

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

બિહાર રાજ્ય તથા અન્ય

વિ.

બિહાર માધ્યમિક શિક્ષક સંઘર્ષ

સમિતિ, મુંગર તથા અન્યો.

(દિવાની અપીલ નં. ૪૮૬૨/૨૦૧૯ વગેરે)

મે ૧૦, ૨૦૧૯

[અભય મનોહર સપરે અને ઉદય ઉમેશ લલિત. ન્યાયાધીશો.]

સેવા કાયદો:

વેતન સમાનતા/‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ – નિયોજિત શિક્ષકો દ્વારા માંગવામાં આવેલ [બિહાર પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકો (રિજગાર અને સેવા શરતો) નિયમો, ૨૦૦૬ હેઠળ નિયુક્ત] – સરકારી શિક્ષકોના સંવર્ગ સાથે – અનુમત્યતા – નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું કે: સરકારી શિક્ષકોનો જે સંવર્ગ સાથે સમાનતાની માંગ કરવામાં આવી હતી તે સમાપ્ત થતો/લુપ્ત થતો સંવર્ગ હતો –

નિયોજિત શિક્ષકોની ભરતીની પદ્ધતિ સરકારી શિક્ષકોની ભરતીની પદ્ધતિથી સંપૂર્ણપણે ભિન્ન હતી – વેતન રચના સામાન્ય રીતે ‘ભરતીની પદ્ધતિ’ અને ‘વેતન ચૂકવવાની નિયોજકની ક્ષમતા’ જેવા પરિબલોને ધ્યાનમાં રાખીને વિકસાવવામાં આવે છે – ભરતીની પ્રક્રિયામાંનો ભેદ ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ ના સિદ્ધાંતની લાગુ પડતાને લગતી મર્યાદાઓ/લાયકાતોમાંનો એક છે – રાજ્યના અત્યંત દૂરવર્તી ખૂણખાંચરે શિક્ષણનો પ્રસાર કરવાની દિશામાં રાજ્યએ કરેલી પ્રગતિ રાજ્યના સંસાધનોના ચુકિતસંગત ઉપયોગથી જ શક્ય બની હતી – સંસાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ અને ક્યા પરિબલોને વધુ પ્રાધાન્ય આપવું તે નીતિ સંબંધિત મુદ્દાઓ છે – પસંદગીની પ્રક્રિયા પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને સોંપવાનો અને રાજ્યના શિક્ષકોના સંવર્ગને સમાપ્ત થતો અથવા લુપ્ત થતો સંવર્ગ બનવા દેવાનો રાજ્યનો પ્રયત્ન શિક્ષણના પ્રસારના હેતુને સિદ્ધ કરવા માટેની વ્યવસ્થાનો ભાગ હતો અને એકીકૃત નીતિનો પણ ભાગ હતો – આવા મુદ્દાઓમાં ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ ગંભીર અસમતુલા ઊભી કરી શકે છે અને અંદાજપત્રિય સંસાધનો પર ભારે બોજ પેદા કરી શકે છે – તેથી, નિયોજિત શિક્ષકોના અધિકારોનું કોઈ ઉલ્લંઘન થયેલું નથી અને તેમના વિરુદ્ધ કોઈ ભેદભાવ પણ રાખવામાં આવ્યો નથી – ભારતનું બંધારણ – અનુચ્છેદ ૨૧ – બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૯.

સિદ્ધાંત:

‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ નો સિદ્ધાંત – તેની લાગુપાત્રતા.

અપીલો મંજૂર કરતાં, અદાલતે

નિર્ણિત: યુ. યુ. લલિત, ન્યાયાધીશ દ્વારા :

૧. સરકારી શિક્ષકોના જે સંવર્ગ સાથે નિયોજિત શિક્ષકો [બિહાર પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકો (રોજગાર અને સેવા શરતો) નિયમો, ૨૦૦૬ હેઠળ નિમણૂંક થયેલા] દ્વારા સમકક્ષતા અથવા સમાનતા માંગવામાં આવી છે, તે લુપ્તપ્રાય અથવા અસ્તિત્વવિહીન થતો સંવર્ગ છે. રાજ્ય દ્વારા સચેત નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો કે સરકારી શિક્ષકોના આ સંવર્ગમાં કોઈપણ નિમણૂંક કરવામાં નહીં આવે અને ૨૦૦૬ પછી, એકમાત્ર અપવાદરૂપ નિમણૂકોને બાદ કરતાં, રાજ્યમાં બધી નિમણૂકો ૨૦૦૬ના નિયમોની જોગવાઈઓ મુજબ અને તેના હેઠળ કરવામાં આવી છે. આંકડાઓ પણ દર્શાવે છે કે વર્તમાનમાં સરકારી શિક્ષકોના સંવર્ગમાં અંદાજે ૫૭,૨૮૩ પ્રાથમિક શિક્ષકો અને માધ્યમિક સ્તરે ૭,૮૦૦ સરકારી શિક્ષકો છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે રાજ્યમાં અંદાજે ૬૬,૦૦૦ સરકારી શિક્ષકો છે, જ્યારે રાજ્યમાં લગભગ ૪ લાખ નિયોજિત શિક્ષકો છે. ૪ લાખનો આ સમૂહ એવી સંખ્યાની સાથે સમકક્ષતા માંગે છે, જે ૧/ પથી ઓછી છે અને જે તેના સ્વભાવથી જ લુપ્તપ્રાય તથા અસ્તિત્વવિહીન થતો સંવર્ગ છે. આ ૬૬,૦૦૦માંથી ૩૧,૦૦૦થી વધુ એવા હતા, જેઓને એકમાત્ર અપવાદરૂપે નિમણૂંક આપવામાં આવી હતી. તે મુદ્દાને એક તરફ રાખીએ તો પણ હકીકત એ યથાવત્ રહે છે કે ૪ લાખથી વધુનો મોટો વર્ગ લુપ્તપ્રાય અથવા અસ્તિત્વવિહીન થતો સંવર્ગ સાથે સમકક્ષતા માંગે છે. [ફરો ૫૮] [૮૨૨-ડી-૭]

૨. આ અદાલતે ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ના સિદ્ધાંતની લાગુપાત્રતા અંગેની નીચેની મર્યાદાઓ અથવા અર્હતાઓ સ્વીકારી છે:— (૧) ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’નો સિદ્ધાંત કોઈ અમૂર્ત સિદ્ધાંત નથી. (૨) ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’નો સિદ્ધાંત દરેક કેસમાં યાંત્રિક રીતે લાગુ પડી શકતો નથી. (૩) માત્ર એટલું જ તથ્ય કે સંબંધિત વ્યક્તિ ભરતી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ નથી, તે પોતે જ, કેટલાક કેસોમાં, ફરક પેદા કરી શકે છે. (૪) ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ના સિદ્ધાંતના અમલ માટે નિર્ધારિત નોકરીના વિવિધ પરિમાણોનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.(૫) તેથી સામાન્ય રીતે આ સિદ્ધાંતની લાગુપાત્રતાનું મૂલ્યાંકન અને નિર્ધારણ નિષ્ણાત મંડળને સોંપવું જોઈએ. આ એવા વિષયો નથી જેમાં રિટ અદાલત સહેલાઈથી હસ્તક્ષેપ કરી શકે. (૬) વેતનધોરણો મંજૂર કરવું સંપૂર્ણપણે કાર્યપાલક કાર્ય છે અને તેથી અદાલતે તેમાં હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ નહીં. તેનાથી શ્રેણીબદ્ધ પ્રભાવ ઊભો થઈ શકે છે, જેના પરિણામે સરકાર અને સત્તાધિકારીઓ માટે વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે. (૭) હોદ્દાઓ અને વેતનનું સમીકરણ એક જટિલ વિષય છે, જેને નિષ્ણાત મંડળને સોંપવું જોઈએ. (૮) અદાલત દ્વારા વેતન-સમાનતા મંજૂર કરવામાં આવે તો તે શ્રેણીબદ્ધ પ્રભાવ અને પ્રતિક્રિયા પેદા કરી શકે છે, જેના પ્રતિકૂળ પરિણામો થઈ શકે છે. (૯) ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ના સિદ્ધાંત પર આધારિત દાવાને વિચારવા અને સ્વીકારતા પહેલાં, અદાલતે ભરતી/નિમણૂકના સ્ત્રોત અને પદ્ધતિ જેવા પરિબળોનો વિચાર કરવો ફરજિયાત

છે. (૧૦) કોઈ નિર્ધારિત કેસમાં, પસંદગીની પદ્ધતિ એવા પરિબળોમાંથી એક તરીકે ગણવી શકાય છે, જે ફરક પેદા કરી શકે છે. [પરિચ્છેદ ૬૮] [૮૪૨-બી-જી]

૩. રાજ્યને ‘સરકારી શિક્ષકો’ અને ‘નિયોજિત શિક્ષકો’ એવા બે અલગ કેડરો રાખવાનો ખુદો અધિકાર હતો, જેમાં સરકારી શિક્ષકોનો કેડર સમાપ્ત થતો અથવા લુપ્ત થતો કેડર હતો. આ બે કેડરોની સેવાની પરિસ્થિતિઓ અલગ હોઈ શકતી હતી. માત્ર આ વિચાર પોતે ભેદભાવપૂર્ણ ગણાય એવો નથી. નિયોજિત શિક્ષકોને આપવામાં આવેલ વેતન માળખું નિશ્ચિતપણે સરકારી શિક્ષકોને આપવામાં આવેલ વેતન માળખા કરતાં નીચું હતું, પરંતુ સરકારી શિક્ષકોની સંખ્યા નિયોજિત શિક્ષકોની સંખ્યા કરતાં નોંધપાત્ર રીતે ઓછી હતી. હાલમાં રાજ્યમાં આશરે માત્ર ૬૬,૦૦૦ સરકારી શિક્ષકો છે, જ્યારે તેની સામે લગભગ ૪ લાખ નિયોજિત શિક્ષકો છે. વધુમાં આશરે ૧ લાખ શિક્ષકોની નિયુક્તિ કરવાની પણ અવકાશતા છે, જેનો અર્થ એવો થઈ શકે કે ૫ લાખ શિક્ષકોની સરખામણીએ રાજ્ય શિક્ષકોની સંખ્યા ક્રમે ઘટતી જશે. નિયોજિત શિક્ષકોની ભરતી કરવાની પદ્ધતિ સરકારી શિક્ષકોની ભરતીની પદ્ધતિથી સંપૂર્ણપણે ભિન્ન છે. [પરિચ્છેદ ૭૬] [૮૫૫-ઈ-એચ; ૮૫૬-એ-બી]

૪. જો પગાર રચના સામાન્ય રીતે “ ભરતી કરવાની પદ્ધતિ ” અને “ નોકરદાતાની ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતા ” જેવા પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખીને ઘડવાની હોય અને ‘સમાન કામ માટે સમાન પગાર’ ના સિદ્ધાંતની લાગુ

પડતાશ અંગેની મર્યાદાઓ અથવા લાયકાતોમાં, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, ભરતી પ્રક્રિયાના આધારે ભેદ કરવાની માન્યતા રહેલી હોય, તો રાજ્ય સરકાર તરફથી લેવાયેલો અભિગમ અયોગ્ય અથવા અવિવેકી કહી શકાય નહીં. રાજ્ય સરકારે રજૂ કરેલા તથ્યો અને આંકડાઓને આધારે જોવામાં આવે તો, અતિ દૂરપર્તી વિસ્તારો સુધી શિક્ષણનો વ્યાપ અને પહોંચ સુનિશ્ચિત કરવાનો કાર્ય અત્યંત વિશાળ હતું. વધુમાં, રાજ્યનો સાક્ષરતા દર રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઘણો પાછળ હતો, તે બાબત પણ ખાસ ધ્યાન આપવાની માંગ કરતી હતી. આ ક્ષેત્રોમાં રાજ્યએ કરેલી પ્રગતિ સ્પષ્ટપણે દૃશ્યમાન છે. આ બધું સંસાધનોના યુક્તિસંગત ઉપયોગ દ્વારા શક્ય બન્યું હતું. સંસાધનોનો શ્રેષ્ઠ રીતે ઉપયોગ કે વિનિયોગ કેવી રીતે કરવો અને કયા પરિબલોને કેટલું પ્રાધાન્ય આપવું, તે બધું નીતિ સંબંધિત બાબતો છે અને રાજ્ય કોઈપણ મુદ્દે ભૂલ્યું નહોતું. રાજ્ય બે અલગ પ્રવાહો અથવા કેંદ્રો રાખવામાં યોગ્ય હતું. પસંદગી પ્રક્રિયા પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને સોંપવાનો અને રાજ્ય શિક્ષકોના કેંદ્રને ક્રમશઃ સમાપ્ત થતો અથવા અદૃશ્ય થતો કેંદ્ર બનવા દેવાનો પ્રયત્ન, શિક્ષણના વ્યાપને હાંસલ કરવાની એ જ પ્રક્રિયાનો ભાગ હતો. આ તમામ મુદ્દાઓ એક સંકલિત નીતિનો ભાગ હતા અને જો ન્યાયિક હસ્તક્ષેપની પ્રક્રિયા દ્વારા નિયોજિત શિક્ષકોને સમાન પગાર અને પરિલાભો ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે કોઈ દિશાનિર્દેશો આપવામાં આવે, તો તે ભારે અસંતુલન ઊભું કરી શકે અને બજેટીય સંસાધનો પર ગંભીર ભાર મૂકી શકે. [પરિચ્છેદ ૭૭] [૮૫૬-બી-એફ]

૫. એ સાચું છે કે જો કોઈ નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉદ્ધંધન થયું હોય, તો બજેટીય મર્યાદાઓ અથવા નાણાકીય પરિણામો ક્યારેય આધાર બની શકતા નથી. તે જ રીતે, બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૯ અને તે હેઠળ બનાવાયેલા નિયમોની જોગવાઈઓનું અર્થઘટન કરતાં, એવો અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ કે જે અનુચ્છેદ ૨૧અ હેઠળ ઉપલબ્ધ અધિકારને વાસ્તવિકતા બનાવે. જેમ અનુચ્છેદનો પાઠ દર્શાવે છે, તેમ આ જોગવાઈ મૂળભૂત રીતે બાળક-કેન્દ્રિત છે. મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ હોવું જોઈએ તે મુદ્દે બે મત હોઈ શકે નહીં. તેમ છતાં, આવી પૂર્વધારણાથી એ આગળનો નિષ્કર્ષ નીકળતો નથી કે ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ મેળવવા માટે નિયોજિત શિક્ષકોને રાજ્ય શિક્ષકોને લાગુ પડે છે તે જ સ્તરે વેતનભથ્થાં ચૂકવવાં જોઈએ. નિષ્ણાત શિક્ષકો કઈ રીતસરથી મળી શકે, શું તેમને વધુ સારા પગારધોરણો આપીને અને/અથવા ટી.ઈ.ટી. પરીક્ષા જેવી પરીક્ષાઓ દ્વારા ચકાસી શકાય તેવી લઘુત્તમ ક્ષમતા પર ભાર મૂકીને, તેવા ઉપાયો પર વિચાર કરવો કાર્યપાલિકાનું કાર્ય છે. [પરા ૭૮] [૮૫૬-જી-એચ; ૮૫૭-એ-બી]

૬. નિયોજિત શિક્ષકોના અધિકારોનું કોઈ ઉદ્ધંધન થયું નથી અને તેમ સામે કોઈ ભેદભાવ પણ કરવામાં આવ્યો નથી. રાજ્ય સરકાર તરફથી થયેલા પ્રયત્નોને અન્યાયી અથવા ભેદભાવપૂર્ણ કહી શકાય નહીં. પરિણામે, નાણાં કેવી રીતે

ઉપજાવી શકાય અને ઉપજાવવાં જોઈએ તથા રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્રીય સરકાર પર કેટલો ભાર પડશે, તેવા રજૂઆતો વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થતી નથી.

[પરા ૭૯] [૮૫૭-બી-સી]

૭. છેલ્લા દાયકામાં રાજ્ય દ્વારા નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરવામાં આવી છે. રાજ્યએ પોતાને કાર્યમાં સક્રિય બનાવ્યું છે અને દરેક પડોશ વિસ્તારમાં શાળાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવાના હેતુઓ હાંસલ કર્યા છે એટલું જ નહીં, પરંતુ સાક્ષરતા દર વધારવામાં પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. તે શિક્ષણના પ્રવાહમાં વધુ બાળાઓને જોડવામાં પણ સફળ થયું છે અને પરિણામે ટી.એફ.આર.માં પણ મોટા પ્રમાણમાં સુધારો થયો છે. જો આ એવા લાભો અથવા પ્રતિફળો હોય જે સમાજને પ્રાપ્ત થવાના અને હાંસલ કરવાના હોય, તો રાજ્યને યોગ્ય સ્વતંત્ર અવકાશ આપવો જોઈએ. રાજ્ય દ્વારા અભિલેખ પર મુકાયેલા કોષ્ટકીય ચાર્ટો રાજ્યએ નિયોજિત શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ કરાવેલા પેકેજોમાં સતત કરાયેલા સુધારાઓ પણ દર્શાવે છે. ઉક્ત પ્રયાસો એ પણ દર્શાવે છે કે રાજ્ય યોગ્ય દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે અને હાલમાં સરકારી શિક્ષકો અને નિયોજિત શિક્ષકો વચ્ચે રહેલું અંતર ક્રમશઃ ઘટતું જશે. સરકારી શિક્ષકોની સરખામણીમાં નિયોજિત શિક્ષકોની મોટી સંખ્યાને ધ્યાનમાં લેતાં, રાજ્ય દ્વારા રજૂ કરાયેલા વિવિધ કોષ્ટકીય ચાર્ટોમાંથી સ્પષ્ટ થતું કે રાજ્યએ લીધેલા પગલાં યોગ્ય દિશામાં છે. આ તબક્કે, વડી અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલા જેમના તેવા કોઈપણ નિર્દેશો રાજ્યએ સતત હાંસલ કરી શકેલા સમતુલ્ય ગતિને ભંગ કરી શકે છે. [પરિચ્છેદ ૭૯] [૮૫૭-

ડી-એફ]

૮. પ્રારંભિક તબક્કે નિયોજિત શિક્ષકોને તેવા વેતનભથ્થાં આપવામાં આવ્યા હતા, જે એ જ શાળાના પટાવાળાઓ અને લિપિકો કરતાં ઓછાં હતાં, તે એક એવો મુદ્દો છે જે ધ્યાન આપવાનો છે. એ સાચું છે કે બે વર્ષની સેવા પૂર્ણ થયા પછી નિયોજિત શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવતાં વેતનભથ્થાંમાં થોડો સુધારો દેખાય છે, પરંતુ પ્રારંભિક તબક્કે રહેલી અસમાનતા સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થાય છે. રાજ્યને નિશ્ચિતપણે નિયોજિત શિક્ષકો માટે વેતનરચના ઘડવાનો અધિકાર હોઈ શકે છે અને અદાલતો નીતિ સંબંધિત બાબતોમાં હસ્તક્ષેપ ન પણ કરે, પરંતુ જો આ અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલા સ્વરૂપની અસંતુલિત સ્થિતિ હોય, તો તે મુદ્દો ચિંતાનો વિષય ઊભો કરે છે. શિક્ષકો યોગ્ય અને શિષ્ટ વેતનભથ્થાં મેળવવા હકદાર હોવા જોઈએ. ત્રણ સભ્યોની સમિતિની ભલામણો મુજબ પ્રસ્તાવિત વધારો સાથે બે વર્ષની સેવા પછી નિયોજિત શિક્ષકોને ચુકવાપાત્ર વેતનમાનમાં પટાવાળાઓ અને લિપિકોને સંબંધિત વેતનમાનની સરખામણીએ થોડો વધારો દેખાશે. રાજ્ય સમિતિ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ કોઈ કસોટી અથવા પરીક્ષા પર આગ્રહ રાખ્યા વિના, નિયોજિત શિક્ષકોના વેતનમાનને ઓછામાં ઓછું સમિતિએ સૂચવેલા સ્તર સુધી વધારવાનો વિચાર કરી શકે. આવી કસોટી અથવા પરીક્ષા પાસ કરનારાઓને તો વધુ સારા વેતનમાન પણ આપવામાં આવી શકે. આ માત્ર એક સૂચન છે, જેને રાજ્ય વિચારણા હેઠળ લઈ શકે. [ફકરો ૮૦] [૮૫૭-જી-એચ; ૮૫૮-એ-સી]

પંજાબ રાજ્ય વિ. જોગિન્દર સિંહ ૧૯૬૩ સપ્લ. ૨ એસ.સી.આર. ૧૬૯ ;
ઝબર સિંહ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૭૨) ૨
એસ.સી.સી. ૨૭૫ : [૧૯૭૩] ૧ એસ.સી.આર. ૬૦૮ – અનુસરવામાં આવ્યું.

સ્ટેટ ઓફ પંજાબ અને અન્ય વિ. જગજિત સિંહ અને અન્ય (૨૦૧૭) ૧
એસ.સી.સી. ૧૪૮ : [૨૦૧૬] ૭ એસ.સી.આર. ૩૫૦ – પર ઇન ક્યુરિયમ
તરીકે ધારણ કરવામાં આવ્યું.

નંદ કિશોર ઓઝા વિ. અંજની કુમાર સિંહ (૨૦૧૪) ૧૧ એસ.સી.સી.
૪૦૫ ; જયપાલ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય એ.આઈ.આર.
૧૯૮૮ એસ.સી. ૧૫૦૪ : [૧૯૮૮] ૧ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૪૧૧ ; તારસેમ
લાલ ગૌતમ અને અન્ય એક વિ. સ્ટેટ બેંક ઓફ પટિયાલા અને અન્ય (૧૯૮૯)
૧ એસ.સી.સી. ૧૮૨ : [૧૯૮૮] ૩ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૪૭૯ ; વી. માર્કેડેયા
અને અન્ય વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૮૯) ૩ એસ.સી.સી. ૧૯૧ :
[૧૯૮૯] ૨ એસ.સી.આર. ૪૨૨ ; ધારવાડ ડિસ્ટ્રી. પી.ડબલ્યુ.ડી. સાક્ષર
દૈનિક વેતનભોગી કર્મચારી એસોસિયેશન અને અન્ય વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને
અન્ય (૧૯૯૦) ૨ એસ.સી.સી. ૩૯૬ : [૧૯૯૦] ૧ એસ.સી.આર. ૫૪૪ ;
સચિવ, નાણાં વિભાગ અને અન્ય વિ. વેસ્ટ બંગાલ રજિસ્ટ્રેશન સર્વિસ
એસોસિયેશન અને અન્ય ૧૯૯૩ સપ્લ. (૧) એસ.સી.સી. ૧૫૩ : [૧૯૯૨] ૧
એસ.સી.આર. ૮૯૭ ; ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય વિ. મિનિસ્ટેરિયલ
કરમચારી સંગઠન (૧૯૯૮) ૧ એસ.સી.સી. ૪૨૨ : [૧૯૯૭] ૪ સપ્લ.

એસ.સી.આર. ૪૮૪ ; હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય એક વિ. હરિયાણા સિવિલ સચિવાલય પર્સનલ સ્ટાફ એસોસિયેશન (૨૦૦૨) ૬ એસ.સી.સી. ૭૨ : [૨૦૦૨] ૧ સપ્લ્. એસ.સી.આર. ૧૧૮ ; એસ.સી. ચંદ્રા અને અન્ય વિ. ઝારખંડ રાજ્ય અને અન્ય (૨૦૦૭) ૮ એસ.સી.સી. ૨૭૯ : [૨૦૦૭] ૯ એસ.સી.આર. ૧૩૦ ; ઓફિશિયલ લિક્વિડેટર વિ. દયાનંદ અને અન્ય (૨૦૦૮) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧ ; પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય એક વિ. સુરજિત સિંહ અને અન્ય (૨૦૦૯) ૯ એસ.સી.સી. ૫૧૪ : [૨૦૦૯] ૧૨ એસ.સી.આર. ૩૯૪ ; સ્ટીલ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ અને અન્ય વિ. દિબ્બેન્દુ ભટ્ટાચાર્ય (૨૦૧૧) ૧૧ એસ.સી.સી. ૧૨૨ : [૨૦૧૦] ૧૩ એસ.સી.આર. ૪૨૯ ; ગોપાલ ચાવલા અને અન્ય વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય (૨૦૧૪) ૧૩ એસ.સી.સી. ૭૯૨ ; એમ.એમ.એલ. ઔરોરા અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય ૧૯૯૫ સપ્લ્ (૧) એસ.સી.સી. ૨૭૯ ; બીડી સપ્લાય કંપની વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય ૧૯૫૬ એસ.સી.આર. ૨૬૭ ; ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય એક વિ. શ્રી અંબિકા મિલ્સ લિમિટેડ, અમદાવાદ અને અન્ય (૧૯૭૪) ૪ એસ.સી.સી. ૬૫૬ : [૧૯૭૪] ૩

એસ.સી.આર. ૭૬૦ ; ધ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એન્ડ રિમેમ્બ્રાન્સર ઓફ લીગલ અફેર્સ, વેસ્ટ બંગાળ વિ. ગિરીશ કુમાર નવાલખા અને અન્ય (૧૯૭૫) ૪ એસ.સી.સી. ૭૫૪ : [૧૯૭૫] ૩ એસ.સી.આર. ૮૦૨ ; એચ.એચ. શ્રી સ્વામીજી ઓફ શ્રી અમર મઠ અને અન્ય વિ. કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડ

ચેરિટેબલ એન્ડાઉમેન્ટ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ અને અન્ય (૧૯૭૯) ૪ એસ.સી.સી.
૬૪૨ : [૧૯૮૦] ૧ એસ.સી.આર. ૩૬૮ ; કર્નલ એ.એસ. અચ્ચર અને અન્ય
વિ.

વી. બાલાસુબ્રમણ્યમ અને અન્ય (૧૯૮૦) ૧ એસસીસી ૬૩૪ :
[૧૯૮૦] ૧ એસસીઆર ૧૦૩૬ ; જાવેદ નિયાઝ બેગ અને અન્ય એક વિ.
ભારત સંઘ અને અન્ય એક ૧૯૮૦ સપ્લીમેન્ટ એસસીસી ૧૫૫ ; મલ્હે
વિશ્વનાથ આચાર્ય અને અન્ય વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય અને અન્ય એક (૧૯૯૮) ૨
એસસીસી ૧ : [૧૯૯૭] ૬ સપ્લીમેન્ટ એસસીઆર ૭૧૭ ; જાવેદ અને અન્ય
વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય (૨૦૦૩) ૮ એસસીસી ૩૬૯ : [૨૦૦૩] ૧
સપ્લીમેન્ટ એસસીઆર ૯૪૭ ; મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય અને અન્ય વિ. જલગાંવ
મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ અને અન્ય (૨૦૦૩) ૯ એસસીસી ૭૩૧ : [૨૦૦૩]
૧ એસસીઆર ૧૧૧૨ ; સૂરારામ પ્રતાપ રેડ્ડી અને અન્ય વિ. જિલ્લા કલેક્ટર,
રંગા રેડ્ડી જિલ્લા અને અન્ય (૨૦૦૮) ૯ એસસીસી ૫૫૨ : [૨૦૦૮] ૧૩
એસસીઆર ૧૨૬ ; શિવશક્તિ સુગર્સ લિમિટેડ વિ. શ્રી રેણુકા શુગર લિમિટેડ
અને અન્ય (૨૦૧૭) ૭ એસસીસી ૭૨૯ ; કિશોરી મોહનલાલ બક્ષી વિ. ભારત
સંઘ અને અન્યગણ એઆઈઆર ૧૯૬૨ એસસી ૧૧૩૯ ; રણધીર સિંહ વિ.
ભારત સંઘ અને અન્ય (૧૯૮૨) ૧ એસસીસી ૬૧૮ : [૧૯૮૨] ૩ એસસીઆર
૨૯૮ ; હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય વિ. જસ્મેર સિંહ અને અન્ય (૧૯૯૬) ૧૧
એસસીસી ૭૭ : [૧૯૯૬] ૮ સપ્લીમેન્ટ એસસીઆર ૫૯૨ ; ઓડિશા

યુનિવર્સિટી ઓફ એગ્રીકલ્ચર એન્ડ ટેકનોલોજી અને અન્ય એક વિ. મનોજ કે મોહંતી (૨૦૦૩) ૫ એસસીસી ૧૮૮ : [૨૦૦૩] ૩ એસસીઆર ૭૫૩ ; પશ્ચિમ બંગાળ સરકાર વિ. તરુણ કે. રોય અને અન્ય (૨૦૦૪) ૧ એસસીસી ૩૪૭ : [૨૦૦૩] ૫ સપ્લીમેન્ટ એસસીઆર ૬૫૬ ; ઇન્ડિયન ડ્રગ્સ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ લિમિટેડ વિ. વર્કમેન, ઇન્ડિયન ડ્રગ્સ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ લિમિટેડ (૨૦૦૭) ૧ એસસીસી ૪૦૮ : [૨૦૦૬] ૯ સપ્લીમેન્ટ એસસીઆર ૭૩ ; ધીરેન્દ્ર ચમોલી અને અન્ય એક વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૮૬) ૧ એસસીસી ૬૩૭ ; ભગવાન દાસ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૮૭) ૪ એસસીસી ૬૩૪ : [૧૯૮૭] ૩ એસસીઆર ૭૧૪ ; અશોકા કુમાર ઠાકુર વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૦૮) ૬ એસસીસી ૧ : [૨૦૦૮] ૪ એસસીઆર ૧ ; સોસાયટી ફોર અનએઇડેડ પ્રાઇવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એક (૨૦૧૨) ૬ એસસીસી

૧ : [૨૦૧૨] ૨ એસ.સી.આર. ૭૧૫ ; કર્ણાટક રાજ્ય ખાનગી કોલેજ સ્ટોપ-ગેપ વ્યાખ્યાતા એસોસિયેશન વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૯૨) ૨ એસ.સી.સી. ૨૯ : [૧૯૯૨] ૧ એસ.સી.આર. ૩૯૭ ; બસીરુદ્દીન એમ. મદારી અને અન્ય વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય ૧૯૯૫ સપ્લિ. (૪) એસ.સી.સી. ૧૧૧; ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય એક વિ. આનંદ કુમાર યાદવ અને અન્ય (૨૦૧૮) ૧૩ એસ.સી.સી. ૫૬૦ : [૨૦૧૭] ૧૦ એસ.સી.આર. ૪૨૮ ; ઉત્તરી કૃષ્ણાન, જે.પી. અને અન્ય વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય

(૧૯૯૩) ૧ એસ.સી.સી. ૬૪૫ : [૧૯૯૩] ૧ એસ.સી.આર. ૫૯૪ ; એમ.સી. મહેતા વિ. ટી.એન. રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૯૬) ૬ એસ.સી.સી. ૭૫૬ : [૧૯૯૬] ૯ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૭૨૬ ; સચિવ, કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય વિ. ઉમાદેવી (૩) અને અન્ય (૨૦૦૬) ૪ એસ.સી.સી. ૧ : [૨૦૦૬] ૩ એસ.સી.આર. ૯૫૩ ; ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય એક વિ. રમણ લાલ કેશવ લાલ સોની અને અન્ય (૧૯૮૩) ૨ એસ.સી.સી. ૩૩ : [૧૯૮૩] ૨ એસ.સી.આર. ૨૮૭ ; યુ.પી. રાજ્ય અને અન્ય વિ. ચંદ્ર પ્રકાશ પાંડે અને અન્ય (૨૦૦૧) ૪ એસ.સી.સી. ૭૮ : [૨૦૦૧] ૨ એસ.સી.આર. ૫૦૬ ; શાયરા બાનો વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૭) ૯ એસ.સી.સી. ૧ : [૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૭૯૭ ; ઇ. પી. રોયપ્પા વિ. તમિલ નાડુ રાજ્ય અને અન્ય એક (૧૯૭૪) ૪ એસ.સી.સી. ૩ : [૧૯૭૪] ૨ એસ.સી.આર. ૩૪૮ ; હુસૈનઆરા ખાતૂન અને અન્ય (૪) વિ. ગૃહ સચિવ, બિહાર રાજ્ય, પટણા (૧૯૮૦) ૧ એસ.સી.સી. ૯૮ : [૧૯૭૯] ૩ એસ.સી.આર. ૫૩૨ ; ખત્રી અને અન્ય (૨) વિ. બિહાર રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૬૨૭ : [૧૯૮૧] ૨ એસ.સી.આર. ૪૦૮ ; બ્રીજ મોહન લાલ વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૨) ૬ એસ.સી.સી. ૫૦૨ : [૨૦૧૨] ૫ એસ.સી.આર. ૩૦૫ ; અરિદમ ચટ્ટોપાધ્યાય અને અન્ય વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય અને અન્ય (૨૦૧૩) ૪ એસ.સી.સી. ૧૫૨ ; બિહાર રાજ્ય સરકાર માધ્યમિક શાળા શિક્ષક એસોસિયેશન વિરુદ્ધ બિહાર એજ્યુકેશન સર્વિસ એસોસિયેશન અને અન્ય

(૨૦૧૨) ૧૩ એસ.સી.સી. ૩૩ : [૨૦૧૨] ૧૧ એસ.સી.આર. ૫૦; ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય વિ. ષ્ઠ કુમાર પાઠક અને અન્ય (૨૦૧૮) ૧૨ એસ.સી.સી. ૫૯૫ : [૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૯૦૫ ; મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ, રતલામ વિ. શ્રી વર્દીચંદ અને અન્ય (૧૯૮૦) ૪ એસ.સી.સી. ૧૬૨ : [૧૯૮૧] ૧ એસ.સી.આર. ૯૭ ; સચિવ અને મહાત્મા ગાંધી મિશન તથા અન્ય એક વિ. ભારતીય કામગાર સેના અને અન્ય (૨૦૧૭) ૪ એસ.સી.સી. ૪૪૯ ; મોહિની જૈન વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૯૨) ૩ એસ.સી.સી. ૬૬૬ : [૧૯૯૨] ૩ એસ.સી.આર. ૬૫૮ ; હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય વિ. એચ.પી. રાજ્ય માન્યતાપ્રાપ્ત અને અનુદાનિત શાળાઓ મેનેજિંગ

સમિતિઓ અને અન્ય (૧૯૯૫) ૪ એસ.સી.સી. ૫૦૭ ; સચિવ દ્વારા

પ્રતિનિધિત કામદારો વિ. રેપ્ટાકોસ બ્રેટ. અને કંપની.

લિમિટેડ અને અન્ય (૧૯૯૨) ૧ એસીસી ૨૯૦ : [૧૯૯૧] ૨ સપ્લ.

એસ.સી.આર. ૧૨૯ ; ચંદીગઢ એડમિનિસ્ટ્રેશન અને અન્ય વિ.

રજની વાલી અને અન્ય (૨૦૦૦) ૨ એસ.સી.સી. ૪૨ : [૨૦૦૦] ૧

એસ.સી.આર. ૧૫૮ ; મણેકા ગાંધી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય એક

(૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮ : [૧૯૭૮] ૨ એસ.સી.આર. ૬૨૧ ; સ્ટેટ

ઓફ હરિયાણા અને અન્ય એક વિ. તિલક રાજ અને અન્ય (૨૦૦૩) ૬

એસ.સી.સી. ૧૨૩ : [૨૦૦૩] ૧ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૫૨૨ ; ઓલ ઇન્ડિયા

બેંક એમ્પ્લોઈઝ' એસોસિએશન વિ. નેશનલ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ટ્રિબ્યુનલ અને અન્ય

(૧૯૬૨) ૩ એસ.સી.આર. ૨૬૯ ; નવતેજ સિંહ જોહર અને અન્ય વિ. યુનિયન
ઓફ ઈન્ડિયા, સચિવ, કાયદા અને ન્યાય મંત્રાલય મારફતે (૨૦૧૮) ૧૦
એસ.સી.સી. ૧ : [૨૦૧૮] ૭ એસ.સી.આર. ૩૭૯ ; આચાર્ય મહારાજશ્રી
નરેન્દ્ર પ્રસાદજી

આનંદપ્રસાદજી મહારાજ અને અન્ય વિ. ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય
(૧૯૭૫) ૧ એસ.સી.સી. ૧૧ : [૧૯૭૫] ૨ એસ.સી.આર. ૩૧૭ ; અસમ
સંમિલિતા મહાસંઘ અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય (૨૦૧૫) ૩
એસ.સી.સી. ૧ ; સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. ભારત સંઘ, કાનૂન મંત્રાલય અને
અન્ય (૨૦૧૬) ૭ એસ.સી.સી. ૨૨૧ : [૨૦૧૬] ૩ એસ.સી.આર. ૮૬૫ ;
કિશોરી મોહનલાલ બક્ષી વિ. ભારત સંઘ એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી.
૧૧૩૯ – ઉલ્લેખિત.

અભય મનોહર સપ્રે, ન્યાયાધીશ અનુસાર: (સહમત)

નિર્ણિત થયું: વર્તમાન અપીલોમાં સંકળાયેલ પ્રશ્નનું નિરાકરણ
બંધારણીય પીઠ દ્વારા અપાયેલા * જોગિન્દર સિંહ અને ** જબર સિંહ કેસોના
નિર્ણયોમાં પ્રતિપાદિત કાયદાના પ્રકાશમાં કરવું આવશ્યક છે. પ્રથમ, કારણ કે
તે બંધારણીય પીઠ દ્વારા અપાયેલો નિર્ણય છે; બીજું, કારણ કે તે સમયક્રમમાં
પૂર્વવર્તી છે; અને ત્રીજું, કારણ કે અનુવર્તી નિર્ણયોમાં પ્રતિપાદિત કાયદાનું
વાચન બંધારણીય પીઠ દ્વારા પ્રતિપાદિત કાયદાના પ્રકાશમાં જ કરવું પડે છે.
[પરા ૯] [૮૬૦-એફ-જી]

પંજાબ રાજ્ય વિ. જોગિંદર સિંહ ૧૯૬૩ સપ્લ. (૨) એસ.સી.આર. ૧૬૯ ; ** ઝબર સિંહ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય . (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૨૭૫ : [૧૯૭૩] ૧ એસ.સી.આર. ૬૦૮ – અનુસરવામાં આવ્યું.

બીડી સપ્લાય કો. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય. એ.આઈ.આર. ૧૯૫૬ એસ.સી. ૪૭૯ : [૧૯૫૬] એસ.સી.આર. ૨૬૭ ; એન. મીરા રાણી વિ. ગવ્ટ. ઓફ તમિલ નાડુ અને અન્ય એક. એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૨૦૨૭ : [૧૯૮૯] ૩ એસ.સી.આર. ૯૦૧ – પર આધાર રાખવામાં આવ્યું.

રમેશ્વર શો વિ. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ, બર્દવાન એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૩૩૪ : [૧૯૬૪] એસ.સી.આર. ૯૨૧ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

કેસ કાનૂન સંદર્ભ

ઉદય ઉમેશ લલિત, ન્યાયાધીશના ચુકાદામાં:

(૨૦૧૪) ૧૧ એસસીસી ૪૦૫ નો પરિચ્છેદ ૧૭ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૧૯૮૮] ૧ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૪૧૧ નો પરિચ્છેદ ૨૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

[૧૯૮૮] ૩ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૪૭૯ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (એ) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૧૯૮૯] ૨ એસ.સી.આર. ૪૨૨ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (એ) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૧૯૯૦] ૧ એસ.સી.આર. ૫૪૪ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (એ) માં ઉલ્લેખ કરવામાં

આવ્યો

[૧૯૯૭] ૪ સપ્ત. એસ.સી.આર. ૪૮૪ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (એ) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૦૨] ૧ સપ્ત. એસ.સી.આર. ૧૧૮ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (એ) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૦૭] ૯ એસ.સી.આર. ૧૩૦ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (એ) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૨૦૦૮) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧ નો પેરા ૩૧ (બી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૦૯] ૧૨ એસ.સી.આર. ૩૯૪ નો પેરા ૩૧ (બી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૦] ૧૩ એસ.સી.આર. ૪૨૯ નો પેરા ૩૧ (બી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૨૦૧૪) ૧૩ એસ.સી.સી. ૭૯૨ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (બી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે ૧૯૯૫ સપ્તિ. (૧) એસ.સી.સી. ૨૭૯ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (બી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે ૧૯૫૬ એસ.સી.આર. ૨૬૭ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે [૧૯૭૪] ૩ એસ.સી.આર. ૭૬૦ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે [૧૯૭૫] ૩ એસ.સી.આર. ૮૦૨ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે [૧૯૮૦] ૧ એસ.સી.આર. ૩૬૮ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે [૧૯૮૦] ૧

એસ.સી.આર. ૧૦૩૬ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે
 ૧૯૮૦ સપ્લિ. એસ.સી.સી. ૧૫૫ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં
 આવ્યો છે [૧૯૯૭] ૬ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૭૧૭ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં
 ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે [૨૦૦૩] ૧ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૯૪૭ નો
 પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે [૨૦૦૩] ૧ એસ.સી.આર.
 ૧૧૧૨ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે [૨૦૦૮] ૧૩
 એસ.સી.આર. ૧૨૬ નો પરિચ્છેદ ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે
 (૨૦૧૭) ૭ એસ.સી.સી. ૭૨૯ નો પરા ૩૧ (સી) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 [૧૯૬૩] સપ્લિ. ૨ એસસીઆર ૧૬૯ નો પરા ૩૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 [૧૯૭૩] ૧ એસસીઆર ૬૦૮ નો પરા ૩૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસસી ૧૧૩૯ નો પરા ૩૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 [૧૯૮૨] ૩ એસસીઆર ૨૯૮ નો પરા ૩૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 [૧૯૯૬] ૮ સપ્લિ. એસસીઆર ૫૯૨ નો પરા ૩૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 [૨૦૦૩] ૩ એસસીઆર ૭૫૩ નો પરા ૩૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 [૨૦૦૩] ૫ સપ્લિ. એસસીઆર ૬૫૬ નો પરા ૩૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 [૨૦૦૬] ૯ સપ્લિ. એસસીઆર ૭૩ નો પરા ૩૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 (૧૯૮૬) ૧ એસ.સી.સી. ૬૩૭ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૬ માં કરવામાં આવ્યો
 [૧૯૮૭] ૩ એસ.સી.આર. ૭૧૪ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૬ માં કરવામાં આવ્યો
 [૨૦૦૮] ૪ એસ.સી.આર. ૧ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૭ માં કરવામાં આવ્યો [૨૦૧૨]

૨ એસ.સી.આર. ૭૧૫ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૭ માં કરવામાં આવ્યો

[૧૯૯૨] ૧ એસ.સી.આર. ૩૯૭ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૭ માં કરવામાં આવ્યો

૧૯૯૫ સપ્લ. (૪) એસ.સી.સી. ૧૧૧ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૭ માં કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૭] ૧૦ એસ.સી.આર. ૪૨૮ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૭ માં કરવામાં આવ્યો

[૧૯૯૩] ૧ એસ.સી.આર. ૫૯૪ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૮ માં કરવામાં આવ્યો

[૧૯૯૬] ૯ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૭૨૬ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૮ માં કરવામાં આવ્યો

[૨૦૦૬] ૩ એસ.સી.આર. ૯૫૩ નો ઉલ્લેખ પેરા ૩૮ માં કરવામાં આવ્યો

[૧૯૮૩] ૨ એસ.સી.આર. ૨૮૭ નો ઉલ્લેખ પેરા ૪૦ માં કરવામાં આવ્યો

[૨૦૦૧] ૨ એસ.સી.આર. ૫૦૬ નો ઉલ્લેખ પેરા ૪૦ માં કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૭૯૭ નો ઉલ્લેખ પેરા ૪૦ માં કરવામાં આવ્યો

[૧૯૭૪] ૨ એસ.સી.આર. ૩૪૮ નો ઉલ્લેખ પેરા ૪૦ માં કરવામાં આવ્યો

[૧૯૭૯] ૩ એસ.સી.આર. ૫૩૨ નો ઉલ્લેખ પેરા ૪૧ માં કરવામાં આવ્યો

[૧૯૮૧] ૨ એસ.સી.આર. ૪૦૮ નો ઉલ્લેખ પેરા ૪૧ માં કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૨] ૫ એસ.સી.આર. ૩૦૫ નો ઉલ્લેખ પેરા ૪૧ માં કરવામાં આવ્યો

(૨૦૧૩) ૪ એસ.સી.સી. ૧૫૨ નો પેરા ૪૨માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૨] ૧૧ એસ.સી.આર. ૫૦ નો પેરા ૪૪માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૭] ૭ એસ.સી.આર. ૯૦૫ નો પેરા ૪૫માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૧૯૮૧] ૧ એસ.સી.આર. ૯૭ નો ફકરો ૪૬ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૨૦૧૭) ૪ એસ.સી.સી. ૪૪૯નો પેરા ૪૬માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૧૯૯૨] ૩ એસસીઆર ૬૫૮ નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૪૮ માં કરવામાં આવ્યો છે

(૧૯૯૫) ૪ એસસીસી ૫૦૭ નો પેરા ૪૮ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૧૯૯૧] ૨ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૧૨૯ નો પરિચ્છેદ ૪૯ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૦૦] ૧ એસ.સી.આર. ૧૫૮ નો પેરા ૪૯ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

(૧૯૬૨) ૩ એસ.સી.આર. ૨૬૯ નો ઉલ્લેખ પેરા ૫૧ માં કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૮] ૭ એસ.સી.આર. ૩૭૯ નો પેરા ૫૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

[૧૯૭૫] ૨ એસ.સી.આર. ૩૧૭ નો પેરા ૫૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૨૦૧૫) ૩ એસ.સી.સી. ૧ ફકરા ૫૨માં ઉલ્લેખિત

[૨૦૧૬] ૩ એસ.સી.આર. ૮૬૫ નો પરિચ્છેદ ૫૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૧૩૯ નો પરિચ્છેદ ૬૦ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૬] ૭ એસ.સી.આર. ૩૫૦ પેરા ૬૯ માં અજ્ઞાનવશ ઠરાવ્યું

[૧૯૭૮] ૨ એસ.સી.આર. ૬૨૧ અનુસરવામાં આવ્યું પેરા ૭૪

[૨૦૦૩] ૧ સપ્લી. એસ.સી.આર. ૫૨૨ અનુસરવામાં આવ્યું પેરા ૭૪

[૧૯૯૨] ૧ એસ.સી.આર. ૮૯૭ નો પેરા ૭૫ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

અભય મનોહર સપ્રે, ન્યાયાધીશના ચુકાદામાં

[૧૯૫૬] એસ.સી.આર. ૨૬૭ પરિચ્છેદ ૩ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો

૧૯૬૩ સપ્ત. (૨) એસ.સી.આર. ૧૬૯ અનુસરવામાં આવ્યું પરા ૬

[૧૯૭૩] ૧ એસ.સી.આર. ૬૦૮ અનુસરવામાં આવ્યો પેરા ૬

[૧૯૮૯] ૩ એસ.સી.આર. ૯૦૧ પર પરિચ્છેદ ૮ માં આધાર રાખવામાં આવ્યો

[૧૯૬૪] એસ.સી.આર. ૯૨૧ નો પેરા ૮ માં સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે।

દીવાની અપીલી અધિકારક્ષેત્ર : દીવાણી અપીલ નં. ૪૮૬૨ ઓફ ૨૦૧૯.

વર્ષ ૨૦૧૩ ની સી.ડબલ્યુ.જે.સી. નં. ૨૧૧૯૯ માં પટના સ્થિત ન્યાયવિદ્યા સંબંધિત વડી અદાલતના તારીખ ૩૧.૧૦.૨૦૧૭ના ચુકાદા અને આદેશમાંથી.

સાથે

દીવાની અપીલ નં. ૪૮૭૨, ૪૮૬૭, ૪૮૬૬, ૪૮૬૪, ૪૮૬૫, ૪૮૬૯, ૪૮૬૩, ૪૮૬૮, ૪૮૭૦, ૪૮૭૧ સન ૨૦૧૯ ની.

કે. કે. વેણુગોપાલ, એડવોકેટ જનરલ, પી. એસ. નરસિંહા, એ.એસ.જી., રાકેશ ઢિવેદી, શ્યામ દીવાન, દિનેશ ઢિવેદી, લલિત કિશોર, કપિલ સિબલ, વિજય હંસારિયા, રણજીત કુમાર, સલમાન ખુર્શીદ, સુશ્રી વિભા ડી. મખીજા, સી. એ. સુન્દરમ, વી. શેખર, વી. એન. સિન્હા, વરિષ્ઠ વકીલો. ગોપાલ સિંહ, મનીષ કુમાર, શિવમ સિંહ, અર્જુન ખજંચી, સુશ્રી સંસૃતિ પાઠક, ઉદિયાન શર્મા, શ્રીમતી માધવી દીવાન, અનમોલ ચંદન, સુશ્રી સુચિન્દ્રન ભાસ્કરણ, સુશ્રી શ્રદ્ધા

દેશમુખ, જી. એસ. મક્કર, અનિમેષ કુમાર, મુરારી કુમાર, નીરજ શેખર, સુમિત
 કુમાર, સુશ્રી અનુષા નાગરાજન, રોહિત કુમાર સિંહ, આશુતોષ ઠાકુર, નિતેશ
 રંજન, રવિ કુમાર સિંહ, રાણા પ્રશાંત, કુમાર વિશાલક્ષ, અભય કુમાર, વિનિત
 કે.આર. સિંહ, સૌરભ મિશ્રા, હિમાંશુ પાલ સિંહ, અમિત કુમાર શ્રીવાસ્તવ,
 વિક્રમાદિત્ય સિંહ, અમિત વધવા, સી. કે. શર્મા, સંજીવ કુમાર, સુશ્રી સોફિયા
 બેગમ, વિવેક તિવારી, ઝફર ખુર્શીદ, વિપિન કુમાર સક્સેના, દેવેન્દ્ર તિવારી,
 પ્રશાંત ભૂષણ, પ્રશાંત શુક્લા, સત્યજીત કુમાર, ગોવિંદ જી, અરવિંદ કુમાર,
 સુશ્રી દિશા વૈશ, કેશવ રંજન, સુશ્રી રોહિણી મુસા, અભિષેક કે.આર. ગુપ્તા,
 અજય કુમાર સિંહ, સત્યેન્દ્ર કે.આર. શ્રીવાસ્તવ, વિનય કુમાર, રમેશ તિવારી,
 કુમાર ગૌરવ, રોબિન ખોખર, શશાંક શેખર, પૃથ્વીરાજ સિંહ, બી. એન. દુબે,
 સુશ્રી સ્વરૂપમા ચતુર્વેદી, આર. કે. સિંહ, શ્રીમતી નીરજ સિંહ, સુશ્રી રિતુ
 બેનીવાલ, રવિ ચંદ્ર પ્રકાશ, એ. કે. સિંહ, સુશીલ કુમાર, એ. કે. ઉપાધ્યાય, પી.
 દયાલ, આર. પી. દયાલ, હર્ષિત સંવાલ, ડૉ. એસ. કે. વર્મા, કરુણાકર
 મહાલિક, ઉપેન્દ્ર નારાયણ મિશ્રા, ગૌરવ યાદવ, રાકેશ કુમાર સિંહ, અશોક
 આનંદ, બિપિન બિહારી સિંહ, સોમનાથ પધાન, શ્યામ સિંહ ચૌહાન, સુધાંશુ
 સિંહ, કૃષ્ણ કુમાર સિંહ, અતુલ ઝા, સંતોષ કુમાર પાંડે, દુર્ગા દત્ત, વિભુ શંકર
 મિશ્રા, રોહિત પ્રિયદર્શી, જિતેન્દ્ર નાથ પાઠક, સુધીર કુમાર સિંહ, સુશ્રી શશી
 સિંહ, દિનેશ કે.આર. તિવારી, ચંદન કુમાર, સુશ્રી રાજમાલા દોહરે, એસ. કે.
 ત્રિપાઠી, સુશ્રી શમા શર્મા, સુશ્રી જયા કુમારી, વિક્રમ પાઠા લેખ, રમેશ ઠાકુર,

ડી. કે. મિશ્રા, આર. પી. ગોયલ, રગવેન્દ્ર તિવારી, સ્વામી નાથ, સુશ્રી જ્યોતિ કુમારી, અમિત પવન, આનંદ નંદન, સુમિત મિશ્રા, ટી. સુધાકર, ગૌરવ યાદવ, મોહિત યાદવ, વિર઼ુ પુરાણા, દુર્ગા દત્ત, અભિષેક યાદવ, કરુણાકર મહાલિક, અનિમેષ ઉપાધ્યાય, સંજય કુમાર દુબે, સની જયસવાલ, રાજીવ રંજન દ્વિવેદી, સુમન કુમાર દિવાકર, સુશ્રી છાયા કુમારી, સુશીલ કુમાર, રજનીશ ભાસ્કર, ઉપેન્દ્ર નારાયણ મિશ્રા, અનિલેન્દ્ર પાંડે, રાઘવેન્દ્ર તિવારી, રાહુલ કુમાર, સુકેશ કુમાર મિશ્રા, પંકજ કુમાર મિશ્રા, વાય. લોકેશ, સૂર્ય નારાયણ પાત્રો, એમ. રામ પ્રસાદ, રાણા રણજીત સિંહ, વિવેક કુમાર સિંહ, રવિશ સિંહ, જય કુમાર સિંહ, હાજર પક્ષકારો તરફથી વકીલો.

અદાલતના ચુકાદાઓ નીચે મુજબ ઉચ્ચારવામાં આવ્યા

ઉદય ઉમેશ લલિત, ન્યાયાધીશ ૧. અનુમતિ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૨. આ અપીલો પટણા સ્થિત ન્યાયકાર્યકારી વડી અદાલતે નાગરિક રિટ અધિકારક્ષેત્ર કેસ નં. ૨૧૧૯૯ ના ૨૦૧૩ તથા તેની સાથે સંકળાયેલા તમામ મામલાઓમાં તા. ૩૧.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ આપેલ સામૂહિક ચુકાદા અને આદેશ વિરુદ્ધ દાયર કરવામાં આવી છે.

૩. ૧૯૮૧માં, તમામ બિન-સરકારી માધ્યમિક શાળાઓનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું અને તેમનું સંચાલન બિહાર રાજ્યએ પોતાના હાથમાં લીધું. પરિણામે, તમામ શિક્ષક તથા બિન-શિક્ષક કર્મચારીઓને સરકારના ધોરણો અનુસાર વેતન અને અન્ય પરિલાભો આપવામાં આવ્યા. સર્વ શિક્ષા અભિયાન

જેવી યોજનાઓ, સંવિધાનમાં અનુચ્છેદ ૨૧એનો સમાવેશ અને બાળકોને નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૯ (‘આરટીઈ અધિનિયમ’, સંક્ષેપમાં) અમલમાં આવવાના પરિણામે, રાજ્ય પર જરૂરી બાધ્યતાઓ પૂર્ણ કરવા માટે મોટી સંખ્યામાં શિક્ષકોની ભરતી કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થઈ. પંચાયત, નગર પંચાયત અને નગરપાલિકા સ્તરે નિયુક્ત કરવામાં આવેલા આ શિક્ષકોને સરકારના ધોરણો મુજબ વેતન મેળવતા શિક્ષકોની સમકક્ષ વેતન અને અન્ય પરિલાભો આપવામાં આવ્યા નહોતા. “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન”ના સિદ્ધાંતના આધારે સમાન વેતન અને અન્ય પરિલાભોની માંગ કરતી, આ અનુવર્તી વર્ગના શિક્ષકો દ્વારા દાખલ કરાયેલ અરજીઓ વડી અદાલતે મંજૂર કરી હતી. વડી અદાલતે અપનાવેલો અભિપ્રાય હાલ રાજ્યની અરજીએ પડકાર હેઠળ છે.

૪. બિહાર બિન-સરકારી માધ્યમિક શાળાઓ (વ્યવસ્થાપન અને નિયંત્રણ પોતાના હસ્તગત કરવું) અધિનિયમ, ૧૯૮૧ (સંક્ષેપમાં ‘૧૯૮૧ અધિનિયમ’) દ્વારા, બિન-સરકારી માધ્યમિક શાળાઓનું વ્યવસ્થાપન અને નિયંત્રણ રાજ્યએ પોતાના હસ્તગત કર્યું હતું. કલમ ૩ મુજબ, ધર્મ અથવા ભાષા આધારિત લઘુમતી માધ્યમિક શાળાઓ તથા કેન્દ્ર પ્રાયોજિત, સ્વાયત્ત અને માલિકીની શાળાઓ સિવાયની તમામ બિન-સરકારી માધ્યમિક શાળાઓ તા. ૦૨.૧૦.૧૯૮૦થી રાજ્ય સરકારે પોતાના હસ્તગત કરી હતી. પરિણામે, આવી દરેક શાળાના દરેક મુખ્ય શિક્ષક, શિક્ષક અને અન્ય કર્મચારીઓ રાજ્ય સરકારના

કર્મચારીઓ બન્યા, અને તમામ રાષ્ટ્રીયકૃત શાળાઓનું વ્યવસ્થાપન અને નિયંત્રણ રાજ્ય સરકારના શિક્ષણ નિયામક (માધ્યમિક શિક્ષણના પ્રભારી)માં નિહિત થયું. કલમ ૧૦ શાળા સેવા બોર્ડની સ્થાપના અંગે હતી, જેને રાષ્ટ્રીયકૃત શાળાઓમાં શિક્ષકો અને મુખ્ય શિક્ષકોની નિમણૂક કરવાની સત્તા સોંપવામાં આવી હતી, અને બોર્ડ શિક્ષકોની નિમણૂક તથા રાષ્ટ્રીયકૃત માધ્યમિક શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષકોની નિમણૂક અથવા બઢતી માટે ભલામણો કરતું હતું. કલમ ૧૧ હેઠળ જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષણ નિધિની રચના કરવામાં આવી હતી અને કલમ ૧૨ હેઠળ આ નિધિનો ઉપયોગ, અન્યો ઉપરાંત, માધ્યમિક શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષક, શિક્ષકો અને અન્ય સ્ટાફના પગાર તથા ભથ્થાંની ચુકવણી માટે થવાનો હતો.

૫. બિહાર રાષ્ટ્રીયકૃત માધ્યમિક શાળાઓ (સેવા શરતો) નિયમો, ૧૯૮૩, રાજ્ય સરકાર દ્વારા ૧૯૮૧ના અધિનિયમની કલમો ૯ અને ૧૫ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને ઘડવામાં આવ્યા હતા. આ નિયમો હેઠળ મુખ્ય શિક્ષક, ઉચ્ચ વર્ગના શિક્ષકો, નીચલા વર્ગના શિક્ષકો અને કનિષ્ઠ વર્ગના શિક્ષકો તેમજ ક્લાર્ક, પિયોન વગેરે જેવા બિન-શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ અંગે સેવા શરતો નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી. આ નિયમોમાં ઉપરોક્ત દરેક વર્ગ માટે લઘુત્તમ લાયકાતો નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી. આ નિયમોમાં નિમણૂકની પ્રક્રિયા, અનુમતિ અને શિસ્તભંગ સંબંધિત કાર્યવાહી જેવા વિષયોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. નિયમ ૬ શિક્ષકોના સંવર્ગ અંગે હતો અને

તેનું પ્રભાવ આ પ્રમાણે હતું:

“૬. શિક્ષકોનો કેડર:—

૧. જુનિયર વર્ગના શિક્ષકોનો જિલ્લાકક્ષાનો કેડર રહેશે, જેના નિયંત્રક અધિકારી જિલ્લા શિક્ષણ અધિકારી રહેશે.

૨. નીચલી અને ઉચ્ચ શ્રેણીના શિક્ષકોનો કમિશ્નર કેડર રહેશે, જેના નિયંત્રક અધિકારી પ્રાદેશિક નિયામક રહેશે.

૩. હેડમાસ્ટરની રાજ્ય કેડર રહેશે, જેના નિયંત્રણ અધિકારી ડિરેક્ટર રહેશે.”

૬. બંધારણના (૭૩મા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ દ્વારા બંધારણમાં ભાગ ૯ (જેમાં અનુચ્છેદ ૨૪૩, ૨૪૩એ થી ૨૪૩-ઓ સમાવિષ્ટ છે) દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. અનુચ્છેદ ૨૪૩બી મુજબ, દરેક રાજ્યમાં બંધારણના ભાગ ૯ અનુસાર ગામ, મધ્યવર્તી અને જિલ્લા સ્તરે પંચાયતોની રચના કરવામાં આવશે. અનુચ્છેદ ૨૪૩જીનો અર્થ નીચે મુજબ છે:— “૨૪૩જી પંચાયતોની સત્તાઓ, અધિકારિતા અને જવાબદારીઓ.— આ બંધારણની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદા દ્વારા પંચાયતોને એવી સત્તાઓ અને અધિકારિતા અર્પણ કરી શકશે જે તેમને સ્વ-શાસનની સંસ્થાઓ તરીકે કાર્ય કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે જરૂરી હોય અને એવો કાયદો તેમાં વિનિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલી શરતોને આધીન રહીને, યોગ્ય સ્તરે પંચાયતોને સત્તાઓ અને જવાબદારીઓના હસ્તાંતરણ અંગે, નીચે મુજબના વિષયો સંબંધે, જોગવાઈઓ

સમાવી શકશે –

(એ) આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે યોજનાઓની તૈયારી;

(બી) તેમને સોંપવામાં આવે તેવી આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટેની યોજનાઓના અમલીકરણમાં, જેમાં અગિયારમી અનુસૂચિમાં સૂચિબદ્ધ વિષયો સાથે સંબંધિત યોજનાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.”

ક્રમ સંખ્યા ૧૭ હેઠળ અગિયારમી અનુસૂચિમાં સૂચિબદ્ધ વિષયોમાંનો એક વિષય “શિક્ષણ, જેમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે” છે.

૭. બંધારણ (૭૪મો સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૯૨) દ્વારા બંધારણમાં ભાગ ૮અ (જેમાં અનુચ્છેદ ૨૪૩પી થી ૨૪૩ઝેડ, ૨૪૩ઝેડએ થી ૨૪૩ઝેડજી સમાવિષ્ટ છે) ઉમેરવામાં આવ્યો હતો. અનુચ્છેદ ૨૪૩ક્યુ મુજબ, દરેક રાજ્યમાં, સંક્રમણક્ષેત્ર માટે નગર પંચાયત, નાના શહેરી ક્ષેત્ર માટે નગરપરિષદ અને મોટા શહેરી ક્ષેત્ર માટે મહાનગરપાલિકા, બંધારણના ઉક્ત ભાગ ૮અ ની જોગવાઈઓ અનુસાર રચવામાં આવશે. નગરપાલિકાઓની સત્તાઓ, અધિકાર અને જવાબદારીઓ વગેરે અંગેનો અનુચ્છેદ ૨૪૩ડબલ્યુ નીચે મુજબ છે:

“૨૪૩ડબલ્યુ. નગરપાલિકાઓ વગેરેની સત્તાઓ, અધિકાર અને જવાબદારીઓ. – આ બંધારણની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, રાજ્યની વિધાનસભા કાયદા દ્વારા આ રીતે સોંપણી કરી શકે છે –”(એ) નગરપાલિકાઓને એવી સત્તાઓ અને અધિકાર, જેટલા તેમને સ્વશાસનની

સંસ્થાઓ તરીકે કાર્ય કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે આવશ્યક હોય, અને એવો કાયદો તેમાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ શરતોને આધીન રહીને, નીચે દર્શાવેલ બાબતો સંબંધે નગરપાલિકાઓ પર સત્તાઓ અને જવાબદારીઓના હસ્તાંતરણ માટેની જોગવાઈઓ સમાવી શકે છે –

(૧) આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે યોજનાઓની તૈયારીઓ;

(૨) તેમનામાં નિષ્ઠાપૂર્વક સોંપવામાં આવતી ફરજોનું પાલન અને યોજનાઓનો અમલ, જેમાં બારમી અનુસૂચીમાં સૂચિબદ્ધ બાબતો સંબંધિત યોજનાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે;

(બી) સમિતિઓને એવી શક્તિઓ અને સત્તા, જે તેમને તેમના ઉપર સોંપવામાં આવેલી જવાબદારી નિભાવવાની સગવડ આપે તે માટે આવશ્યક હોય, જેમાં બારમા અનુસૂચીમાં સૂચિબદ્ધ બાબતો સંબંધિત સત્તાઓ અને અધિકારોનો પણ સમાવેશ થાય છે.”

બારમી અનુસૂચીમાં નં. નં. ૧૩ પર ઉલ્લેખિત બાબતોમાંથી એકમાં કહેવામાં આવ્યું છે, “સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને સૌંદર્યલક્ષી પાસાઓનું પ્રોત્સાહન”.

૮. બંધારણ (૮૬મો સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૦૨) દ્વારા, જે ૦૧.૦૪.૨૦૧૦ના રોજ અમલમાં આવ્યો, શિક્ષણના અધિકાર સંબંધિત અનુચ્છેદ ૨૧એ બંધારણમાં સામેલ કરવામાં આવ્યો. ઉક્ત અનુચ્છેદ ૨૧એ નીચે મુજબ છે:—“૨૧એ. શિક્ષણનો અધિકાર. – રાજ્ય છથી ચૌદ વર્ષની વયના

તમામ બાળકોને, રાજ્ય કાયદા દ્વારા જે રીતે નિર્ધારિત કરે તે રીતે, નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રદાન કરશે.”

૯. બિહાર અધિનિયમ ૨૫ ના ૨૦૦૬ દ્વારા, ૧૯૮૧ના અધિનિયમમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. સુધારક અધિનિયમની કલમ ૨ નીચે મુજબ હતી:

અધિનિયમ, ૧૯૮૧ (બિહાર અધિનિયમ ૩૩, ૧૯૮૨) ની કલમ ૧૦માં સુધારો – બિહાર અધિનિયમ ૧૪, ૨૦૦૪ દ્વારા પ્રતિસ્થાપિત થયેલી કલમ ૧૦માં વપરાયેલા શબ્દો “રાષ્ટ્રીયકૃત શાળાઓમાં શિક્ષકોના પદો પર નિમણૂક માટેની ભલામણ બિહાર સ્ટાફ સિલેક્શન કમિશન દ્વારા માધ્યમિક શિક્ષણ વિભાગના નિર્દેશકને મોકલવામાં આવશે” એથી આ દ્વારા કાઢી નાખવામાં આવે છે.

આથી રાષ્ટ્રીયકૃત શાળાઓમાં શિક્ષકોના પદો પર નિયુક્તિ સંબંધિત બાબતોમાં નિયામકની ભૂમિકા સમાપ્ત કરવામાં આવી હતી.

૧૦. મે ૨૦૦૬માં, મંત્રીમંડળની મંજૂરી માટે બે ખરડા નોંધો તૈયાર કરવામાં આવી હતી. નોંધોમાં શિક્ષક-વિદ્યાર્થી અનુપાતને રાષ્ટ્રીય સ્તર સુધી પહોંચાડવા માટે શિક્ષકોની સંખ્યા વધારવાની આવશ્યકતા અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧એની જોગવાઈઓ દ્વારા નિર્ધારિત લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવાની બાબતો જેવા મુદ્દાઓનો સમાવેશ થતો હતો. નોંધોના કેટલાક સંબંધિત અંશો આ મુજબ હતા:—

ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧એની જોગવાઈઓ મુજબ, ૬-૧૪

વર્ષની વચજૂથના બાળકોને નિઃશુલ્ક શિક્ષણ આપવું તેમનો મૂળભૂત અધિકાર બન્યો છે. ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયને ધ્યાનમાં રાખીને તેની વ્યવસ્થા કરવી રાજ્યની જવાબદારી છે. હાલમાં સરકારી શાળાઓમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનો ગુણોત્તર ૧:૬૨ છે. જ્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ મુજબ અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે નક્કી કરાયેલા ધોરણના પ્રકાશમાં, ગુણવત્તાસભર શિક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે આ ગુણોત્તર ૧:૪૦ હોવો જોઈએ. તાલીમબદ્ધ શિક્ષકોની ૬૪:૩૯૧ જગ્યાઓ ખાલી છે અને આશરે ૨૪ લાખ બાળકો તો શાળાઓમાં નોંધાયેલા પણ નથી. શિક્ષકોના અભાવને કારણે, શાળાઓ અને વર્ગોમાં મોટી સંખ્યામાં બાળકોને ૮ વર્ષ સુધીનું પોતાનું શિક્ષણ પૂર્ણ કરે તે પહેલાં જ શાળા છોડવા માટે મજબૂર થવું પડે છે. આ વર્ષે ૧૫૦૦૦ નવી પ્રાથમિક શાળાઓ અને આશરે ૨૪,૦૦૦ હાલની શાળાઓના સંકલિત વિકાસ માટે યોજના છે. હાલમાં “શિક્ષા કેન્દ્રો” ખાતે પ્રેરકોની મદદથી બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવી રહ્યું છે. સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયના પ્રકાશમાં એવું માનવામાં આવે છે કે તેમને પણ સંપૂર્ણ રીતે વિકસિત શાળાઓમાં શિક્ષકોની મદદથી શિક્ષણ આપવામાં આવે.

“૯. નવા નિયમોમાં તાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકોના વેતનમાં અને તેમની નિયુક્તિની પ્રક્રિયામાં મૂળભૂત ફેરફારો કરવામાં આવી રહ્યા છે. તેમને પ્રતિ મહિને રૂપિયા ૫૦૦૦/- નું નિશ્ચિત વેતન આપવામાં આવશે અને તેમની મૂલવણીના આધારે, તેઓ સફળ થાય તેવી સ્થિતિમાં, દરેક ત્રણ વર્ષે, પ્રતિ

મહિને રૂપિયા ૫૦૦/- નો વધારો આપવામાં આવશે. નિયુક્તિનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવામાં આવશે. બ્લોક સ્તરે, તે પંચાયતી રાજની વ્યવસ્થાઓ હેઠળ ગુણક્રમ યાદીના આધારે કરવામાં આવશે.

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં તેઓને “પંચાયત શિક્ષકો” તરીકે ઓળખવામાં આવશે અને શહેરી વિસ્તારમાં તેઓને “નગર શિક્ષકો” તરીકે ઓળખવામાં આવશે.

વસ્તુસ્થિતિની આ નવી યોજનામાં અને નિશ્ચિત વેતન/વૃત્તિભથ્થા પર, સામાન્ય રીતે શિક્ષકના પદ પર સ્થાનિક વ્યક્તિઓની નિમણૂક કરવામાં આવશે તેવી અપેક્ષા છે અને હાલમાં પૂર્ણ વેતન ચૂકવવાના ખર્ચના પરિણામે જે રકમની બચત થશે, તે પ્રાથમિક શિક્ષણના વિસ્તરણના હેતુઓ માટે તેમજ તેની ગુણવત્તાના ઉન્નતીકરણના હેતુઓ માટે ઉપલબ્ધ થઈ શકશે.

૧૦. નવો નિયમ શિક્ષકોના પગાર પર તથા અગાઉ કરવામાં આવેલી તેમની નિમણૂકોની શરતો અને નિયમો પર કોઈ અસર કરશે નહીં. પરંતુ તેમની ખાલી જગ્યાઓ રદ કરવામાં આવશે અને નવી વ્યવસ્થા/નિયમો હેઠળ એટલી જ સંખ્યાની જગ્યાઓ સર્જવામાં આવશે અને તે પરની નિમણૂક નવી નિયમો મુજબ કરવામાં આવશે. ભવિષ્યમાં ઉભી થનાર ખાલી જગ્યાઓ બાબતે પણ એ જ વ્યવસ્થા/પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવશે.

આ જોગવાઈઓ હેઠળ, પંચાયત રાજ સંસ્થાઓને નિમણૂકના પ્રસ્તાવિત નવા નિયમો મુજબ નવા શિક્ષકોની નિમણૂક કરવાની સત્તા, વેતન ચૂકવવાની

સત્તા તથા સેવાની અન્ય શરતો અને નિયમો નક્કી કરવાની સત્તા આપવામાં આવી રહી છે. શાળાઓની જંગમ/અજંગમ સંપત્તિ, શિક્ષકોને તાલીમ, શાળાના મકાનનું બાંધકામ, અભ્યાસક્રમ/અભ્યાસ સામગ્રીની રચના, પુસ્તકોની રચના, મૂલ્યાંકન વગેરે તમામ કાર્યો અગાઉની જેમ રાજ્ય સરકારના આધિપત્ય હેઠળ રહેશે.”

....

“૫. અગાઉની નિમણૂક પ્રક્રિયામાં રહેલી મુશ્કેલીઓ:– અગાઉ અપનાવવામાં આવેલી કેન્દ્રીકૃત પરીક્ષા પદ્ધતિમાં શિક્ષકોની પસંદગી અને નિમણૂકમાં નીચે મુજબની મુશ્કેલીઓ છે.

૧. અગાઉનો અનુભવ દર્શાવે છે કે આવી પરીક્ષાઓનું આયોજન અને મૂલવણી કરવામાં અનેક અડચણો આવે છે અને સમગ્ર નિમણૂક પ્રક્રિયામાં ઘણો સમય લાગે છે. ૨. જો પસંદગી કેન્દ્રીકૃત રીતે કરવામાં આવે, તો અન્ય રાજ્યોના ઉમેદવારોની પણ ભાગીદારી થવાની શક્યતા રહે છે અને પાત્રતા પ્રમાણપત્રો વગેરેની ચકાસણીમાં વ્યવહાર મુશ્કેલી ઊભી થાય.

૩. કેન્દ્રીકૃત પસંદગી પ્રક્રિયા પછી બદલી અને નિમણૂક વગેરેમાં વ્યવહાર મુશ્કેલી ઊભી થશે અને ઉમેદવારોને પણ મુશ્કેલી વેઠવી પડશે.

૬. રોજગારની પ્રસ્તાવિત પ્રક્રિયા:– ઉપરોક્ત જણાવેલ તથ્યો/પાસાઓ પર વિચાર કરતાં, પ્રસ્તાવ એવો છે કે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષકોની નિમણૂકની પ્રક્રિયા વિકેન્દ્રિત કરવામાં આવે અને ભારતના બંધારણના ૭૩મા

અને જમ્મા સુધારાના પ્રકાશમાં તેની જવાબદારી પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ/નિકાયો ને સોંપવામાં આવે. શાળાની ચલ અને અચલ મિલ્કત, શિક્ષકોની તાલીમ, શાળા ભવનનું નિર્માણ, અભ્યાસક્રમ/અભ્યાસ સામગ્રી, અભ્યાસ સામગ્રીનું નિર્માણ, મૂલ્યાંકન વગેરે, અગાઉની જેમ રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ રહેશે.”

....

૮. ઉપરોક્ત પ્રક્રિયા હેઠળ, જો પ્રતિ શિક્ષક રૂ.૬૦૦૦/- (માત્ર છ હજાર રૂપિયા)ના દરે ચુકવણી કરવામાં આવે, તો તેની નાણાકીય અસર રૂ.૮૯,૮૨,૭૨,૦૦૦/- (માત્ર ઓગણનેવું કરોડ બ્યાસી લાખ બહોતેર હજાર રૂપિયા) થશે, જે ખર્ચ કરવો આવશ્યક બનશે. જો હાલની પ્રક્રિયા હેઠળ આ તમામ પદો પર નિયુક્તિ કરવામાં આવે, તો કુલ રૂ.૧૬૦,૮૩,૫૬,૦૧૬/- (માત્ર એકસો સાઠ કરોડ ત્ર્યાસી લાખ છપ્પન હજાર સોળ રૂપિયા) ખર્ચ થવાનો અંદાજ છે. આ રીતે જો પ્રસ્તાવિત નવા નિયમો હેઠળ માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોની નિયુક્તિ કરવામાં આવે, તો કુલ રૂ.૭૧,૦૦,૮૪,૦૧૬/- (માત્ર એકોતેર કરોડ ચોર્યાસી હજાર સોળ રૂપિયા)ની બચત થશે. આ બચત થયેલી રકમમાંથી નિયત વેતન પર શિક્ષકોના કુલ ૧૦,૦૦૦ પદો સર્જી શકાશે. આ સર્જાયેલા પદોમાંથી રાજ્યમાં માધ્યમિક શિક્ષણના વિસ્તરણના હેતુસર, માનવ સંસાધન વિકાસ વિભાગ દ્વારા નીચે મુજબની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવશે.

૧૧. ત્યારબાદ, બિહાર પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષક (રોજગાર અને સેવા શરતો) નિયમો, ૨૦૦૬, ૦૧.૦૭.૨૦૦૬ના રોજ અમલમાં આવ્યા. ઉક્ત નિયમોની પ્રારંભિક પ્રસ્તાવનાઓમાં નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું હતું:

“ભારતના બંધારણના કલમ ૨૪૩-જી (૧૧મી અનુસૂચિ કલમ નં. ૧૭) ની જોગવાઈ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને તથા બિહાર પંચાયત રાજ અધિનિયમ-૨૦૦૬ ની કલમ-૪૭ અને ૪૮ ને કલમ ૧૪૬ સાથે વાંચીને, રાજ્ય સરકાર રાજ્યના ગ્રામ્ય વિસ્તારોની પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષકોની નિમણૂક માટે નીચેના નિયમો બનાવવામાં આનંદ અનુભવે છે.

નિયમો:

ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧(એ) હેઠળ ૬-૧૪ વર્ષ વયના બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ તેમનો મૂળભૂત અધિકાર બની ગયો છે. આ હેતુસર પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા અને વિસ્તરણ માટે સર્વગ્રાહી કાર્યક્રમો અપનાવવાનું આવશ્યક બન્યું છે. હજારો નવી પ્રાથમિક શાળાઓ શરૂ કરવી અને મોટી સંખ્યામાં શિક્ષકોની નિમણૂક કરવી જરૂરી છે. બંધારણના ૭૩મા અને ૭૪મા સુધારાઓના પ્રકાશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકાને ધ્યાનમાં લઈને પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી તેમને સોંપવી પણ જરૂરી બની છે. પરિણામે, ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષકોની નિમણૂક માટે આ નિયમ બનાવવામાં આવી રહ્યો છે.”

ઉક્ત નિયમોની કલમ ૩ અને ૪ નીચે મુજબ હતી:

“૩. પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકનો ગ્રેડ – પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકોના બે ગ્રેડ રહેશે:–

(એ) બ્લોક શિક્ષક (તે શિક્ષકો, જેમાં શારીરિક શિક્ષણના શિક્ષકોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેમને બ્લોક સ્તરે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે.)

(બી) “પંચાયત શિક્ષકો” (પંચાયત સ્તરે નિયુક્ત શિક્ષકો).

૪. પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકોની નિયુક્તિ–

(૧) બ્લોક શિક્ષકોની નિમણૂક પંચાયત સમિતિ દ્વારા મધ્ય શાળાઓમાં કરવામાં આવશે અને પંચાયત શિક્ષકોની નિમણૂક ગ્રામ પંચાયત દ્વારા પ્રાથમિક શાળાઓમાં કરવામાં આવશે.

(૨) ઉપરોક્ત બંને સ્તરે વર્ગવાર પેનલ તાલીમપ્રાપ્ત અને અતાલીમપ્રાપ્ત ઉમેદવારો માટે અલગથી તૈયાર કરવામાં આવશે. સૌપ્રથમ તાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકોની નિમણૂક કરવામાં આવશે. ત્યારબાદ જો જગ્યાઓ ખાલી રહે, તો અતાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકોની નિમણૂક કરી શકાશે. ત્યારબાદ પણ જો જગ્યાઓ ખાલી રહે, તો અતાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકોની નિમણૂક કરી શકાશે અને તેમને બે વર્ષનું શિક્ષક તાલીમ પ્રદાન કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

(૩) અનામત વર્ગમાં જો ઉચ્ચતર માધ્યમિક/ઇન્ટરમિડિયેટ પાસ ઉમેદવારો ઉપલબ્ધ ન હોય, તો માધ્યમિક પરીક્ષા (મેટ્રિક્યુલેશન) પાસ ઉમેદવારોને નિયુક્ત કરી શકાશે. પરંતુ તેઓએ વધુમાં વધુ છ વર્ષમાં નિર્ધારિત

લાયકાત પ્રાપ્ત કરવી આવશ્યક રહેશે.”

નિયમ ૯ માં “રોજગાર પ્રક્રિયા” અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી અને તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ખાલી જગ્યાઓનો જાહેર ઇશ્તિહાર બ્લોક/પંચાયતની અંદર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે, ત્યારબાદ રસ ધરાવતા ઉમેદવારો પાસેથી અરજીપત્રકો બ્લોક શિક્ષકો માટે બ્લોક એજ્યુકેશન એક્સ્ટેન્શન ઓફિસર દ્વારા અને પંચાયત શિક્ષકો માટે ગ્રામ પંચાયતોના સચિવ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવશે. નિયમ ૯ ના ઉપનિયમ ૭ માં નીચે મુજબ પેનલ તૈયાર કરવા માટે સમિતિની રચના અને મંજૂરી અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી:—

“૭. પેનલની તૈયારી માટે સમિતિની રચના અને મંજૂરી:

નીચે દર્શાવેલ સમિતિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ અરજીપત્રકોના આધારે પસંદગી યાદી તૈયાર કરવામાં આવશે:

(એ) બ્લોક શિક્ષક અને શારીરિક શિક્ષક માટે:—

(૧) પંચાયત સમિતિના પ્રમુખ—અધ્યક્ષ

(૨) કાર્યકારી અધિકારી પંચાયત સમિતિ – સભ્ય.

(૩) પંચાયત સમિતિની શિક્ષણ સમિતિ દ્વારા ચૂંટાયેલ એક સભ્ય. (જો પ્રમુખ પુરુષ સભ્ય હોય, તો ચૂંટાયેલ કારોબારી સભ્ય સ્ત્રી હશે)

(૪) બ્લોક શિક્ષણ વિસ્તરણ અધિકારી – સભ્ય સચિવ

(બી) પંચાયત શિક્ષક માટે:

(૧) ગ્રામ પંચાયતના મુખ્યિયા – અધ્યક્ષ

(૨) ગ્રામ પંચાયતની શિક્ષણ સમિતિ દ્વારા ચૂંટાયેલ એક સભ્ય; જો ગ્રામ પંચાયતના મુખ્યિયા પુરુષ હોય, તો ચૂંટાયેલ સભ્ય સ્ત્રી-સભ્ય રહેશે.

(૩) પંચાયત સમિતિનો એવો સભ્ય, જેના ક્ષેત્રમાં ક્ષેત્ર પંચાયતનો મોટાભાગનો વિસ્તાર આવરી લેવાયો હોય – સભ્ય

(૪) પંચાયતને નજીક આવેલી પંચાયતની માધ્યમિક શાળામાંથી એક શિક્ષક અથવા ડી.ઈ.ઓ. દ્વારા નામાંકિત પંચાયત તરફથી એક શિક્ષક – સભ્ય.

(૫) સચિવ, ગ્રામ પંચાયત – સભ્ય સચિવ.

પરંતુ ઉપરોક્ત બંને સમિતિઓના ચૂંટાયેલા સભ્યોનો કાર્યકાળ એક વર્ષનો રહેશે.

નોંધ: – પંચાયત સમિતિ અને ગ્રામ પંચાયતની શિક્ષણ સમિતિના (અસ્તિત્વના અભાવની) ગેર-ઘટક સ્થિતિમાં, બ્લોક શિક્ષણ વિસ્તરણ અધિકારી દ્વારા નિયુક્ત પંચાયત સમિતિ/ગ્રામ પંચાયતનો એક સભ્ય સમિતિનો સભ્ય રહેશે.

(૬) તૈયારી પૂર્ણ થયા બાદ, પેનલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે અથવા જનતા માટે ઉપલબ્ધ કરવામાં આવશે અને તેમની આપત્તિ/ફરિયાદો માટે એક અઠવાડિયાનો સમય આપવામાં આવશે. પ્રાપ્ત થયેલ ફરિયાદોનું નિરાકરણ કર્યા બાદ, પેનલને અંતિમ કરવામાં આવશે.

(૭) બ્લોક શિક્ષકો અને પંચાયત શિક્ષકોની નિયુક્તિ માટે તૈયાર કરવામાં

આવેલ પેનલને અનુક્રમે પંચાયત સમિતિ અને ગ્રામ પંચાયત દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવશે.

(૮) ગુણક્રમના આધારે તૈયાર કરાયેલા પેનલમાંથી અનુસૂચિ-૨ માં દર્શાવાયેલ પસંદગીક્રમના અવરોહી ક્રમમાં ઉપરોક્ત સમિતિઓ દ્વારા કાઉન્સેલિંગ કરી, પસંદ થયેલ સભ્યોને તેમની સંમતિ ધરાવતી શાળાઓમાં નિયુક્ત કરવામાં આવશે.

(૯) પસંદ થયેલ ઉમેદવારને નિમણૂક પત્ર આપવામાં આવશે
(અનુસૂચિ-૩)

(૧૦) તેમની જોડાણ તેમની સંમતિપત્રના આધારે સ્વીકારવામાં આવશે.”

નિયમ ૧૨ મુજબ, તાલીમપ્રાપ્ત બ્લોક શિક્ષકો અને પંચાયત શિક્ષકો તેમજ બિનતાલીમપ્રાપ્ત બ્લોક શિક્ષકો અને પંચાયત શિક્ષકોને નિશ્ચિત વેતન પર નિમણૂક કરવાના હતા અને તાલીમપ્રાપ્ત બ્લોક શિક્ષકો તથા પંચાયત શિક્ષકોને દર ત્રણ વર્ષે તેમના નિશ્ચિત વેતનમાં રૂપિયા ૫૦૦/-નો વધારો મેળવવાનો હકદાર ગણવામાં આવવાના હતા, જ્યારે બિનતાલીમપ્રાપ્ત બ્લોક શિક્ષકો અને પંચાયત શિક્ષકોને દર ત્રણ વર્ષે રૂપિયા ૩૦૦/-ના વાર્ષિક વધારાનો હક મળવાનો હતો. નિયમ ૧૩ મુજબ, આ પદો બિનબદલીપાત્ર હતા. નિયમ ૨૦, જે રદકરણ અને બચત બાબતે છે, હેઠળ એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અગાઉના પરિપત્રો, આદેશો અને સૂચનો હેઠળ નિમણૂક પામેલા પંચાયત શિક્ષા

મિત્રોને આ નિયમો હેઠળ પંચાયત શિક્ષક તરીકે નિમણૂક પામેલા માનવામાં આવશે.

૧૨. ૧૧.૦૭.૨૦૦૬ના રોજ, રાજ્ય દ્વારા નિયમોના બે સમૂહો ઘડવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ સમૂહ રાજ્યના શહેરી વિસ્તારોની સરકારી રાષ્ટ્રીયકૃત માધ્યમિક શાળાઓમાં શિક્ષકોની નિમણૂકના વિષય સાથે સંબંધિત હતો, જ્યારે બીજો સમૂહ રાજ્યના ગ્રામ્ય વિસ્તારોની સરકારી રાષ્ટ્રીયકૃત માધ્યમિક શાળાઓમાં શિક્ષકોની નિમણૂકના વિષય સાથે સંબંધિત હતો. બંને સમૂહના નિયમોને લગતા પ્રારંભિક ઉદ્દેશો સમાન હતા અને તેઓ નીચે મુજબ હતા:—

રાજ્યની માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિસ્તરણ અને સશક્તિકરણ માટે રાજ્ય સરકારે નીતિગત નિર્ણય કર્યો છે. હાલમાં શિક્ષકોની મોટી સંખ્યામાં રહેલી ખાલી જગ્યાઓ ભરવી આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત વધુ શાળાઓ અને શિક્ષકોની પણ જરૂર છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ, ૧૯૮૬/ ૧૯૯૨ અનુસાર ૧૦ + ૨ + ૩ ની પદ્ધતિ હેઠળ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના + ૨ સ્તરને સંગઠિત કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. સંવિધાનના ૭૩મા અને ૭૪મા સુધારા મુજબ, સરકારે માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોની નિમણૂકનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવાનો અને માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોની નિમણૂકની જવાબદારી પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને સોંપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં શિક્ષકોની નિમણૂક માટે વિશેષ આયોજન હેઠળ આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે આ નિયમો બનાવવામાં આવે છે.

અ) નિયમોનો પ્રથમ સમૂહ બિહાર મ્યુનિસિપલ બોડી સેકન્ડરી એન્ડ હાયર સેકન્ડરી ટીચર્સ (રોજગાર અને સેવા શરતો) નિયમો, ૨૦૦૬ તરીકે ઓળખાતો હતો. નિયમ જમાં ભાગ અ હેઠળ મ્યુનિસિપલ સેકન્ડરી ટીચર્સના પદો પર નિમણૂક માટેની પાત્રતા વિષયક જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી, જ્યારે ભાગ બમાં મ્યુનિસિપલ હાયર સેકન્ડરી ટીચર્સ સંબંધે સમાન પ્રશ્નો અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. રોજગાર માટેની પ્રક્રિયા નિયમ કમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી, જેના અનુસાર મ્યુનિસિપલ વિસ્તારોમાં આવેલ સરકારી રાષ્ટ્રીયકૃત સેકન્ડરી શાળાઓમાં શિક્ષકોના વિષયવાર ખાલી પડેલા પદોની માહિતી તે વિસ્તારમાં જાહેરખબર દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવવાની હતી. નિયમ કના ઉપનિયમ (ક) માં મ્યુનિસિપલ પંચાયત/મ્યુનિસિપલ બોર્ડ તથા મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન્સ સંબંધે પેનલો તૈયાર કરવા માટે સમિતિઓની રચના અંગે નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી:

“પેનલની તૈયારી માટે સમિતિની રચના અને તેની મંજૂરી—

પ્રાપ્ત અરજીઓના આધારે, નીચે મુજબની સમિતિ પેનલ તૈયાર કરશે:

(એ) નગરપંચાયત/નગરપાલિકા બોર્ડ માટેની સમિતિ

૧. નગરપંચાયતના અધ્યક્ષ / નગરપાલિકા બોર્ડના પ્રમુખ

૨. મ્યુનિસિપલ પંચાયત/મ્યુનિસિપલ બોર્ડની શિક્ષણ સમિતિના એક

પસંદ કરાયેલા સભ્ય (પુરુષ પ્રમુખ હોય તેવા કિસ્સામાં, પસંદ કરાયેલ સભ્ય મહિલા હશે) સભ્ય

૩. નગરપાલિકાના સભ્ય પંચાયત/ નગરપાલિકા બોર્ડના કાર્યકારી

અધિકારી

સંબંધિત ઉપવિભાગીય સભ્ય સચિવ

જ.અધિકારી

જો અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિના પ્રતિનિધિ ઉપરોક્ત સમિતિમાં ન હોય, તો જિલ્લા કલ્યાણ અધિકારી સમિતિના વધારાના સભ્ય રહેશે.

પરંતુ નગરપંચાયત/નગરપાલિકા બોર્ડની શિક્ષણ સમિતિ દ્વારા પસંદ કરાયેલા સભ્યનો કાર્યકાળ ૧ વર્ષનો રહેશે.

નોંધ: – મ્યુનિસિપલ પંચાયત/મ્યુનિસિપલ બોર્ડની શિક્ષણ સમિતિની રચના ન થયેલી હોય તે સ્થિતિમાં, જિલ્લા સ્તરના એક અધિકારીને મ્યુનિસિપલ પંચાયત/મ્યુનિસિપલ બોર્ડના કાર્યપાલક અધિકારી દ્વારા નામાંકિત કરવામાં આવશે.

(બી) મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન માટેની સમિતિ ૧. મ્યુનિસિપલ

કોર્પોરેશનના મેયર અધ્યક્ષ

૨. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની શિક્ષણ સમિતિનો એક પસંદ કરાયેલ સભ્ય (પુરુષ પ્રમુખના કિસ્સામાં, પસંદ કરાયેલ સભ્ય સ્ત્રી હશે)સભ્ય

૩. મ્યુનિસિપલ મેમ્બર કોર્પોરેશનના કાર્યકારી અધિકારી

જ સંબંધિત જિલ્લા શિક્ષણ અધિકારી સભ્ય

સચિવ જો અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિ ઉપરોક્ત સમિતિમાં ન હોય, તો જિલ્લા કલ્યાણ અધિકારી સમિતિના વધારાના સભ્ય રહેશે. પરંતુ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની શિક્ષણ સમિતિ દ્વારા પસંદ કરાયેલ સભ્યનો કાર્યકાળ ૧ વર્ષનો રહેશે.

નોંધ: મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની શિક્ષણ સમિતિની રચના ન થયેલી હોય તેવા કિસ્સામાં, જિલ્લા સ્તરના એક અધિકારીને મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના મુખ્ય અધિકારી દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવશે.” નિયમ ૮ મુજબ, મ્યુનિસિપલ માધ્યમિક શિક્ષકો, તાલીમપ્રાપ્ત તથા બિન-તાલીમપ્રાપ્ત,ને દર મહિને નિશ્ચિત વેતન મેળવવાનો તથા ૩ વર્ષ પૂર્ણ થતાં અનુક્રમે પ્રતિ મહિને રૂપિયા ૬૦૦ અને રૂપિયા ૫૦૦નો વધારો મેળવવાનો હક રહેશે. તે જ રીતે, મ્યુનિસિપલ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષકો, તાલીમપ્રાપ્ત તથા બિન-તાલીમપ્રાપ્ત,નું વેતન પણ નિશ્ચિત વેતન હતું અને ૩ વર્ષ પૂર્ણ થતાં તાલીમપ્રાપ્ત તથા બિન-તાલીમપ્રાપ્ત વર્ગો માટે અનુક્રમે પ્રતિ મહિને રૂપિયા ૭૦૦ અને રૂપિયા ૬૦૦નો વધારો મળવાનો હતો. નિયમ ૧૦ હેઠળ, મ્યુનિસિપલ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષકોના પદો સામાન્ય રીતે બદલીપાત્ર નહોતા, પરંતુ ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી, શિક્ષકો મ્યુનિસિપલ સત્તામંડળના અધિકારક્ષેત્રની અંદર વધુમાં વધુ બે બદલીની સુવિધાનો લાભ લઈ શકતા હતા. નિયમ ૧૬(૨) નીચે મુજબ હતો:—

આ નિયમો અગાઉના નિયમોની જોગવાઈઓ હેઠળ નિયુક્ત સરકાર, રાષ્ટ્રીયકૃત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના વેતન

તથા સેવાની શરતોને અસર કરશે નહીં.”

બી) નિયમોના બીજા સમૂહને બિહાર જિલ્લા બોર્ડ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષકો (નિયુક્તિ અને સેવા શરતો) નિયમો, ૨૦૦૬ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા હતા. નિયમ ૪માં ભાગ-એ હેઠળ જિલ્લા બોર્ડના માધ્યમિક શિક્ષકોના પદો પર નિમણૂક માટેની પાત્રતાના વિષયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે ભાગ-બીમાં જિલ્લા બોર્ડના ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષકો સંબંધિત સમાન મુદ્દાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. નિયુક્તિ માટેની પ્રક્રિયાનું વર્ણન નિયમ ૬માં કરવામાં આવ્યું હતું, જે મુજબ જિલ્લા બોર્ડના વિસ્તારોમાં આવેલી સરકાર દ્વારા રાષ્ટ્રીયકૃત માધ્યમિક શાળાઓમાં વિષયવાર ખાલી પડેલ પદોની માહિતી જિલ્લાની અંદર જાહેરખબર દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવવાની હતી. ઉક્ત નિયમ ૬ના ઉપનિયમ (૬)માં જિલ્લા બોર્ડના સંદર્ભમાં પેનલ તૈયાર કરવા માટે સમિતિઓની રચના બાબત નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી:-

“વિ. પેનલની તૈયારી માટે સમિતિની રચના અને તેની મંજૂરી-પ્રાપ્ત થયેલ અરજીઓના આધારે, નીચેની સમિતિ પેનલ તૈયાર કરશે:

જિલ્લા બોર્ડના અધ્યક્ષ પ્રમુખ

સભ્ય

સભ્ય

બી જિલ્લાપંચાયતના શિક્ષણ સમિતિના એક પસંદ કરાયેલા સભ્ય
(પુરુષ પ્રમુખના કિસ્સામાં, પસંદ કરાયેલ સભ્ય સ્ત્રી હોવો જોઈએ)

સી ડેપ્યુટી ડેવલપમેન્ટ કમિશનર

ડિ જિલ્લા શિક્ષણ અધિકારી સભ્ય સચિવ જો અનુસૂચિત જાતિ/
અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યો ઉપરોક્ત સમિતિમાં ન હોય, તો જિલ્લા કલ્યાણ
અધિકારી સમિતિના વધારાના સભ્ય રહેશે.

પરંતુ જિલ્લા બોર્ડની શિક્ષણ સમિતિ દ્વારા પસંદ કરાયેલા સભ્યનો
કાર્યકાળ ૧ વર્ષનો રહેશે.

નોંધ:- જિલ્લા બોર્ડની શિક્ષણ સમિતિની રચના ન થયેલી હોય તેવા
કિસ્સામાં, જિલ્લા સ્તરના એક અધિકારીને ડેપ્યુટી ડેવલપમેન્ટ કમિશનર દ્વારા
નામાંકિત કરવામાં આવશે.”

નિયમ ૮ મુજબ, જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષકો, પ્રશિક્ષિત અને અપ્રશિક્ષિત,
પ્રતિ માસ નિશ્ચિત વેતન મેળવવા હકદાર રહેશે અને ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થતા અનુક્રમે
પ્રતિ માસ રૂપિયા ૬૦૦/- અને રૂપિયા ૫૦૦/- નો વધારો મેળવવા પણ
હકદાર રહેશે. તેવી જ રીતે, જિલ્લા બોર્ડના ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષકો, પ્રશિક્ષિત
અને અપ્રશિક્ષિત, પણ ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થતા પ્રશિક્ષિત અને અપ્રશિક્ષિત વર્ગો
માટે અનુક્રમે પ્રતિ માસ રૂપિયા ૭૦૦/- અને રૂપિયા ૬૦૦/- ના વધારા સાથે
નિશ્ચિત વેતન મેળવવા હકદાર રહેશે. નિયમ ૧૦ હેઠળ, જિલ્લા બોર્ડના
માધ્યમિક અને જિલ્લા બોર્ડના ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષકોના પદો સામાન્ય રીતે
અહસ્તાંતરણીય હતા, પરંતુ ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થતા શિક્ષકો જિલ્લા બોર્ડના
અધિકારક્ષેત્રની અંદર વધુમાં વધુ બે બદલીની સુવિધાનો લાભ લઈ શકતા હતા.
નિયમ ૧૬(૨) નીચે મુજબ હતો:-

આ નિયમો અગાઉના નિયમોની જોગવાઈઓ હેઠળ નિમણૂક પામેલા સરકારી, રાષ્ટ્રીયકૃત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના પગાર અને સેવાની શરતોને અસર કરશે નહીં.

૧૩. આ પ્રમાણે, જુલાઈ, ૨૦૦૬માં નિયમોના ત્રણ સમૂહ અમલમાં આવ્યા. બિહાર પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકો (રોજગાર અને સેવા શરતો)

પ્રાથમિક શિક્ષકોને લગતા, ૨૦૦૬ના નિયમો ૦૧.૦૭.૨૦૦૬ના રોજ અમલમાં આવ્યા; શહેરી વિસ્તારોમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષક તરીકે નિયુક્ત શિક્ષકોને લગતા બિહાર મ્યુનિસિપલ બોડી સેકન્ડરી એન્ડ હાઇર એજ્યુકેશન ટીચર્સ (એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ સર્વિસ કન્ડીશન્સ) રૂલ્સ, ૨૦૦૬, ૧૧.૭.૨૦૦૬ના રોજ અમલમાં આવ્યા. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષકોને લગતા બિહાર ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ સેકન્ડરી હાઇર સેકન્ડરી ટીચર્સ (એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ સર્વિસ કન્ડીશન્સ) રૂલ્સ, ૨૦૦૬ પણ ૧૧.૭.૨૦૦૬ના રોજ અમલમાં આવ્યા. સુવિધા માટે, આ ત્રણેય નિયમસમૂહોને અહીંથી આગળ ‘૨૦૦૬ના નિયમો’ તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવે છે અને ઉક્ત નિયમો મુજબ નિયુક્ત થયેલા શિક્ષકોને, ફરીથી સુવિધા માટે, ‘નિયોજિત શિક્ષકો’ તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવે છે, જે અભિવ્યક્તિ તમામ સત્તાવાર પરિપત્રો અને ઠરાવોમાં પ્રગટ થાય છે.

૨૦૦૬ ના નિયમોની રચના બાદ, રાજ્યની રાષ્ટ્રીયકૃત શાળાઓ સંદર્ભે શહેરી તેમજ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં શિક્ષકના પદો પરની નિમણૂકો ઉક્ત ૨૦૦૬ ના

નિયમોના આધારે કરવામાં આવી હતી. તે શિક્ષકોની સેવા શરતો અને તેમને ચૂકવવાપાત્ર વેતન-ભથ્થાં, ઉપરોક્ત મુજબ, અનુક્રમે ૨૦૦૬ ના નિયમસમૂહોની જોગવાઈઓ હેઠળ નિયંત્રિત થતા હતા. જોકે, તે શિક્ષકોને ચૂકવવાપાત્ર વેતન-ભથ્થાં, ઉક્ત ૨૦૦૬ ના નિયમો અમલમાં આવ્યા પહેલાં નિમણૂક પામેલા તમામ શિક્ષકોને ચૂકવાતા વેતન-ભથ્થાં કરતાં ઓછાં હતાં. આ રીતે, શિક્ષકોની બે શ્રેણીઓ હતી; પ્રથમ શ્રેણીમાં તે શિક્ષકો આવતાં હતા જેઓ રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ ૨૦૦૬ પહેલાં તમામ સરકારી શાળાઓમાં સેવામાં યથાવત રહ્યા હતા અથવા નિમણૂક પામ્યા હતા, અને બીજી શ્રેણીમાં ૨૦૦૬ ના નિયમો હેઠળ નિમણૂક પામેલા તમામ શિક્ષકો આવતાં હતા. પ્રથમ શ્રેણી, અર્થાત નિયમિત સરકારી શિક્ષકો, વેતનધોરણ અને નિશ્ચિત વેતન-ભથ્થાં મેળવવા હકદાર હતા, જ્યારે બીજી શ્રેણીના શિક્ષકોને સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓ દ્વારા નિશ્ચિત વેતન પર નિમવામાં આવ્યા હતા.

તથાપિ, રાજ્યનો નીતિગત નિર્ણય એવો હતો કે ૨૦૦૬ પછી પ્રથમ વર્ગમાં કોઈ નવી નિયમિત નિમણૂકો કરવામાં આવશે નહીં અને ૨૦૦૬ પછીની બધી નિયમિત નિમણૂકો માત્ર ૨૦૦૬ના નિયમો મુજબ, અર્થાત્ દ્વિતીય વર્ગમાં જ કરવામાં આવશે. તેમ છતાં, એક અપવાદ છે જેના હેઠળ ૨૦૦૬ પછી પણ કેટલાક શિક્ષકોની નિમણૂક પ્રથમ વર્ગ હેઠળ કરવામાં આવી હતી, જેનો ઉદ્દેશ આગળ કરવામાં આવશે. આવા અપવાદને બાદ કરતાં, નીતિગત નિર્ણય એવો રહ્યો હતો કે પ્રથમ વર્ગમાં કોઈ નવી નિમણૂકો કરવામાં ન આવે અને પ્રથમ વર્ગને

અંતિમ અવસ્થામાં આવેલ અથવા લુપ્ત થતો કેડર તરીકે ગણવામાં આવે.

૧૪. સંસદ દ્વારા ૬ થી ૧૪ વર્ષની વયસમૂહના તમામ બાળકોને નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે ઘડાયેલ આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ, ૦૧.૦૪.૨૦૧૦ના રોજ અમલમાં આવ્યો.

અ. કલમો ૨ (એ), (એફ) અને (એન), જેમાં ‘યોગ્ય સરકાર’, ‘પ્રાથમિક શિક્ષણ’ અને ‘શાળા’ શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, નીચે મુજબ છે:—

“૨. વ્યાખ્યાઓ.— આ અધિનિયમમાં, જો સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય, તો —

(એ) “યોગ્ય સરકાર” નો અર્થ થાય છે —

(૧) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સ્થાપિત, માલિકી ધરાવતી અથવા નિયંત્રિત શાળા, અથવા વિધાનસભા વિહોણા સંઘ પ્રદેશના પ્રશાસકના સંદર્ભમાં, કેન્દ્ર સરકાર;

(૨) તે શાળાના સંબંધમાં, જે ઉપખંડ (૧) માં ઉલ્લેખિત શાળા સિવાયની હોય અને જે નીચેના પ્રદેશની હદમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી હોય —

(એ) એક રાજ્ય, રાજ્ય સરકાર;

(બી) વિધાનમંડળ ધરાવતા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ માટે, તે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશની સરકાર;

... ..

(એફ) “પ્રાથમિક શિક્ષણ” નો અર્થ પ્રથમ ધોરણથી આઠમા ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ થાય છે;

(એન) “શાળા”નો અર્થ પ્રાથમિક શિક્ષણ આપતી કોઈપણ માન્ય શાળા થાય છે અને તેમાં નીચેનું સમાવિષ્ટ છે –

(૧) યોગ્ય સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તામંડળ દ્વારા સ્થાપિત, માલિકી ધરાવતી અથવા નિયંત્રિત શાળા;

(૨) યોગ્ય સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તાધિકારી પાસેથી પોતાના સમગ્ર અથવા આંશિક ખર્ચની પૂર્તિ માટે સહાય અથવા અનુદાન પ્રાપ્ત કરતી અનુદાનિત શાળા;

(૩) નિર્દિષ્ટ શ્રેણીને અનુસરે તેવી શાળા; અને

(૪) એવી બિનસહાયિત શાળા, જે પોતાની ખર્ચાની ભરપાઈ માટે યોગ્ય સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તાધિકારી પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારની સહાય અથવા અનુદાન પ્રાપ્ત કરતી નથી;”

બી. અધિનિયમનો ભાગ ૩ “યોગ્ય સરકાર, સ્થાનિક પ્રાધિકરણ અને માતા-પિતાની ફરજો” સાથે સંબંધિત છે અને આ ભાગમાં આવતી કલમ ૬ અને ૭ નીચે મુજબ છે:—

“૬. યોગ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સત્તાધિકારીની શાળા સ્થાપવાની ફરજ.
— આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અમલમાં મૂકવા માટે, યોગ્ય સરકાર અને

સ્થાનિક સત્તાધિકારી, જેમ નિયમિત કરવામાં આવે તેવા વિસ્તાર અથવા પડોશની મર્યાદાઓની અંદર, જ્યાં આવી શાળા સ્થાપિત કરવામાં આવી ન હોય ત્યાં, આ અધિનિયમના અમલ પ્રારંભથી ત્રણ વર્ષની અવધિની અંદર, શાળા સ્થાપિત કરશે.

૭. નાણાકીય તથા અન્ય જવાબદારીઓનું વહન. – (૧) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓનો અમલ કરવા માટે નાણાં પૂરા પાડવાની સમવર્તી જવાબદારી કેન્દ્રીય સરકાર અને રાજ્ય સરકારોની રહેશે.

(૨) કેન્દ્રીય સરકાર અધિનિયમની જોગવાઈઓના અમલીકરણ માટે મૂડીગત અને પુનરાવર્તિત ખર્ચના અંદાજો તૈયાર કરશે.

(૩) રાજ્ય સરકારો સાથે સમયાંતરે પરામર્શ કરીને, કેન્દ્ર સરકાર ઉપકલમ (૨) માં ઉલ્લેખિત ખર્ચની એવી ટકાવારી, જે તે નિર્ધારિત કરે, તે આવકને સહાયરૂપ અનુદાન તરીકે રાજ્ય સરકારોને આપશે.

(૪) કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકારને વધારાના સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવાની આવશ્યકતાની તપાસ કરવા માટે, જેથી ઉક્ત રાજ્ય સરકાર અધિનિયમની જોગવાઈઓ અમલમાં મૂકવા માટે પોતાના હિસ્સાના નાણાં પૂરા પાડી શકે, અનુચ્છેદ ૨૮૦ ની કલમ (૩) ના ઉપખંડ (ડી) હેઠળ નાણાં આયોગને સંદર્ભ કરવા રાષ્ટ્રપતિને વિનંતી કરી શકે છે.

(૫) ઉપકલમ (૪) માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, રાજ્ય સરકાર ઉપકલમ (૩) હેઠળ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા રાજ્ય સરકારને આપવામાં

આવેલી રકમો તથા તેના અન્ય સાધનોને ધ્યાનમાં લઈને, અધિનિયમની જોગવાઈઓના અમલીકરણ માટે નાણાં ઉપલબ્ધ કરાવવા જવાબદાર રહેશે.

(૬) કેન્દ્રીય સરકાર કલમ ૨૯ હેઠળ નિર્દિષ્ટ શૈક્ષણિક સત્તાધિકારીની મદદથી રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમનું માળખું વિકસાવશે;

(બી) શિક્ષકોના પ્રશિક્ષણ માટેના ધોરણો વિકસાવવું અને તેમનો અમલ સુનિશ્ચિત કરવો;

(સી) રાજ્ય સરકારને નવપ્રવર્તનો, સંશોધનો, આયોજન અને ક્ષમતા નિર્માણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે તકનીકી સહાય અને સંસાધનો પૂરા પાડવા.”

સી. અધ્યાય ૪ “શાળાઓ અને શિક્ષકોની જવાબદારીઓ” સાથે સંબંધિત છે અને કલમો ૨૩ અને ૨૫ શિક્ષકોની લાયકાતો અને સેવા શરતો તેમજ વિદ્યાર્થી-શિક્ષક ગુણોત્તર જેવા મુદ્દાઓ સાથે, નીચે મુજબ, સંબંધિત છે:

“ ૨૩. શિક્ષકોની નિમણૂક માટેની લાયકાતો અને સેવાની શરતો તથા નિયમો. –

(૧) કેન્દ્રીય સરકાર દ્વારા, અધિસૂચના મારફતે, અધિકૃત કરવામાં આવેલ શૈક્ષણિક સત્તાધિકારીએ નક્કી કરેલ તેવી લઘુત્તમ લાયકાતો ધરાવતી કોઈપણ વ્યક્તિ શિક્ષક તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર ગણાશે.

(૨) જ્યાં કોઈ રાજ્યમાં શિક્ષક શિક્ષણમાં અભ્યાસક્રમો અથવા તાલીમ આપતી પૂરતી સંસ્થાઓ ઉપલબ્ધ ન હોય, અથવા ઉપકલમ (૧) હેઠળ નિર્ધારિત લઘુત્તમ લાયકાતો ધરાવતા શિક્ષકો પૂરતી સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ ન હોય,

ત્યાં કેન્દ્ર સરકાર, જો તે આવશ્યક માને, તો જાહેરનામા દ્વારા, શિક્ષક તરીકેની નિમણૂક માટે જરૂરી લઘુત્તમ લાયકાતોમાં, તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલા અને પાંચ વર્ષથી વધુ ન હોય એવા સમયગાળા માટે, શિથિલતા આપી શકે છે:પરંતુ એ શરતે કે જે શિક્ષક પાસે આ અધિનિયમના પ્રારંભ સમયે ઉપકલમ (૧) હેઠળ નિર્ધારિત લઘુત્તમ લાયકાતો ન હોય, તે એવો શિક્ષક પાંચ વર્ષની અવધિની અંદર એવી લઘુત્તમ લાયકાતો પ્રાપ્ત કરશે.

પરંતુ વધુમાં એ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે ૩૧મી માર્ચ, ૨૦૧૫ના દિવસે નિયુક્ત થયેલ અથવા પદ પર રહેલ દરેક શિક્ષક, જે ઉપકલમ (૧) હેઠળ નિર્ધારિત કરાયેલ લઘુત્તમ લાયકાતો ધરાવતો ન હોય, તે બાળકોને નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર (સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૭ના અમલારંભની તારીખથી ચાર વર્ષની અવધિની અંદર આવી લઘુત્તમ લાયકાતો પ્રાપ્ત કરશે.

(૩) શિક્ષકને ચૂકવવાપાત્ર પગાર અને ભથ્થાં, તેમજ તેમની સેવાની શરતો અને નિયમો, નિર્ધારિત કરવામાં આવે તેવા હશે.

૨૫. વિદ્યાર્થી-શિક્ષક અનુપાત. – (૧) આ અધિનિયમના પ્રારંભની તારીખથી ત્રણ વર્ષની અંદર, અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ મુજબનો વિદ્યાર્થી-શિક્ષક અનુપાત દરેક શાળામાં જળવાઈ રહે તે યોગ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સત્તાધિકારી સુનિશ્ચિત કરશે.

(૨) ઉપકલમ (૧) હેઠળ વિદ્યાર્થી-શિક્ષક ગુણોત્તર જાળવવાના હેતુસર, કોઈ શાળામાં નિયુક્ત કરાયેલ કોઈપણ શિક્ષકને કલમ ૨૭ માં નિર્દિષ્ટ કરેલ બાબતો સિવાય, અન્ય કોઈ શાળા કે કચેરીમાં સેવા આપવા માટે બાધ્ય કરવામાં નહીં આવે અથવા કોઈ બિન-શૈક્ષણિક હેતુ માટે નિયુક્ત કરવામાં નહીં આવે.”

ડી. કલમ ૩૫ કેન્દ્ર સરકારને નિર્દેશો જારી કરવાનો અધિકાર આપે છે જ્યારે કલમ ૩૮ યોગ્ય સરકારને નિયમો બનાવવાનો અધિકાર આપે છે. આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની કલમ ૩૮ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ સત્તાનો ઉપયોગ કરતાં, કેન્દ્ર સરકારે “બાળકોને નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર નિયમો, ૨૦૧૦” (આગળ “૨૦૧૦ના નિયમો” તરીકે ઉલ્લેખિત) બનાવ્યા, જે ૮.૪.૨૦૧૦ના રોજ અમલમાં આવ્યા. ૨૦૧૦ના નિયમોના ભાગ ૬ માં ‘શિક્ષકો’ વિષયનો સમાવેશ થાય છે અને ઉક્ત ભાગ ૬ માં આવેલો નિયમ ૨૦ નીચે મુજબ છે:—

“ ૨૦. શિક્ષકોનો વેતન અને ભથ્થાં તથા સેવા શરતો. — (૧) સંબંધિત પરિસ્થિતિ મુજબ, કેન્દ્રીય સરકાર અથવા યોગ્ય સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તાધિકારી, તેમના માલિકીના અને તેમના દ્વારા સંચાલિત શાળાઓના શિક્ષકોની સેવા શરતો તેમજ વેતન અને ભથ્થાં અંગેની શરતો, શિક્ષકોનો વ્યવસાયિક અને કાયમી વર્ગ રચવા હેતુથી, જાહેરનામા દ્વારા નિર્ધારિત કરશે.

(૨) વિશેષ કરીને અને ઉપનિયમ (૧) ને અશુભ રાખીને, સેવાની શરતો અને નિયમોમાં ખાસ કરીને નીચેની બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવશે,

અર્થાત્:-

(એ) શિક્ષકોની શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ પ્રત્યે જવાબદારી;

(બી) શિક્ષકોને શિક્ષણ વ્યવસાયમાં દીર્ઘકાલીન હિતધારિત્વ સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈઓ.

(૩) શિક્ષકોના પગારધોરણો અને ભથ્થાં, તબીબી સુવિધાઓ, પેન્શન, ગ્રેયુઇટી, ભવિષ્યનિધિ તથા અન્ય નિર્ધારિત લાભો સમાન લાયકાત, કામ અને અનુભવ માટે સમકક્ષ રહેશે.”

૧૫. આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની કલમ ૩૮ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને, બિહાર રાજ્યએ બિહાર રાજ્ય નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત બાળ શિક્ષણ નિયમો, ૨૦૧૧ બનાવ્યા. પડોશ વિસ્તારની સંકલ્પનાનો ઉલ્લેખ નિયમ ૨(૧)(કે) અને નિયમ ૪ માં કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં તમામ વસાહતોની અંદર ૧ (એક) કિ.મી.ની હદમાં પ્રાથમિક શાળા સ્થાપવાના વિષયક જોગવાઈ નીચે મુજબ હતી:- “૪. (૧) રાજ્ય સરકાર દ્વારા જે પડોશ વિસ્તારની હદો અથવા મર્યાદાઓની અંદર શાળા સ્થાપવાની રહેશે તે નીચે મુજબ રહેશે –(એ) જ્યાં ૬-૧૪ વર્ષની વયના બાળકોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી ૪૦ (ચાલીસ) હોય તેવી તમામ વસાહતોની અંદર ૧ (એક) કિ.મી.ની મર્યાદામાં પ્રાથમિક શાળા સ્થાપવાની રહેશે:

(બી) કોઈપણ વસાહતથી ૩ (ત્રણ) કિ.મી. ની મર્યાદામાં પ્રાથમિક શાળાની સ્થાપના કરવી આવશ્યક છે:

(૨) જ્યાં જ્યાં આવશ્યક હોય ત્યાં રાજ્ય સરકાર પ્રાથમિક શાળાને પ્રાથમિકોત્તર શાળામાં ઉન્નત કરશે.

(૩) મુશ્કેલ ભૂપ્રદેશ ધરાવતા સ્થળોમાં, પૂર, ભૂસ્ખલન, ધરાપખાલ, રસ્તાઓના અભાવનો જોખમ અને સામાન્ય રીતે નાના બાળકોને તેમના ઘરોમાંથી શાળાએ પહોંચવાના માર્ગમાં જોખમ હોય ત્યાં, રાજ્ય સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તાધિકારી નિયમ જના ઉપનિયમ (૧) હેઠળ નિર્ધારિત મર્યાદાઓમાં શિથિલતા આપી, આવી જોખમો ટાળવા માટે શાળાનું સ્થાન એવી રીતે નક્કી કરવાનો વિચાર કરી શકે છે.

(૪) રાજ્ય સરકાર/સ્થાનિક સત્તાધિકારી દ્વારા ઓળખવામાં આવેલા અત્યંત નાની વસાહતોના બાળકો માટે, જ્યાં ઉપરોક્ત ઉપનિયમ (૧) હેઠળ નિર્ધારિત પાડોશ વિસ્તાર અથવા તેની મર્યાદાઓની અંદર કોઈ શાળા અસ્તિત્વમાં ન હોય, ત્યાં રાજ્ય સરકાર/સ્થાનિક સત્તાધિકારીએ પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે મફત પરિવહન, રહેઠાણની સુવિધાઓ તથા અન્ય સુવિધાઓ જેવી પૂરતી વ્યવસ્થા કરવી પડશે.

(૫) ઊંચી વસ્તી ઘનતા ધરાવતા વિસ્તારોમાં, રાજ્ય સરકાર/ સ્થાનિક સત્તાધિકારી આવા વિસ્તારોમાં ૬-૧૪ વર્ષની ઉંમર સમૂહના બાળકોની સંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને, એકથી વધુ પાડોશી શાળાની સ્થાપના અંગે વિચારણા કરી શકે.

(૬) સ્થાનિક સત્તાધિકાર પોતાના અધિકારક્ષેત્રની અંદરના દરેક વસવાટ

વિસ્તારમાં તેવા પાડોશના શાળા(ઓ) ની ઓળખ કરશે, જ્યાં બાળકોને સહેલાઈથી પ્રવેશ અપાવી શકાય, અને આવી માહિતી જાહેર કરશે.

(૭) અશક્તતા ધરાવતા એવા બાળકો અંગે, જેમને શાળામાં પહોંચ મેળવવામાં તેમની અશક્તતા અવરોધરૂપ બને છે, રાજ્ય સરકાર/સ્થાનિક સત્તાધિકારી તેઓ શાળામાં હાજરી આપી શકે અને પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરી શકે તે માટે તેમના માટે યોગ્ય અને સુરક્ષિત પરિવહનની વ્યવસ્થા કરવા પ્રયત્ન કરશે.

(૮) રાજ્ય સરકાર/સ્થાનિક સત્તા એ સુનિશ્ચિત કરશે કે શાળામાં બાળકોનો પ્રવેશ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળોથી અવરોધિત ન થાય.”

નિયમોના ભાગ ૬ માં “અધિનિયમની કલમ ૨૩ ની ઉપકલમ (૧) ના હેતુસર શિક્ષકોની લઘુત્તમ લાયકાતો” વિષે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી અને નિયમ ૧૭ નીચે મુજબ હતો:—

“ અધિનિયમની કલમ ૨૩ ની ઉપકલમ (૩) ના હેતુ માટે શિક્ષકોનો વેતન, ભથ્થાં અને સેવાની શરતો

૧૭. (૧) શિક્ષકોનો વ્યાવસાયિક અને કાયમી સંવર્ગ રચવા માટે રાજ્ય સરકાર વેતન, ભથ્થાં અને સેવા શરતો અંગે અધિસૂચના પ્રસિદ્ધ કરશે.

(૨) ઉપ-નિયમ (૧) ને બિનહાનિકારક રાખીને અને ખાસ કરીને સેવાની શરતોના નિર્ધારણ માટે, નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે:—

(એ) શિક્ષકો અધિનિયમની કલમ ૨૧ હેઠળ રચાયેલ શાળા શિક્ષણ

સમિતિ પ્રત્યે જવાબદાર હોવા જોઈએ.

(બી) શિક્ષકો શિક્ષણ વ્યવસાયમાં દીર્ઘ અવધિ સુધી ટકી રહે તે માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓની રચના કરવાની જોગવાઈ.”

૧૬. તેની ટૂંક સમયમાં બાદ બિહાર પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકો (નિયુક્તિ અને સેવા શરતો) નિયમો, ૨૦૧૨ ૦૩.૦૪.૨૦૧૨ના રોજ અમલમાં આવ્યા. પ્રાથમિક શાળા, મધ્ય શાળા અને પ્રાથમિક શિક્ષણ શાળા શબ્દોને નિયમ ૨ (૧)(૨)(૩) દ્વારા અનુક્રમે નીચે મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યા છે:—

“(૧) “ પ્રાથમિક શાળા ” નો અર્થ સરકારી અથવા સરકાર દ્વારા તાબામાં લેવામાં આવેલી એવી શાળાઓ થાય છે, જ્યાં હાલમાં ધોરણ-૫ સુધીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

(૨) “ મધ્યમિક શાળા ” નો અર્થ સરકારી/સરકાર દ્વારા કબજે લેવામાં આવેલી શાળાઓ, જ્યાં હાલમાં ધોરણ ૮ સ્તર સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

(૩) “ પ્રાથમિક શાળા ” નો અર્થ સરકારી/ સરકાર દ્વારા હસ્તગત કરાયેલ પ્રાથમિક અને મધ્ય શાળાઓ.”

નિયમ ૫ માં ધોરણ ૧ થી ૫ અને ધોરણ ૬ થી ૮ માટેના શિક્ષકોની નિમણૂક સંદર્ભે લઘુત્તમ લાયકાતો નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી. નિયમ ૧૫ નીચે મુજબ શિક્ષકોના એકીકૃત વેતન અંગે હતો:—

“ ૧૫. નિયોજિત શિક્ષકોની સેવા શરતો.— (એ) એકમુષ્ટ વેતન.— (૧) પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકોને નીચે મુજબ એકમુષ્ટ વેતન મળશે:—

પ્રશિક્ષિત શિક્ષકો (મૂળભૂત ગ્રેડ) – પ્રતિ માસ ૭૦૦૦/- અપ્રશિક્ષિત શિક્ષકો (મૂળભૂત ગ્રેડ) – પ્રતિ માસ ૬૦૦૦/- પ્રશિક્ષિત શિક્ષકો (સ્નાતક ગ્રેડ) – પ્રતિ માસ ૮૦૦૦/- અપ્રશિક્ષિત શિક્ષકો (સ્નાતક ગ્રેડ) – પ્રતિ માસ ૭૫૦૦/- પ્રશિક્ષિત શિક્ષકો (એચ.એમ. મિડલ સ્કૂલ) – પ્રતિ માસ ૧૪૦૦૦/- (૨) તાલીમદાતાઓને પ્રતિ માસ ૪૦૦૦/- એકમુશ્ત વેતન મળશે.

(૩) જો ભવિષ્યમાં રાજ્ય સરકાર તેમની એકમુષ્ટ વેતનમાં સુધારો કરવાનો નિર્ણય લે, તો તેઓને તે મુજબ વેતન મળશે.

(૪) આ નિયમો હેઠળ નિયુક્ત પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકો અને પ્રશિક્ષકોને મોંઘવારી ભથ્થું, મકાન ભાડા ભથ્થું, તબીબી ભથ્થાં, પરિવહન ભથ્થું વગેરે જેવા અન્ય કોઈ ભથ્થાં આપવામાં આવશે નહીં.”

ઉપનિયમ (બી) માં ત્યારબાદ વેતનવૃદ્ધિ અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી અને એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, રોજગાર નિયમો, ૨૦૦૬ અનુસાર સરકાર દ્વારા નિર્દેશિત નિયોજિત શિક્ષકોની મૂલવણી (“કાર્યક્ષમતા કસોટી”) હાથ ધરવામાં આવશે અને મૂલવણીના આધારે સામાન્ય વર્ગમાં ૪૫% અને અનામત વર્ગમાં ૪૦% પ્રાપ્ત કરનાર તાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકોને તેમના એકમુષ્ટ વેતનમાં રૂ. ૫૦૦ ની વૃદ્ધિ મળશે, જ્યારે તાલીમવિહોળા શિક્ષકોને ત્રણ વર્ષ બાદ તેમના નિશ્ચિત વેતનમાં રૂ. ૩૦૦/- ની વૃદ્ધિ મળશે.

ઉપનિયમ (એફ) માં “બઢતી” અંગે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી અને

ત્યારબાદ ઉપખંડ ૩ માં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મધ્યમિક શાળાઓમાં નિશ્ચિત વેતન પર મુખ્ય શિક્ષકના પદ પર બઢતી બ્લોક સ્તરે સ્નાતક પ્રશિક્ષિત શિક્ષકોની વરિષ્ઠતા યાદીમાંથી અને સ્નાતક ગ્રેડમાં ઓછામાં ઓછા ૫ વર્ષનો ન્યૂનતમ સંતોષકારક સેવા સમય ધરાવતા શિક્ષકોની વરિષ્ઠતા યાદીમાંથી આપવામાં આવશે.

શહેરી વિસ્તારોમાં કાર્યરત શિક્ષકો માટે સમાન જોગવાઈઓ બિહાર નગર પ્રાથમિક શિક્ષક (રોજગાર અને સેવા શરતો) નિયમો, ૨૦૧૨ દ્વારા કરવામાં આવી હતી.

૧૭. જોકે ૨૦૦૬ ના નિયમો અમલમાં આવ્યા બાદ સરકારના શિક્ષકોના નિયમિત કેડરને લુપ્તપ્રાય અથવા સમાપ્ત થતો કેડર માનવાનો હતો અને નવી નિમણૂકો માત્ર ૨૦૦૬ ના નિયમો મુજબ નિશ્ચિત વેતન પર જ કરવાની હતી તથા નિમણૂક કરવાની સત્તા પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓમાં નિહિત કરવામાં આવી હતી, છતાં એક અપવાદ હતો અને નીચે દર્શાવેલ પરિસ્થિતિઓમાં વર્ષ ૨૦૧૩ માં માધ્યમિક શાળાઓમાં સરકારના શિક્ષકો તરીકે નિયમિત વેતનમાનમાં કેટલાક સહાયક શિક્ષકોની નિમણૂક કરવામાં આવી.

ડિસેમ્બર ૨૦૦૩ દરમિયાન કોઈ સમયે, સહાયક શિક્ષકોના પદો ભરવા માટે રાજ્ય દ્વારા એક જાહેરાત બહાર પાડવામાં આવી હતી. જોકે, પસંદગી પ્રક્રિયા દરમિયાન પેનલ તૈયાર કરવામાં કેટલીક અનિયમિતતાઓ જોવા મળી હતી. તેથી, પેનલો રદ કરવા માટે આદેશો બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા. કેટલાક

ઉમેદવારો દ્વારા પડકાર ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો અને વડી અદાલતે રાજ્યને ખાલી જગ્યાઓની પુનઃગણતરી કરવા તથા પસંદગી પ્રક્રિયા આગળ વધારવા માટે નિર્દેશ આપ્યો હતો. રાજ્ય દ્વારા આ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવેલી વિશેષ અનુમતિ અરજી નં. ૨૨૮૮૨ ઓફ ૨૦૦૪ પાછી ખેંચી લેવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ, રાજ્યએ ૨૦૦૬ ના નિયમો મુજબ ખાલી જગ્યાઓ ભરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, જેના પરિણામે આ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અવમાનના અરજી નં. ૨૯૭ ઓફ ૨૦૦૭ દાખલ કરવામાં આવી. તા. ૯.૧૨.૨૦૦૯ ના આદેશ દ્વારા, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે રાજ્ય સરકારને ડિસેમ્બર ૨૦૦૩માં પ્રકાશિત થયેલી જાહેરાત મુજબ એક વખતની નિમણૂક તરીકે સહાયક શિક્ષકોના ૩૪૫૪૦ પદો ભરવા માટે નિર્દેશ આપ્યો હતો.

આથી, બિહાર વિશેષ પ્રાથમિક શિક્ષક નિમણૂક નિયમો, ૨૦૧૦ ઘડવામાં આવ્યા હતા. આ નિયમોનો હેતુ “વન ટાઇમ એપોઇન્ટમેન્ટ” તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ અસાધારણ પરિસ્થિતિનો નિવારણ કરવાનો હતો. તદનુસાર, ૨૦૧૩ માં ૩૪૫૪૦ શિક્ષકોને નિયમિત વેતનધોરણ પર સરકારી શિક્ષકો તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. નીતિમાં ફેરફારને કારણે શિક્ષકોને સમાવવામાં રાજ્ય દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવેલી મુશ્કેલી સહિતના અનુવર્તી વિકાસોને આ અદાલતે નંદ કિશોર ઓઝા વિ. અંજની કુમાર સિંહ ૧ માં નીચે મુજબ વિવેચ્યા હતા:—

“૧ . અવમાનના અરજી (સી) નં. ૨૯૭ of ૨૦૦૭, જે એસ.એલ.પી.

(સી) નં. ૨૨૮૮૨ of ૨૦૦૪ માં દાખલ કરવામાં આવી હતી, તે બિહાર રાજ્ય દ્વારા ૧૮-૧-૨૦૦૬ ના રોજ આપવામાં આવ્યું હોવાનું કહેવાતા પ્રતિબદ્ધતાભંગ અને તેના આધારે આ અદાલતે ૨૩-૧-૨૦૦૬ ના રોજ સ્ટેટ ઓફ બિહાર વિ. નંદ કિશોર ઓઝા (૨૦૧૪ ૧૧ એસ.સી.સી. ૪૦૪) માં કરેલા આદેશમાંથી ઉદ્ભવી હતી. અમારી તા. ૯-૧-૨૦૦૯ ના આદેશમાં અમે દર્શાવ્યા મુજબ, પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષકોની ભરતી સંબંધિત મુદ્દાઓ ઉઠાવતી અનેક રિટ અરજીઓ બિહાર રાજ્ય વિરુદ્ધ દાખલ કરવામાં આવી હતી. એક તબક્કે, ૧ (૨૦૧૪) ૧૧ એસ.સી.સી. ૪૦૫

નીતિમાં થયેલ ફેરફારોના પરિણામે, જ્યારે બાંહેધરીઓ આપવામાં આવી હતી તે સમયે કાર્યરત રહેલા તાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકોને સમાવી શકાયા નથી, તેવી બાબત અમારી નોંધ પર લાવવામાં આવી હતી. તેથી, અમે એવા આદેશો કર્યા હતા કે એક સમયે જેમની સંખ્યા ખાલી જગ્યાઓની સંખ્યાથી ઓછી હતી એવા તાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ ખાલી જગ્યાઓમાં નિમણૂક આપવામાં આવે. તેમ છતાં, અનુસંધાને, સમાવવામાં લેવાયવાના શિક્ષકોની સંખ્યાની સરખામણીમાં ઉપલબ્ધ ખાલી જગ્યાઓની સંખ્યાને લઈને થોડો વિસંગતિનો પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો. તેથી, અમે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની ભરતી માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી એક જાહેરાતમાંથી આંકડો સ્વીકાર્યો અને ઉપલબ્ધ ખાલી જગ્યાઓની સંખ્યા ૩૪,૫૪૦ ગણાવી.

૨. અમે નિર્દેશ આપ્યો હતો કે ઉદ્દેશિત ખાલી જગ્યાઓ ૧૮-૧-૨૦૦૬

અને ૨૩-૧-૨૦૦૬ના રોજ આપવામાં આવેલા વચનોને અમલમાં મૂકવા માટે એકમાત્ર વખતના પગલા તરીકે ઉલ્લેખિત સંખ્યાના પ્રશિક્ષિત શિક્ષકોથી ભરવામાં આવે. તે મુજબ, અદાલતનો અવમાનના નિયમ બહાર પાડ્યા વગર, અમે નિર્દેશ આપ્યો હતો કે ઉલ્લેખિત ખાલી જગ્યાઓ ઉપલબ્ધ પ્રશિક્ષિત શિક્ષકોમાંથી વરિષ્ઠતાના ક્રમ અનુસાર ભરવામાં આવે. ત્યારબાદ, જોકે, આ બાબત પ્રકાશમાં આવી કે ઉપલબ્ધ ઉમેદવારોની સંખ્યા ખાલી જગ્યાઓની સંખ્યાથી ઘણું વધુ હતી અને કેટલાક ઉમેદવારોની પાત્રતા તથા કેટલીક એવી સંસ્થાઓ અંગે પણ ગંભીર શંકાઓ ઉઠાવવામાં આવી હતી, જેઓ પાસેથી તેમણે પોતે પ્રશિક્ષણ મેળવ્યાનું કથિત રીતે જણાવ્યું હતું.”

પરિણામે, વર્ષ ૨૦૧૨-૧૩ દરમિયાન ૩૪,૫૪૦ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ શિક્ષકોની નિમણૂક ભલે ૨૦૦૬ પછી કરવામાં આવી હોય, તેમ છતાં તેમની નિમણૂક ૨૦૦૬ના નિયમો અનુસાર કરવામાં આવી નહોતી, પરંતુ ૨૦૧૩ના નિયમો તરીકે ઓળખાતા વિશેષ ભરતી નિયમો ઘડવામાં આવ્યા હતા.

૧૮. પરિવર્તનકારી પ્રારંભિક શિક્ષક સંઘ નામના શિક્ષકોના એક સંઘે વડી અદાલતનો આશરો લઈને નાગરિક રિટ અધિકારક્ષેત્ર કેસ નં. ૭૦૮૯ / ૨૦૧૩ દાખલ કર્યો હતો અને એવો દાવો કર્યો હતો કે “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” ના સિદ્ધાંત હેઠળ પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકોને રાજ્ય સરકાર હેઠળ નિયુક્ત થયેલા શિક્ષકોને અપાતી સમાન વેતનશ્રેણીઓનો હક છે. આ મામલાનો વિરોધ

કરવામાં આવ્યો હતો અને વડી અદાલતના એકલ ન્યાયાધીશે તા. ૫.૪.૨૦૧૩ ના પોતાના ચુકાદા અને આદેશથી ઉક્ત રિટ અરજી ફગાવી દીધી હતી. તેમાં આ મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:—“અહીં એવો કેસ છે કે જેમાં રાજ્યએ નીતિ વિષયક બાબત તરીકે પંચાયતોમાં તળિયાના સ્તરે મોટા પાયે રોજગારની એક યોજના અમલમાં મૂકી હતી જેથી સ્થાનિક સ્તરે પૂરતા શિક્ષકો ઉપલબ્ધ રહે અને જેમ બાળકોને શિક્ષણ સુધી સહેલાઈથી પહોંચ ઉપલબ્ધ નથી તેમને પણ તેવી તક પ્રાપ્ત થાય. ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાં, રાજ્યખજાનાની દૃષ્ટિએ, નીતિ/યોજના એવા ભારને અનુરૂપ હતી જે એવો ભરતી પ્રક્રિયા માટે તે વહન કરી શકે, જેના હેઠળ અરજદાર સંસ્થાના સભ્યોની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. એવી સ્થિતિમાં, ઉપરોક્ત નિયમો હેઠળ નિયુક્ત થયેલ વ્યક્તિઓ માટે વેતનશ્રેણી સહિતની સેવા શરતો નક્કી કરવાનો સંપૂર્ણ વિવેકાધિકાર રાજ્ય સરકારનો જ છે. અદાલત પોતાના અભિપ્રાયો તેના સ્થાને મૂકે નહીં અથવા રાજ્યને જાહેર ખજાનામાંથી ચુકવણી કરવા માટે બાધ્ય ન કરે, કારણ કે આવા ખર્ચ માટે જવાબદારી પણ રાજ્યની જ છે અને આવી ચુકવણીનું સમર્થન કરવાની ફરજ પણ તેની જ છે.

જો રાજ્ય સરકારે શિક્ષકોની જરૂરિયાત અને પંચાયતોને સત્તા સોંપવાની વ્યવસ્થા સાથે નાણાકીય જવાબદારી વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવાની રીત વિકસાવવા માટે કોઈ નીતિ/યોજના ઘડી હોય, તો અદાલત તેમાં હસ્તક્ષેપ કરશે નહીં અને તે સંતુલન ભંગ કરશે નહીં.”

૧૯. આ સમયગાળા આસપાસ, અસમાન વર્તનથી વ્યથિત થઈને અનેક અન્ય રિટ અરજીઓ દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં ૨૦૦૬ના નિયમો હેઠળ નિમણૂક પામેલા નિયોજિત શિક્ષકોને સમાન પગારધોરણો આપવામાં આવ્યા નહોતાં અને તેમની સાથે ભિન્ન પ્રકારનું વર્તન કરવામાં આવતું હતું. આ અરજીઓમાં “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” ના સિદ્ધાંતના ઇનકારને ઉજાગર કરવામાં આવ્યો હતો અને ૨૦૦૬ના નિયમોની સંબંધિત જોગવાઈઓની માન્યતાને પડકારવામાં આવ્યો હતો. આ મામલાઓ વડી અદાલતની ખંડપીઠ સમક્ષ હાથ ધરવામાં આવ્યા, જેમાં મુખ્ય મામલો ૨૦૧૩નું સી.ડબલ્યુ.જે.સી. ૨૧૧૯૯ હતો, જે બિહાર સેકન્ડરી ટીચર્સ સ્ટ્રગલ કમિટી, મુંગર દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો.

૨૦. તેના પ્રતિસાદરૂપે, રાજ્યનો અભિપ્રાય એવો હતો કે શિક્ષકોની બે શ્રેણીઓ વચ્ચે ભિન્નતાઓ હતી. માધ્યમિક શિક્ષણના નિયામક દ્વારા દાખલ કરાયેલ પુરક પ્રતિ-સોગંદનામામાં, આ ભિન્નતા નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી હતી:—

“૧૩. ઉપરોક્ત બે શ્રેણીના શિક્ષકો વચ્ચેનો તુલનાત્મક ફરક નીચે તૈયાર કરાયેલ કોષ્ટકમાંથી વધુ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે:—

૨૧. આ મામલાઓ લંબિત રહેતા દરમિયાન, રાજ્ય સરકાર દ્વારા ૧૧.૦૮.૨૦૧૫ના રોજ એક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, જેના હેઠળ નિયોજિત શિક્ષકોને ૨૦૦૬ના નિયમો હેઠળ કલ્પાયેલ સ્થિર વેતનના બદલે

વેતનશ્રેણી મંજૂર કરવામાં આવી હતી. આ ઠરાવમાં નિયુક્ત કરવામાં આવેલા પ્રાથમિક શિક્ષકો, માધ્યમિક શિક્ષકો અને ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષકો તેમજ ગ્રંથપાલોની સંખ્યા અને તે શિક્ષકોને આપવામાં આવેલી વેતનશ્રેણીનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. ઠરાવમાં આપેલ કોષ્ટકીય ચાર્ટ નીચે મુજબ હતો:—

“૨.૧ પ્રાથમિક શિક્ષક

એસ એલ.પી ઓ સ્ટ એન ઓ. ઓ એફ પે—સ્કેલ ગ્રેડ એન ઓ.

વેકન્સીઓ પે ૧ ૨ ૩ ૪ ૫

૧ . પ્રાથમિક શિક્ષક (અપ્રશિક્ષિત) ૬૨૦૩૧ ૫૨૦૦—૨૦૨૦૦૫

૨ . પ્રાથમિક શિક્ષક (પ્રશિક્ષિત) ૨૪૫૩૪૪ ૫૨૦૦—૨૦૨૦૦૦

૩ . પ્રાથમિક શિક્ષક (સ્નાતક અપ્રશિક્ષિત) ૧૪૦૦૦ ૫૨૦૦—

૨૦૨૦૦૦

૪ . પ્રાથમિક શિક્ષક (સ્નાતક પ્રશિક્ષિત) ૨૨૭૩૯૫૨૦૦—૨૪૦૦

૨ ૦ ૨ ૦ ૦

કુલ શિક્ષકો (સમાવેશ કરતાં સંખ્યા ૩૪૪૧૧૪

ઓ ફ ટી એ સી એચ ઈ આર એસ

થી થ વું

ભવિષ્યમાં નિમણૂક કરવામાં આવેલ, તેના વિરુદ્ધ

જાહેર કરવામાં આવેલી ખાલી જગ્યાઓ)

૨.૨ માધ્યમિક શિક્ષક/ગ્રંથપાલ

એસ એલ.પો એસ ટી એન ઓ. ઓફ પે-સ્કેલ ગ્રેડ એન ઓ.વી

એકેન્સીઝ પે ૧

૨૩	૪૫
સેકન્ડરી ૪૪૬૩	૫૨૦૦-૦
શિક્ષક	૨૦૨૦૦
(અપ્રશિક્ષિત)	
સેકન્ડરી ૨૫૦૩૮	૫૨૦૦-૨૪૦૦
શિક્ષક	૨૦૨૦૦
(પ્રશિક્ષિત)	
પુસ્તકાલયાધ્યક્ષ ૧૯૦૦	૫૨૦૦-૦
	૨૦૨૦૦
૧ .	
૨ .	
૩ .	
૪ . ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષક (૧૦ + ૨) (અપ્રશિક્ષિત)	૩૦૫
૮ ૫૨૦૦ - ૨૦૨૦૦૦	
૫ . હાયર સેકન્ડરી શિક્ષક (૧૦ + ૨) (પ્રશિક્ષિત)	
૨૬૭૭૪૫૨૦૦-૨૮૦૦	
	૨૦૨૦૦
કુલ શિક્ષકો (સમાવેશિત શિક્ષકોની સંખ્યા હશે ૬૧૨૩૩	

ભવિષ્યમાં જાહેર કરાયેલ ખાલી જગ્યાઓની સરખામણીએ નિયુક્ત કરવામાં આવેલ)

ઠરાવના પરિચ્છેદ ૨.૫ મુજબ નીચે મુજબ હતું:— “૨.૫ રાજ્ય સરકારના કર્મચારીઓને સમયાંતરે જાહેર કરવામાં આવતા મોંઘવારી ભથ્થું; તબીબી ભથ્થું; મકાન ભાડા ભથ્થું અને વાર્ષિક વૃદ્ધિનો લાભ નિયોજિત પ્રશિક્ષિત, અપ્રશિક્ષિત પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષકો તથા પુસ્તકાલયાધ્યક્ષોને વિસ્તૃત કરવામાં આવશે.”

આ ઠરાવે વધુમાં તા. ૧.૭.૨૦૧૫ થી તાલીમપ્રાપ્ત પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષકો તેમજ ગ્રંથપાલો માટેનો ન્યૂનતમ મૂળભૂત વેતન-પગારધોરણ નિર્ધારિત કર્યો હતો. વધુમાં, ઠરાવે એવું પણ જણાવ્યું હતું કે તાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકો માટે રૂ. ૨,૦૦૦/—, માધ્યમિક તાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકો અને ગ્રંથપાલો માટે રૂ. ૨,૪૦૦/— તથા ઉચ્ચતર માધ્યમિક તાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકો માટે રૂ. ૨,૮૦૦/— ગ્રેડ પે તરીકે ચૂકવવાપાત્ર રહેશે. એ જ રીતે, અપ્રશિક્ષિત શિક્ષકોના કેસોમાં એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હતું કે તા. ૧.૭.૨૦૧૫ થી અમલમાં, તેમના પરિલાભોમાં ઓછામાં ઓછો ૨૦% વધારો થશે અને તેઓ વિશેષ ભથ્થા માટે પણ હકદાર રહેશે. ઠરાવે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે સુધારેલ પરિલાભોથી નીચે મુજબ નાણાકીય અસર પડશે:—

વધારાના નાણાકીય પ્રભાવની વિગતો

કુલ કુલ

ક્રમ. ગ્રેડ	નીયોગિત	કુલ
નં.	શિક્ષકો	વેતનભથ્થાં
	ની સંખ્યા	ચૂકવવાના
	જેઓને	વેતનમાનના
	લાભ	આધારે
	થશે	

વેતનભથ્થાં હાલમાં ચૂકવવામાં આવી રહ્યા હોવાથી વધારાનો નાણાકીય પ્રભાવ (આંક કરોડોમાં)

૧ પ્રાથમિક શિક્ષક ૩૪૪૧૧૪ ૬૬૯૩.૨૩ ૪૧૭૩.૨૧ ૨૫૨૦.૦૪ ૨
માધ્યમિક શિક્ષકો, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષકો અને ગ્રંથપાલો ૬૧૨૩૩
૧૨૫૯.૩૦ ૮૩૦.૮૫ ૪૨૮.૪૫ કુલ ૪૦૫૩૪૭ ૭૯૫૨.૫૫ ૫૦૦૪.૦૬
૨૯૪૮.૪૯

૨૨. જ્યારે આ બાબતો વિભાગીય ખંડપીઠ દ્વારા વિચારણા માટે હાથ ધરવામાં આવી, ત્યારે રિટ અરજદારોની તરફથી એવો નિવેદન કરવામાં આવ્યો હતો કે શિક્ષકોની બન્ને શ્રેણીઓ, અર્થાત્ સરકારી શિક્ષકો અને નિયોજિત શિક્ષકો, એક જ રાષ્ટ્રીયકૃત શાળાઓમાં શિક્ષણ આપતા હતા અને તેમ છતાં નિયોજિત શિક્ષકોને ચૂકવાતા પરિતોષિકોમાં નોંધપાત્ર તફાવત હતો; કે બન્ને શ્રેણીના શિક્ષકો સમાન જવાબદારીઓ નિભાવતા હતા અને એ જ અભ્યાસક્રમ ભણાવતા હતા તથા તેમની ફરજો અને જવાબદારીઓના નિર્વહમાં કોઈ ફરક ન હતો; કે આ બે શ્રેણીઓ વચ્ચે કરવામાં આવેલ ભેદ સંપૂર્ણપણે અયોગ્ય હતો

અને “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” ના બંધારણીય સિદ્ધાંતના આધારે નિયોજિત શિક્ષકોને રાષ્ટ્રીયકૃત શાળાઓમાં સરકારી શિક્ષકોને ચુકવાતી હોય તેવી જ પગાર, વેતન-ધોરણો અને પરિતોષિકો મેળવવાનો હક હતો. આ અદાલતના સ્ટેટ ઓફ પંજાબ અને અન્ય વિ. જગજીત સિંહ અને અન્યર માં આપવામાં આવેલા નિર્ણય પર, ખાસ કરીને તેની પરિચ્છેદ ૪૨ અને ૪૪ પર, મક્કમ આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો.

રાજ્યની તરફેણી કરવામાં આવેલી કાર્યવાહીનું સમર્થન કરતાં વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલે અન્ય બાબતો ઉપરાંત રજૂ કર્યું કે રિટ અરજદારોની નિમણૂક ૨૦૦૬ના નિયમોની જોગવાઈઓ હેઠળ કરવામાં આવી હતી અને તેથી જે નિયમો હેઠળ તેમની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી, તે નિયમોની માન્યતાને તેઓ પડકારી શકતા નહોતા; કે ૨૦૦૬ પહેલાં નિયુક્ત કરાયેલા શિક્ષકોની નિમણૂક વિધાલય સેવા બોર્ડ/બિહાર જાહેર સેવા આયોગ/અધિનસ્ત સેવા પસંદગી બોર્ડની ભલામણોના આધારે નિયામક દ્વારા કરવામાં આવી હતી, જ્યારે નિયોજિત શિક્ષકોની નિમણૂક સંપૂર્ણપણે ભિન્ન પ્રકારના નિયમસમૂહો હેઠળ કરવામાં આવી હતી; કે ૨૦૦૬ પૂર્વે નિયુક્ત કરાયેલા શિક્ષકોનો વર્ગ સમાપ્તિ પામતો અથવા અદૃશ્ય થતો વર્ગ હતો અને તે વર્ગમાં કોઈ નવી નિમણૂકો થતી નહોતી; તેથી નિયોજિત શિક્ષકો “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન”ના આધારે કોઈ સમાનતાનો દાવો કરી શકતા નહોતા.

સુનાવણીના સમાપન સમયે, રાજ્ય તરફથી નીચે મુજબના અર્થ સાથે

લેખિત રજૂઆતો પણ દાખલ કરવામાં આવી હતી:—

“૧. કે, વર્તમાન મામલામાં દલીલોની કાર્યવાહી પૂર્ણ થઈ ગઈ છે અને આદેશ ૦૯.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ અનામત રાખવામાં આવ્યો છે; વર્તમાન લેખિત રજૂઆત આ કેસમાં અરજદારો દ્વારા કરવામાં આવેલ દાવા સંદર્ભે અગાઉના સોગંદનામાંઓમાં ઉઠાવવામાં આવેલ દલીલોને પૂરક બનાવવા હેતુથી દાખલ કરવામાં આવી રહી છે.

૨. એટલું જણાવવામાં આવે છે કે હાલમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ અને શહેરી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ હેઠળ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ૩,૧૯,૭૦૩ શિક્ષકો તથા માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણમાં ૩૭,૫૨૯ શિક્ષકો કાર્યરત છે અને રાજ્ય સરકાર આવા શિક્ષકોને પગારની ચુકવણી માટે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓને સહાય અનુદાન આપે છે અને હાલમાં અંદાજિત બજેટીય ખર્ચ પ્રતિ વર્ષ રૂપિયા ૮૯૨૪.૪૮ કરોડ જેટલો છે.

૩. જો સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા નિયુક્ત શિક્ષકોને રાજ્ય સરકારના લુપ્તપ્રાય કેડરના શિક્ષકો સમકક્ષ વેતન મંજૂર કરવામાં આવે, તો અંદાજિત અંદાજપત્ર રૂપિયા ૧૮૮૫૩.૯૬ કરોડ થશે, જેના માટે રૂપિયા ૯૯૨૯.૪૮ કરોડની વધારાની અંદાજપત્રીય ફાળવણી જરૂરી બનશે.

૪. અહીં આ ઉલ્લેખ કરવો સપ્રસંગ છે કે પ્રાથમિક સ્તરથી લઈને ઉચ્ચતર માધ્યમિક સ્તર સુધી શિક્ષકોની મોટી સંખ્યામાં ખાલી જગ્યાઓ છે, જે યોગ્ય સમયે ભરવામાં આવવાની સંભાવના છે. ઉપલબ્ધ માહિતી મુજબ, પ્રાથમિક

શિક્ષણમાં શિક્ષકોની ૧,૭૧,૭૭૫ ખાલી જગ્યાઓ તથા માધ્યમિક/ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણમાં ૩૮૦૦૦ ખાલી જગ્યાઓ અસ્તિત્વમાં છે અને આ રીતે ભાવિ ભરતીના વેતન ચુકવવા માટે રૂ. ૬૧૪૪.૦૨ કરોડની વધારાની રકમ જરૂરી થશે.

૫. ઉપરોક્ત ચર્ચાઓના પ્રકાશમાં, આ સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્તમાન અંદાજિત બજેટીય ખર્ચ રૂપિયા ૮૯૨૪.૮૪ કરોડ ઉપરાંત, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ હેઠળ કાર્યરત શિક્ષકો તેમજ નજીકના ભવિષ્યમાં ભરતી થનારા શિક્ષકોને વેતન ચૂકવવા સંભવિત રીતે થનારા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે રૂપિયા ૧૬૦૭૩.૫૦ કરોડની વધારાની બજેટીય ફાળવણી આવશ્યક થશે, જે તેની સાથે સંલગ્ન ચાર્ટ પરથી સ્પષ્ટ થશે. સંયુક્ત ચાર્ટની એક ફોટોકોપી તેની સાથે સંલગ્ન કરવામાં આવે છે અને આ લેખિત રજૂઆતમાં તેને પરિશિષ્ટ- આર તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવી છે.

૬. અહીં આ દર્શાવવું સંબંધિત છે કે હાલ રાજ્ય સરકાર દ્વારા શિક્ષણ માટે કુલ બજેટીય જોગવાઈ રૂપિયા ૨૫૨૫૧ કરોડ છે, જે રાજ્ય સરકારની કુલ બજેટીય જોગવાઈના અંદાજે ૧૬% જેટલી છે અને જો આ રિટ અરજીઓના સમૂહમાં અરજદારની પ્રાર્થના મંજૂર કરવામાં આવે, તો રાજ્યની નાણાકીય સ્થિતિ પર પ્રતિકૂળ અસર પડશે અને વધુમાં, તે રાજ્ય સરકારના કલ્યાણકારી કાર્યક્રમ સહિતની બધી અન્ય ફરજો અને કાર્યોને પણ અસર કરશે.

૭. ઉપરોક્ત તથ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને, સોગંદકર્તા વિનમ્રતાપૂર્વક રજૂ કરે

છે કે પ્રશ્નાધીન મુદ્દાનો નિર્ણય કરતી વખતે, ઉપરોક્ત હકીકતનો આ માનનીય અદાલત દ્વારા વિચાર કરવામાં આવવો આવશ્યક છે.

૨૩. વડી અદાલતે તેના તા. ૩૧.૧૦.૨૦૧૭ના ચુકાદા અને આદેશ દ્વારા તમામ રિટ અરજીઓ મંજૂર કરી હતી. ઉક્ત ચુકાદા દરમિયાન નીચેના મુદ્દાઓ ઘડવામાં આવ્યા હતા:—“(૧) શું નિયમો ૨૦૦૬ના નિયમ ૬ અને ૮ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ સાથે સુસંગત છે કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે.

(૨) શું નિયોજિત શિક્ષકોને, ૨૦૦૬ના નિયમો અમલમાં આવતાં પહેલાં રાષ્ટ્રીયકૃત શાળામાં નિયુક્ત થયેલા શિક્ષકોની સમકક્ષ, સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન મેળવવાનો હક છે કે નહીં?

(૩) શું લેખિત અરજદારોને ૨૦૦૬ ના નિયમો ઘડાયા પહેલાં રાષ્ટ્રીયકૃત શાળામાં નિયુક્ત કરાયેલા તેમના સમકક્ષ શિક્ષકોના સમકક્ષ તેમનું વેતન નિર્ધારણ કરવા અંગે નિર્દેશ મેળવવાનો હક છે કે નહીં?”

૨૪. એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે ૨૦૦૬ પછી નિમણૂક પામેલા નિયોજિત શિક્ષકો કોઈપણ રીતે લાયકાત અથવા તાલીમમાં નીચા હતાં તેવી કોઈ દલીલ રજૂ કરવામાં આવી નહોતી અને તે જ સંસ્થામાં તેઓ ભિન્ન ફરજો અને જવાબદારીઓ બજાવતા હતા એવું સૂચવવા માટે કોઈ સામગ્રી પણ નહોતી. એવું જણાયું હતું કે સ્વીકારેલી સ્થિતિ એવી હતી કે શિક્ષકોની બંને શ્રેણીઓ એ જ શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવાની સમાન ફરજો બજાવતી હતી અને તેમની પાસે

૨૦૦૬ પહેલાં નિમણૂક પામેલા શિક્ષકો પાસે હતી તેવી આવશ્યક લાયકાતો હતી. વડી અદાલતે આ અદાલતના જગજિત સિંહર તથા જયપાલ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય૩ ના નિર્ણયો પર આધાર મૂક્યો હતો અને એવું નિષ્કર્ષ કાઢ્યું હતું કે નિયોજિત શિક્ષકોને પગારધોરણો ન આપવાના મામલે રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવેલ કાર્યવાહી મનસ્વી અને અયોગ્ય હતી. નીચે મુજબ નિષ્કર્ષ આપવામાં આવ્યો હતો:—

૫૮. આ રીતે, નોંધપોથી પર ઉપલબ્ધ સામગ્રી આ મુદ્દે નિર્ણાયક છે કે નિયોજિત શિક્ષકો રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ હેઠળની રાષ્ટ્રીયકૃત શાળામાં કાર્યરત નિયમિત શિક્ષકો છે. રાજ્ય સરકારે બે ભિન્ન વેતનધોરણો અપનાવ્યા છે, એક નિયોજિત શિક્ષક માટે અને બીજું તે શિક્ષકો માટે, જેઓ ૨૦૦૬ના નિયમો ઘડાયા પહેલાં નિયુક્ત થયેલા નિયમિત શિક્ષકો તરીકે ઓળખાય છે. કૃત્રિમ ભેદના આધારે વેતનધોરણમાં આવો ભેદભાવ અયોગ્ય છે.

૨૫. તેની ચર્ચા દરમિયાન, નીચે મુજબ પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:—

“૪૬. હું એ પણ નિષ્કર્ષે પહોંચું છું કે નિયોજિત શિક્ષકને મળતું નબળું પગારધોરણ બિહાર રાજ્યના શૈક્ષણિક વાતાવરણને પ્રતિકૂળ રીતે અસરકારક બન્યું છે.૨ (૨૦૧૭) ૧ એસ.સી.સી. ૧૪૮

૩ એ.આઈ.આર. ૧૯૮૮ એસ.સી. ૧૫૦૪

અતિઅલ્પ વેતન પામતા શિક્ષકોને, કોઈપણ બઢતીની શક્યતાઓ

વિના, શ્રેષ્ઠ કાર્યદાન કરવાની અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં. વ્યક્તિગત વ્યવસ્થાપનનો સ્થિર સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રોત્સાહન અને ભવિષ્યની શક્યતા સેવાકીય માનવબળના મનોબળમાં વધારો કરે છે. વધુ સારું વેતન અને કારકિર્દીમાં પ્રગતિની શક્યતા શ્રેષ્ઠ કાર્યદાન માટે પ્રેરક તત્વ છે; આવી શાળાઓમાં વર્ગ ૪ ના કર્મચારી કરતાં પણ ઓછું વેતન મેળવનારા શિક્ષકો સંસ્થા અને સમાજ બંને માટે હિતાવહ નથી. આ આત્મપરીક્ષણનો વિષય છે અને રાજ્ય સરકારે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ ઊભું રહી નિયોજિત શિક્ષકોને અન્ય નિયમિત શિક્ષકોની સમકક્ષ ચુકવણી કરીને થયેલા અન્યાયને દૂર કરવો જ જોઈએ. એવું જણાય છે કે ૨૦૦૬ ના નિયમો હેઠળ નિમણૂક પામેલા શિક્ષકોને અપાતું અલ્પ વેતન શ્રેષ્ઠ અને સર્વાધિક કાબેલ શિક્ષકોની ભરતી પર પ્રતિકૂળ અસરકારક બન્યું છે અને સંભાવિત રીતે તે એ કારણોમાંનું એક છે કે કોચિંગ સંસ્થાઓનો અતિપ્રસાર થયો છે, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં થતી નિયમિત શિક્ષણ પ્રક્રિયા કરતાં વધુ આકર્ષાય છે. અદાલત આ ભૂમિસ્થિત વાસ્તવિકતાને અવગણી શકતી નથી."અંતે, વડી અદાલતે, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, નિર્દેશ આપ્યો કે,

(૨) અરજદારો "સમાન કામ માટે સમાન વેતન" મેળવવા હકદાર છે

(૩) પ્રતિવાદીઓને આદેશ આપવામાં આવે છે કે તેઓનો વેતનધોરણ રાષ્ટ્રીયકૃત શાળાના નિયમિત શિક્ષકો જેવો નિર્ધારિત કરે, જેમાં નિમણૂકની પ્રારંભિક તારીખથી કલ્પિત અસર આપવામાં આવે અને વાસ્તવિક ચુકવણી

૮.૧૨.૨૦૦૯થી, એટલે કે સીડબ્લ્યુજેસી નં. ૧૭૧૭૬ ઓફ ૨૦૦૯ દાખલ થયેલી તારીખથી કરવામાં આવે, કારણ કે રિટ અરજી દાખલ થયેલી તારીખથી આવી રાહત મંજૂર કરવાની બાબતને સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. ચરણજીત સિંહ ૪ ના કેસમાં, જેનો ઉલ્લેખ જગજીત સિંહના ૨ કેસના ચુકાદામાં (ઉપરોક્ત) કરવામાં આવ્યો છે, મંજૂરી આપી હતી અને મેં ઠરાવ્યું છે કે નિયમ ૮ મનસ્વી, અસંવિધાનિક અને નિયોજિત શિક્ષકોના સંબંધમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નો ભંગ કરનાર હોવાથી, તે તેની શરૂઆતની તારીખથી જ અમલશૂન્ય, બિનઅસરકારક અને લાગુ ન પડતો છે.

(૪) પ્રતિવાદીઓને એ પણ નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે અરજદારોની વેતનશ્રેણીનું પુનરીક્ષણ, તેમની નિમણૂકની તારીખથી સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન કલિપત ધોરણે મંજૂર કર્યા બાદ અને રિટ અરજીઓના સમૂહમાંથી ૧લી રિટ અરજી દાખલ થયાની તારીખ, અત્રે અર્થાત્ ૮.૧૨.૨૦૦૯ થી વાસ્તવિક ચુકવણી અમલમાં આવે તે રીતે, અન્ય નિયમિત કર્મચારીઓની જેમ નિયોજિત શિક્ષકો માટે ૭મા વેતન પુનરીક્ષણની ભલામણ હેઠળના વેતન પુનરીક્ષણના સિદ્ધાંતો અનુસાર કરવા માટે પણ નિર્દેશ આપવામાં આવે છે.

૪ (૨૦૦૬) ૯ એસ.સી.સી. ૩૨૧

(૫) આવી કાર્યવાહી આજથી ત્રણ મહિનાની અવધિની અંદર પૂર્ણ કરવી જોઈએ અને નિયોજિત શિક્ષકને મંજૂર થનાર નાણાકીય લાભો તેમને તે પછીની વધુ ત્રણ મહિનાની અવધિની અંદર ચૂકવવા જોઈએ."

૨૬. બિહાર રાજ્ય, વ્યથિત થતાં, આ અપીલોમાં વડી અદાલતના ઉપરોક્ત નિર્ણયને પડકાર્યો છે. ૨૯.૦૧.૨૦૧૮ના રોજ આ અદાલતે નીચેનો આદેશ કર્યો હતો:—

“અરજીઓના આ સમૂહમાં ઉઠાવવામાં આવેલ પ્રશ્ન એ છે કે સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા ભરતી કરાયેલા શિક્ષકો અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા ભરતી કરાયેલા શિક્ષકો વચ્ચે સમાનતા હોવી આવશ્યક છે કે કેમ.

રાજ્ય સરકારના અભિગમ મુજબ, રાજ્ય સરકાર દ્વારા ૨૦૦૬ પહેલાં ભરતી કરાયેલા શિક્ષકો લુપ્તપ્રાય વર્ગ છે. રાજ્ય સરકાર દ્વારા ભરતી કરાયેલા શિક્ષકોના વર્ગમાં અંદાજે ૫૦,૦૦૦ શિક્ષકો છે, જ્યારે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ દ્વારા ભરતી કરાયેલા શિક્ષકોના વર્ગમાં અંદાજે ૩,૫૦,૦૦૦ શિક્ષકો છે. એ રજૂ કરવામાં આવે છે કે આ રીતે માત્ર એક જ કાયમી વર્ગ છે, અર્થાત્ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ દ્વારા ભરતી કરાયેલા શિક્ષકોનો વર્ગ. બીજા વર્ગને આપવામાં આવતું વેતન અંદાજે રૂ. ૨૦,૦૦૦/— છે, જ્યારે હાલ રાજ્ય સરકાર દ્વારા ભરતી કરાયેલા શિક્ષકોને સરેરાશ આપવામાં આવતું વેતન રૂ. ૫૬,૦૦૦/— છે.

.....

જ્યાં સુધી સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી રાજ્ય સરકાર દ્વારા કે સ્થાનિક સત્તામંડળો દ્વારા ભરતી કરાયેલા શિક્ષકોના વેતનમાં સમતા હોવી જરૂરી છે. સમતા આપવાના હેતુથી કાયદા સાથે સુસંગત એવા કોઈ ગાળણીઓ લાગુ

કરવાની આવશ્યકતા હોય, તો તે કરી શકાય. જોકે, પ્રશ્ન એવો છે કે જ્યાં પ્રથમ શ્રેણીના શિક્ષકોને મરણાસન્ન કેડર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા હોય, ત્યાં આવા સિદ્ધાંતની લાગુ પડતાશ કેટલી છે. બીજું, રાજ્ય સરકાર પર બાકીદારીના અરિયર્સની જવાબદારી લાદવી વ્યવહારુ છે કે નહીં, તે પણ અમારે વિચારવું જરૂરી છે. રાજ્યનો અભિપ્રાય એવો છે કે ભવિષ્યમાં માત્ર એક જ શ્રેણી રહેશે, એટલે કે સ્થાનિક સત્તામંડળો દ્વારા ભરતી કરાયેલા શિક્ષકોની. આવી સ્થિતિમાં પણ સ્થાનિક સત્તામંડળો દ્વારા ભરતી કરાયેલા શિક્ષકોના વેતન પેકેજમાં તર્કસંગતતા હોવી જરૂરી છે. એવું કરતાં, કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ચૂકવાતી રકમનો ઉપયોગ રાજ્ય સરકાર દ્વારા કરવો જોઈએ અને રાજ્ય સરકાર પ્રતિવાદીઓના દૃષ્ટિકોણ પર વિચાર કરીને એક એવો પ્રસ્તાવ લાવી શકે છે, જે ચુકિતસંગત હોય. તે મુખ્ય સચિવના દરજ્જાના ઓછામાં ઓછા ૩ અધિકારીઓની નિષ્ણાત સમિતિ રચી શકે છે. ઉક્ત સમિતિને સંબંધિત શિક્ષકો તેમજ અન્ય હિતધારકો, જો કોઈ સૂચન તેને પ્રાપ્ત થાય, તો તેમના દૃષ્ટિકોણ સાથે પરસ્પર વિચારવિમર્શ કરવાનો અને તેનો વિચાર કરવાનો સ્વતંત્ર અધિકાર પણ રહેશે. આવા સૂચનો મુખ્ય સચિવને સંબોધીને/આપી શકાય, જેનો બાદમાં નિષ્ણાત સમિતિ દ્વારા વિચાર કરવામાં આવી શકે.

આથી, અમે આ મામલાને વધુ વિચારણા માટે ૧૫મી માર્ચ, ૨૦૧૮ સુધી મુલતવી રાખીએ છીએ.

અમે એવું આવશ્યક માનીએ છીએ કે શ્રી પી.એસ. નરસિંહા, વિદ્વાન

વધારાના સોલિસિટર જનરલને, અદાલતને સહાય કરવા તથા અદાલત સમક્ષ કેન્દ્રીય સરકારનો દષ્ટિકોણ રજૂ કરવા વિનંતી કરવામાં આવે.

યથાવત સ્થિતિ, આજની તારીખે જે હોય તે, તાત્કાલિક અવધિ

દરમિયાન જાળવી રાખવામાં આવે.”

૨૭. તદનુસાર, બિહારના મુખ્ય સચિવ, સામાન્ય વહીવટ વિભાગના મુખ્ય સચિવ અને જળ સંસાધન વિભાગના મુખ્ય સચિવનો સમાવેશ કરતી નિષ્ણાત સમિતિની રચના કરવામાં આવી. સમિતિએ પૃષ્ઠભૂમિના તથ્યો નીચે મુજબ દર્શાવ્યા:—

“... ..સમિતિએ પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ તથા નગરપાલિકા સંસ્થાઓ હેઠળ શિક્ષકોના નિયોજન સંબંધિત નિયમોનું અવલોકન કર્યું, જે વર્ષ ૨૦૦૬ માં પ્રજાપિત કરવામાં આવ્યા હતા અને સમયાંતરે તેમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા. બિહાર પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષક (નિમણૂક અને સેવા શરતો) નિયમો, ૨૦૦૬ ના નિયમ-૨૦ હેઠળની જોગવાઈઓના દષ્ટિએ, પંચાયત શિક્ષા મિત્રના પદ પર અગાઉના કરારઆધારિત નિમણૂકધારકોને ૦૧.૦૭.૨૦૦૬ થી પંચાયત/બ્લોક શિક્ષક તરીકે સમાયોજિત/સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા હતા. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વર્ષ ૨૦૦૨-૦૩ થી પંચાયત શિક્ષા મિત્રોની નિમણૂક ૧૧ મહિનાની અવધિ માટે કરારઆધારિત ધોરણે પ્રતિ મહિનો રૂ. ૧૫૦૦/- ના નિશ્ચિત વેતન પર કરવામાં આવતી હતી. ૦૧.૦૭.૨૦૦૬ ના રોજ આવા કરારઆધારિત નિમણૂકધારકોની કુલ સંખ્યા ૧,૦૪,૧૧૪ હતી,

જેઓને પંચાયત/બ્લોક શિક્ષકના પદ પર સમાયોજિત/સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા હતા અને તેઓ તાલીમપ્રાપ્ત હોય તેવા કિસ્સામાં તેમને પ્રતિ મહિનો રૂ. ૫૦૦૦/- નું નિશ્ચિત વેતન અને તેઓ તાલીમવિહોળા હોય તેવા કિસ્સામાં પ્રતિ મહિનો રૂ. ૪૦૦૦/- નું નિશ્ચિત વેતન ચૂકવવામાં આવતું હતું.

ઉક્ત નિયમો, ૨૦૦૬ માં એ પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે નિર્ધારિત મુજબ તેમની મૂલવણીના આધારે પ્રત્યેક ત્રણ વર્ષ પછી પ્રશિક્ષિતના કિસ્સામાં રૂપિયા ૫૦૦/- અને અપ્રશિક્ષિતના કિસ્સામાં રૂપિયા ૩૦૦/- નો વધારો આપવામાં આવશે.

વર્ષ ૨૦૦૮માં નિયમો, ૨૦૦૬માં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં મૂલ્યાંકન પરીક્ષાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી અને એવો ઉપબંધ કરવામાં આવ્યો હતો કે ઉક્ત પરીક્ષામાં લાયકાત પ્રાપ્ત કર્યા પછી વેતનમાં વાર્ષિક વધારો મંજૂર કરવામાં આવશે. ઉક્ત પરીક્ષામાં લાયકાત પ્રાપ્ત કરવા માટે મહત્તમ ત્રણ પ્રયત્નો આપવામાં આવશે અને તેમાં નિષ્ફળ જવા પર તેમને તેમના સંબંધિત નિયોજક દ્વારા સેવામાંથી દૂર કરવામાં આવશે, તેવી વધુ જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી હતી. ઉક્ત મૂલ્યાંકન પરીક્ષા માત્ર વેતનમાં વાર્ષિક વધારો આપવા માટે હતી અને વેતનધોરણ, સમકક્ષતા અથવા પ્રમાણપત્ર, જો કંઈ હોય તો, મંજૂર કરવા માટે નહોતી.

૬. ભારતના બંધારણની કલમ-૨૧અ હેઠળની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતા, ૬-૧૪ વર્ષની વયજૂથના બાળકોને શિક્ષણ મૂળભૂત અધિકાર

બનાવવામાં આવ્યું છે અને ‘બાળકોને નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૯’ ૦૧.૦૪.૨૦૧૦થી અમલમાં આવેલ હોવાના પ્રકાશમાં, નેશનલ કાઉન્સિલ ફૉર ટીચર્સ એજ્યુકેશન (એનસિટી ઇ) ને કેન્દ્રીય સરકાર દ્વારા શૈક્ષણિક સત્તાધિકારી તરીકે સૂચિત કરવામાં આવી છે. એનસિટી ઇએ પ્રાથમિક શિક્ષકોના પદ પર નિમણૂક માટેની ન્યૂનતમ પાત્રતાની કસોટી નિર્ધારિત કરી છે અને તે પૃષ્ઠભૂમિમાં, બિહાર પંચાયત પ્રાથમિક શિક્ષકો (નિમણૂક અને સેવાની શરતો) નિયમો, ૨૦૧૨ બનાવવામાં આવ્યા છે, જેમાં નિમણૂક માટેની ન્યૂનતમ પાત્રતાની કસોટી એવી નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે કે ઉમેદવારે કેન્દ્રીય અથવા રાજ્ય સરકાર દ્વારા લેવામાં આવતી ટીચર્સ એલિજિબિલિટી ટેસ્ટમાં લાયકાત પ્રાપ્ત કરેલી હોવી જોઈએ. તેથી, ટીચર્સ એલિજિબિલિટી ટેસ્ટ માત્ર પોતાની પસંદગી માટે અરજી કરવાની પાત્રતા માત્ર છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, જરૂરી પસંદગી પ્રક્રિયા સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યા સિવાય કોઈપણ વ્યક્તિને શિક્ષકના પદ પર નિમણૂક કરી શકાય નહીં.

૭. તે જ રીતે, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળાઓમાં શિક્ષકના પદ માટે પસંદગી સંબંધિત નિયમો પણ જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક વિભાગમાં પસંદગી/નિમણૂક ગ્રામ પંચાયત અને નગરપાલિકા સંસ્થાઓ દ્વારા ૨૦૦૬ પછી કરવામાં આવી હતી અને ઉક્ત પસંદગી પ્રક્રિયામાં કોઈપરીક્ષા/કસોટી માટે કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હતી.

૮. પ્રાથમિક શિક્ષકના પદ પર નિમણૂક માટે, ૨૦૦૬ના નિયમો પહેલાં,

૨૦૦૩માં પણ નિયમો ઘડવામાં આવ્યા હતા, જેમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે બિહાર સ્ટાફ સિલેક્શન કમિશન દ્વારા પ્રાથમિક અને મુખ્ય પરીક્ષા યોજ્યા બાદ આવી નિમણૂક માટે ભલામણ કરવામાં આવશે.

૯. તેવી જ રીતે, માધ્યમિક શિક્ષકના પદ પર નિયુક્તિ માટે, ૨૦૦૬ના નિયમો પહેલાં, ૨૦૦૪માં પણ નિયમો બનાવવામાં આવ્યા હતા, જેમાં પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે સ્ટાફ સિલેક્શન કમિશન, બિહાર દ્વારા પ્રાથમિક અને મુખ્ય પરીક્ષા યોજ્યા પછી આવી નિયુક્તિ માટે ભલામણ કરવામાં આવશે.”

ત્યારબાદ, તેણે તા. ૧૧.૮.૨૦૧૫ના ઠરાવ અને ૭મા પગાર પંચની ભલામણોના અમલીકરણ બાદની વર્તમાન પરિસ્થિતિનું પરિચિંતન કર્યું. સમિતિએ આગળ અવલોકન કર્યું કે:—

“૧૮. આ નોંધવું યોગ્ય રહેશે કે પ્રાથમિક શાળાઓમાં અંદાજે ૩,૧૯,૭૦૩ નિયોજિત શિક્ષકો છે જ્યારે; માધ્યમિક/ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળાઓમાં અંદાજે ૩૮,૭૧૫ નિયોજિત શિક્ષકો (પુસ્તકાલયાધ્યક્ષોને સહિત) છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં કાર્યરત એવા શિક્ષકોમાંથી ૨,૬૫,૦૦૦ શિક્ષકો સર્વ શિક્ષા અભિયાન હેઠળ આવરી લેવાયેલા છે. સર્વ શિક્ષા અભિયાન હેઠળ આવરી લેવાયેલા શિક્ષકોને વેતન ચુકવવા માટે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારના હિસ્સાનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૬૦% અને ૪૦% છે.....

૨૨. ૧. માનનીય વડી અદાલતના તા. ૩૧.૧૦.૨૦૧૭ના તે આદેશ, જે નિયોજિત શિક્ષકોને તેમની પ્રારંભિક નિમણૂકની તારીખથી કલ્પિત

રીતે અને તા. ૦૮.૧૨.૨૦૦૯થી વાસ્તવિક લાભ રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિમણૂક પામેલા સહાયક શિક્ષકોના સમકક્ષ પગારધોરણ આપવાના સંબંધમાં છે, તેના અમલીકરણ માટે પ્રાપ્ત થયેલા સૂચનો પર કાર્યવાહી કરવી આર્થિક દૃષ્ટિએ વ્યવહારુ નથી; કારણ કે, જો ઉક્ત આદેશનો અમલ કરવામાં આવે, તો રાજ્ય સરકાર આવા શિક્ષકોને બાકી રકમના હિસાબે અંદાજે રૂ. ૫૨૦૦૦/- કરોડની રકમ ચૂકવવા જવાબદાર બનશે, જે રાજ્ય સરકારના આર્થિક સંસાધનોમાંથી શક્ય બનશે નહીં.”

ત્યારે સમિતિએ સૂચન કર્યું હતું:- “રાજ્ય સરકારના નાણાકીય સંસાધનો અને આવા શિક્ષકોના નિયોજન માટે અપનાવવામાં આવેલી પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં લેતા, ગાળણ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયા પછી આવા નિયોજિત શિક્ષકોને (શિક્ષક પાત્રતા પરીક્ષામાં લાયક ઠરેલા શિક્ષકો સહિત) ઉચ્ચીકૃત પગાર માળખું મંજૂર કરી શકાય. આ ગાળણ પ્રક્રિયાનો આધાર આ હેતુસર લેવામાં આવતી વિશેષ પરીક્ષા હોવો જોઈએ. વિશેષ પરીક્ષામાં ઉપસ્થિત થવા માટે બે અલગ તકો આપવામાં આવશે.”

આગળ એવું પણ સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે, જણાવેલ હેતુ માટે લેવાયેલી વિશેષ પરીક્ષામાં સફળ થયેલા આવા નિયોજિત શિક્ષકોને ઉચ્ચીકૃત વેતન માળખું મંજૂર કરી શકાય અને તેથી, આવી વિશેષ પરીક્ષા પાસ કરનાર શિક્ષકોને તેમના વેતનમાં ૨૦% વધારા સાથે ઉચ્ચીકૃત વેતન માળખાની આવરણીમાં લેવામાં આવે.

૨૮. ત્યારબાદ, ભારત સંઘના માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય તરફથી જવાબમાં એક સોગંદનામું દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે સર્વ શિક્ષા અભિયાન (એસ.એસ.એ.) અને રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન (આર.એમ.એસ.એ.) અનુક્રમે નાણાકીય વર્ષ ૨૦૦૦-૨૦૦૧ અને ૨૦૦૯-૨૦૧૦થી ૨૦૧૭-૨૦૧૮ સુધી અમલમાં હતા અને બન્ને કાર્યક્રમો કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજનાઓ હતાં, જેના હેઠળ નાણાકીય વહેંચણી કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો વચ્ચે થતી હતી. સર્વવ્યાપી પ્રાથમિક શિક્ષણ હાંસલ કરવા માટે આ કાર્યક્રમોની કલ્પના કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ આ રીતે જણાવવામાં આવ્યું હતું:-

“૨૩. સંક્ષેપમાં, એવું રજૂ કરવામાં આવે છે કે સર્વ શિક્ષા અભિયાન (એસ.એસ.એ.), જે અગાઉની કેન્દ્રીય પ્રાયોજિત યોજના હતી, તે દેશભરમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના સર્વવ્યાપકકરણ માટે રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના પ્રશાસનોની ભાગીદારીમાં ૨૦૦૧-૦૨થી અમલમાં મુકવામાં આવી રહી હતી. તેના સર્વાંગી ઉદ્દેશોમાં સર્વસામાન્ય પહોંચ અને સતતતા, શિક્ષણમાં લિંગ તથા સામાજિક વર્ગ મુજબના અંતરોને દૂર કરવું અને બાળકોના અભ્યાસના સ્તરમાં વધારો કરવો સામેલ હતા. સંસદ દ્વારા આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ, ૨૦૦૯ ઘડાયા પછી, આર.ટી.ઈ.ની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગતતા સાધવા એસ.એસ.એ.ના ધોરણોમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. એસ.એસ.એ. હેઠળ નવી શાળાઓ શરૂ કરવી, આવાસીય શાળાની સુવિધાઓ, વધારાના વર્ગખંડો,

શિક્ષકોની જોગવાઈ, સમયાંતરે શિક્ષક તાલીમ વગેરે જેવી જઠ્ઠી વધુ પ્રવૃત્તિઓ માટે નાણાં ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે છે. એસ.એસ.એ.ના માળખા હેઠળ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થી-શિક્ષક અનુપાત (પી.ટી.આર.) જાળવવા માટે વધારાના શિક્ષકો તેમજ એસ.એસ.એ. કાર્યક્રમ હેઠળ શરૂ કરવામાં આવેલી નવી પ્રાથમિક શાળાઓ માટે શિક્ષકોને પણ આધાર ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે છે. એસ.એસ.એ. કાર્યક્રમ હેઠળ મંજૂર થયેલ અને ભરાયેલી આવી જગ્યાઓ માટે આવશ્યક નાણાંનો એક ભાગ કેન્દ્રીય અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા પૂરો કરવામાં આવતો હતો. કારણ કે આ શિક્ષકોની ભરતી અને સેવાસંબંધિત અન્ય બાબતો રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના ક્ષેત્રાધિકારમાં આવતી હતી, તેથી આ શિક્ષકોના વેતન અને પગારનિર્ધારણ સંબંધિત કાર્યવાહી સંબંધિત રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો દ્વારા કરવામાં આવતી હતી.

૨૪. કે, “શિક્ષકોની નિમણૂક” શીર્ષક હેઠળના આર્થિક વ્યવસ્થાપન અને ખરીદી (એફ.એમ.પી.) માર્ગદર્શિકાના ભાગ-૩ માં બિંદુ ૨૧ મુજબ એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે એસ.એસ.એ. રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે વધારાના રૂપે રહેશે અને શિક્ષકોની ભરતી તથા નવા ભરતી થયેલાઓને પગાર ચૂકવવા બાબતે રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની પોતાની જ ધોરણો રહેશે. રાજ્યો પોતાની જ ધોરણો અનુસરવા માટે સ્વતંત્ર રહેશે, જો કે તે એન.સી.ટી.ઈ. દ્વારા નિર્ધારિત ધોરણો સાથે સુસંગત હોય, અને કર્મચારી ઘટતરના કારણે ઉદ્ભવેલી હાલની ખાલી જગ્યાઓ ભરવા માટે સહાય ઉપલબ્ધ

રહેશે નહીં. એસ.એસ.એ.ના એફ.એમ.પી. માર્ગદર્શિકાની સાચી ટાઇપ કરેલી નકલ આ સાથે જોડવામાં આવી છે અને તેને અનુસૂચિ-૮ તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવી છે.

નવી યોજના – સમગ્ર શિક્ષા

૨૫. માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય (એમ.એચ.આર.ડી.), ભારત સરકારના સર્વ શિક્ષા અભિયાન (એસ.એસ.એ.), રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન (આર.એમ.એસ.એ.) અને શિક્ષક શિક્ષણ અંગેની કેન્દ્રીય પ્રાયોજિત યોજના (સી.એસ.એસ.ટી.ઈ.) રાજ્યઓ/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની ભાગીદારીમાં અનુક્રમે ૨૦૦૦-૦૧, ૨૦૦૯-૧૦ અને ૧૯૮૭ થી અમલમાં મુકવામાં આવતા શાળા શિક્ષણ વિકાસના ત્રણ મુખ્ય પ્રતીકાત્મક કાર્યક્રમો હતા. જ્યારે એસ.એસ.એ.એ પ્રાથમિક સ્તર (ધોરણ ૧-૮) આવરી લીધું હતું, ત્યારે આર.એમ.એસ.એ.એ ધોરણ ૯-૧૦ આવરી લીધાં હતાં, જ્યારે સી.એસ.એસ.ટી.ઈ.નો હેતુ શિક્ષકોની ગુણવત્તામાં વધારો કરવા માટે સરકારી શિક્ષક શિક્ષણ સંસ્થાઓ (ટી.ઈ.આઈ.)ને અવસંરચનાત્મક અને સંસ્થાગત સહાય પૂરી પાડવાનો છે. આ યોજનાઓને મંજૂરી ૨૦૧૬-૧૭માં ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનાના અંત સુધી હતી. તેમનું મૂલ્યાંકન અને વધુ મંજૂરી બાકી હોવાને કારણે, તેમને એક વર્ષના સમયગાળા માટે, અર્થાત્ ૨૦૧૭-૧૮ સુધી, વિસ્તૃત કરવામાં આવી હતી. જોકે, એસ.એસ.એ., આર.એમ.એસ.એ. અને ટી.ઈ.ની કેન્દ્રીય પ્રાયોજિત યોજનાઓએ દેશમાં શિક્ષણની ઉપલબ્ધતા પૂરી

પાડવા માટે સરકારના પ્રયત્નોમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો, તેમ છતાં તેમનો વ્યાપ અને આવરણ વિખંડિત રહ્યો હતો અને પૂર્વ-શાળાકીય સ્તર માટે કોઈ હસ્તક્ષેપની જોગવાઈ કરવામાં આવી નહોતી તથા ઉચ્ચતર માધ્યમિક સ્તરો માટે માત્ર અત્યંત મર્યાદિત સહાય ઉપલબ્ધ હતી. વધુમાં, શિક્ષણની ગુણવત્તા અને વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક પરિણામોમાં સુધારણા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની આવશ્યકતા હતી. વધુમાં, ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે યોજનાઓનું કરવામાં આવેલ સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન પણ ધોરણ ૧-૧૦/૧૨ આવરી લેતા એકમાત્ર શાળા શિક્ષણ વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા યોજનાઓ વચ્ચે વધારેલી સમન્વિતતા અને એકીકરણ માટે સૂચન કરતું હતું. તેથી, શાળાશિક્ષણ માટે એકમાત્ર યોજના ઘડવાનો નિર્ણય લેવાયો છે, જેમાં એસ.એસ.એ., આર.એમ.એસ.એ. અને સી.એસ.એસ.ટી.ઈ. જેવી વિવિધ શાળા શિક્ષણ વિકાસ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોને વિલીન કરીને, શાળા શિક્ષણમાં સમાન તકો અને સમાન શૈક્ષણિક પરિણામોના ધોરણે માપવામાં આવતી શાળાની કાર્યક્ષમતામાં સુધારો કરવાનો વિશાળ હેતુ ધરાવતા સર્વગ્રાહી કાર્યક્રમમાં સમાવવામાં આવ્યા છે. નવી યોજનાના પ્રારંભ માર્ગદર્શકો રાજ્યઓ અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને તેમની ટિપ્પણીઓ માટે પત્ર નં. ૨-૧૬/૨૦૧૭-ઈ.ઈ.૩, તા. ૨૨મી જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮ દ્વારા પ્રસારિત કરવામાં આવ્યા હતા અને ૩૦મી જાન્યુઆરી ૨૦૧૮ના રોજ યોજાયેલી તમામ રાજ્યઓ અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની રાષ્ટ્રીય કાર્યશાળામાં પણ તેની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

નવી યોજના – ‘સમગ્ર શિક્ષા’ –ને મંત્રીમંડળ દ્વારા ૨૮મી માર્ચ, ૨૦૧૮ના રોજ મંજૂરી આપવામાં આવી હતી અને તે ૧લી એપ્રિલ, ૨૦૧૮થી અમલમાં આવી હતી.

૨૬. યોજનાનો દષ્ટિકોણ એ છે કે શિક્ષણ માટેના સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ (એસડીઝી) અનુસાર પૂર્વ-શાળા થી વરિષ્ઠ માધ્યમિક સ્તર સુધી સર્વસમાવેશક અને સમાનતાપૂર્ણ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે. યોજનાના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની જોગવાઈ કરવી અને વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક પરિણામોમાં વૃદ્ધિ કરવી; શાળા શિક્ષણમાં સામાજિક અને લિંગ આધારિત અંતરો દૂર કરવી; શાળા શિક્ષણના તમામ સ્તરે સમાનતા અને સર્વસમાવેશ સુનિશ્ચિત કરવું; શાળાકીય જોગવાઈઓમાં લઘુત્તમ ધોરણો સુનિશ્ચિત કરવાં; શિક્ષણના વ્યવસાયમુખીકરણને પ્રોત્સાહન આપવું; બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૯ (આરટીઈ) ના અમલીકરણમાં રાજ્યોને સહાય આપવી; અને શિક્ષક તાલીમ માટે નોડલ એજન્સીઓ તરીકે સ્ટેટ કાઉન્સિલ્સ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ (એસસીઈઆરટીઓ/સ્ટેટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ્સ ઓફ એજ્યુકેશન (એસઆઈઈઝી) અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ્સ ઓફ એજ્યુકેશન એન્ડ ટ્રેનિંગ (ડાએટ્સ) ને સશક્ત અને ઉન્નત બનાવવાં.

૨૭. સમગ્ર શિક્ષા યોજના પૂર્વ-પ્રાથમિક, પ્રાથમિક, ઉચ્ચ પ્રાથમિક, માધ્યમિકથી લઈને ઉચ્ચતર માધ્યમિક સ્તરો સુધી ‘શાળા’ને એક સાતત્યપૂર્ણ

પ્રક્રિયા તરીકે પરિકલ્પિત કરે છે. આથી શાળા શિક્ષણના વિવિધ સ્તરો વચ્ચેનું સંક્રમણ સુગમ બનશે અને બાળકોને શાળા શિક્ષણ પૂર્ણ કરવા માટે સર્વસામાન્ય પ્રાપ્યતાને પ્રોત્સાહન આપવામાં સહાય મળશે. યોજનાના હેઠળ શાળા શિક્ષણના તમામ સ્તરોમાં મુખ્ય હસ્તક્ષેપો આ પ્રમાણે છે: (૧) મૂળભૂત સુવિધાઓના વિકાસ અને ટકાઉપણું સહિત સર્વસામાન્ય પ્રાપ્યતા; (૨) લિંગ સમાનતા અને સમતા; (૩) સમાવીશક શિક્ષણ; (૪) ગુણવત્તામાં વૃદ્ધિ; (૫) શિક્ષકોના વેતન માટે નાણાકીય સહાય; (૬) ડિજિટલ પહેલો; (૭) આર.ટી.ઈ. હેઠળના હક્કો, જેમાં યુનિફોર્મ, પાઠ્યપુસ્તકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે; (૮) પૂર્વ-પ્રાથમિક શિક્ષણ;

(૯) વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ; (૧૦) રમતગમત અને શારીરિક શિક્ષણ;
(૧૧)

શિક્ષક શિક્ષણ અને તાલીમનું મજબૂતીકરણ; (૧૨) દેખરેખ; અને
(૧૩) કાર્યક્રમ વ્યવસ્થાપન.

૨૮. તમામ ત્રણેય યોજનાઓનો બજેટ એક જ બજેટ જોગવાઈમાં વિલીન કરવામાં આવી રહ્યો છે. આ કેન્દ્રનો હિસ્સો રહેશે, જે તમામ રાજ્યો અને સંઘ પ્રદેશોને વર્તમાન નિધિ વહેંચણીના ૬૦:૪૦ ના માળખા મુજબ આપવામાં આવશે; જોકે અપવાદરૂપે ઉત્તર-પૂર્વીય અને ત્રણ હિમાલયી રાજ્યો માટે આ માળખું ૮૦:૧૦ રહેશે અને વિધાનમંડળ વિનાના સંઘ પ્રદેશો માટે ૧૦૦% રહેશે.

૨૯. શૈક્ષણિક સૂચકોમાં સુધારો અને શિક્ષણની ગુણવત્તા પર ધ્યાન

કેન્દ્રિત કરવા માટે, નાણાંનો એક ભાગ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો વચ્ચે આવશ્યકતાઓ/કાર્યદર્શનના સૂચકાંકના આધારે ફાળવવામાં આવશે. નાણાંનો ઉપયોગ વિભાગની સશક્ત સમિતિ, અર્થાત્ શાળા શિક્ષણ અને સાક્ષરતા વિભાગના સચિવના અધ્યક્ષસ્થાને આવેલી પ્રોજેક્ટ મંજૂરી બોર્ડ દ્વારા નક્કી કરાયેલ મર્યાદાઓની અંદર મંજૂર કરાયેલ હસ્તક્ષેપો દ્વારા નિયંત્રિત થશે. વિલયિત યોજનાઓને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે રાજ્ય પાસેથી એકમાત્ર ઉપયોગિતા પ્રમાણપત્ર આવશ્યક રહેશે. વધુમાં, નોંધવામાં આવ્યું હતું કે એસ.એસ.એ. અને આર.એમ.એસ.એ.ની પૂર્વવર્તી યોજનાઓમાં શિક્ષકોના વેતન માટેનું સહાય રાજ્ય દ્વારા અધિસૂચિત વેતન માળખાઓ મુજબ હતું, જેમાં વ્યાપક ફરક દર્શાતો હતો. તેથી, તમામ રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે શિક્ષક વેતન માટે કેન્દ્રીય સહાયમાં એકરૂપતા જાળવવા અને ગુણવત્તા વૃદ્ધિ માટે નાણાં પૂરા પાડવા હેતુથી, સંકલિત યોજના હેઠળ શિક્ષક વેતન માટેની સહાયની ઉચ્ચતમ મર્યાદાઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. આ રીતે, શિક્ષકો સંબંધિત રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની શરતો અને નિયમો દ્વારા ચથાવત્ નિયંત્રિત થતા રહેશે, છતાં સંકલિત યોજના હેઠળની સહાય દેશના તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં સમાન રહેશે. યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજ્યોને શૈક્ષણિક પરિણામોમાં સુધારો લાવવા, શિક્ષક તાલીમ સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવામાં, શિક્ષકોની ક્ષમતા નિર્માણમાં વધારો કરવામાં અને અસરકારક પરિણામો માટે ડિજિટલ પ્રૌદ્યોગિકીના ઉપયોગમાં પહેલ કરવા માટે સહાય આપવાનો છે.

શિક્ષકોના વેતન સંબંધિત ધોરણો આ સાથે જોડવામાં આવ્યા છે અને પરિશિષ્ટ-૯ તરીકે નિશાનિત કરવામાં આવ્યા છે.”

૨૯. ત્યારબાદ સોગંદનામામાં વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ થી ૨૦૧૭-૧૮ દરમિયાન એસ.એસ.એ. હેઠળ રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને ફાળવવામાં આવેલા નાણાંની વિગતો નીચે મુજબ કોષ્ટકરૂપ ચાર્ટમાં આપવામાં આવી હતી:- એસ.એસ.એ. હેઠળ ચાર વર્ષના કેન્દ્રીય વિતરણોની સ્થિતિ

૨૦૧૪-૧૫ ૨૦૧૫-૧૬

૫૦૭૬-૧૭ ૨૦૧૭-૧૮

અંદાજિત ૨૮૨૫૮ ૨૨૦૦૦ ૨૨૫૦૦

કરોડ ૨૩૫૦૦

કરોડ કરોડ કરોડ

સુધારેલ અંદાજ ૨૪૩૮૦ ૨૨૦૧૫.૧૦

૨૨૫૦૦ કરોડ ૨૩૫૯૩.૮૬

કરોડ કરોડ કરોડ

(રૂપિયા લાખમાં)

રાજ્ય કેન્દ્રીય કેન્દ્રીય

કેન્દ્ર કેન્દ્ર

પ્રકાશનો પ્રકાશનો

મુક્તિઓ મુક્તિઓ

અંડમાન & ૧૪૭.૨૧ ૩૫૯.૪૬

૪૭૯.૧૪ ૧૯૪૫.૫૩

નિકોબાર

આંધ્ર ૧૫૪૫૬૬.૬૭

૬૩૩૦૨.૧૮ ૭૦૪૩૧.૦૦

૬૬૮૧૦.૮૧

પ્રદેશ

અરુણાચલ ૩૩૬૦૭.૮૨

૧૯૯૫૬.૬૪ ૨૩૦૨૨.૦૭

૧૮૧૭૯.૪૪

૮૭૬૫૨.૩૦ ૧૨૩૫૮૪.૦૦

પ્રદેશ

૨૭૦૬૮૮.૪૫ ૨૫૫૭૯૭.૦૦

આસામ ૯૭૭૮૨.૧૯ ૧૦૦૪૬૪.૬૪

બિહાર ૨૧૬૩૩૬.૦૫ ૨૫૧૫૫૭.૩૨

ચંદીગઢ ૩૮૯૩.૫૩ ૩૫૨૧.૮૧

૩૩૩૩.૫૬ ૯૨૬૫.૫૦

છત્તીસગઢ ૯૨૭૦૫.૩૦

૫૯૨૬૨.૭૭ ૬૭૪૧૨.૮૫

૬૨૨૧૯.૭૦

૧૦૬૮.૩૭ ૫૪૭૬.૫૪

દાદર & નગર હવેલી ૮૧૧.૭૪ ૫૯૪.૯૧

૩૦૦.૦૦ ૧૦૩૮.૫૭

નગર હવેલી

૮૩૦૬.૨૦ ૧૦૯૭૬.૯૦

દમણ & દીવ ૭૨.૭૭ ૭૮.૩૮

દીવ

દિલ્લી ૬૨૨૩.૭૪ ૭૨૯૩.૮૦

ગોવા ૧૩૧૦.૩૯ ૮૧૩.૫૮

૮૬૯.૧૧ ૮૬૨.૬૦

ગુજરાત ૭૮૪૭૬.૪૯ ૬૧૫૬૩.૮૪

૭૭૭૪૦.૫૨ ૬૫૦૪૬.૦૦

હરિયાણા ૪૨૧૧૦.૬૫ ૩૪૫૦૧.૨૧

૩૨૦૦૦.૮૮ ૩૬૩૫૫.૦૦

એચપી ૧૨૫૪૭.૩૦

૧૨૮૨૫.૪૬ ૩૦૮૭૪.૦૦

૧૨૧૩૯.૧૩

જે એન્ડ કે પ૧૨૭૬.૫૨	૧૦૭૨૫૦.૦૫ ૧૫૩૭૯૭.૯૮
૧૨૯૯૮૦.૫૪	૫૦૯૪૫.૭૩ ૫૮૯૮૪.૫૪
ઝારખંડ ૭૫૭૭૫.૧૮ ૫૫૮૬૩.૩૧	
કર્ણાટક ૬૬૨૧૩.૫૨	૫૪૪૯૫.૫૧ ૫૪૮૮૨.૦૦
૪૧૭૫૯.૩૪	
કેરળ ૨૧૮૪૪.૦૨	૧૧૩૧૬.૭૪ ૧૩૬૮૦.૦૦
૧૨૮૫૮.૮૬	૨૩૯.૮૭ ૪૦૬.૫૨
લક્ષ્મીપ ૫૮.૮૩ ૧૩૯.૫૫	૧૫૪૪૫૫.૦૮ ૧૭૩૮૧૪.૦૦
મધ્ય ૧૪૯૦૯૪.૯૨ ૧૬૦૧૯૭.૮૬	
પ્રદેશ	
મહારાષ્ટ્ર ૫૮૨૮૮.૫૪	૬૦૩૬૯.૬૫ ૬૪૨૩૨.૦૦
૪૧૨૨૫.૨૮	
મણિપુર ૨૧૪૬૫.૮૧	૪૪૦૫.૩૧ ૧૮૩૭૭.૦૦
૧૮૩૫૫.૪૬	૨૦૦૬૭.૦૧ ૩૩૫૭૯.૫૧
મેઘાલય ૨૦૪૦૪.૫૨ ૧૬૬૨૭.૦૪	૧૦૯૩૪.૩૧ ૧૨૦૦૦.૩૪
મિઝોરમ ૧૪૭૩૯.૭૦ ૯૪૩૭.૫૧	
નાગાલેન્ડ ૨૦૫૬૮.૭૪	૧૦૭૨૫.૩૫ ૧૧૭૧૭.૦૦
૮૭૩૯.૫૩	૩૦૪.૬૮ ૬૨૨.૭૩
પુદુચેરી ૧૦૦.૦૦ ૫૮૩.૧૪	૩૦૦૦૨.૬૯ ૩૧૬૬૫.૦૦
પંજાબ ૩૬૨૧૫.૯૮ ૩૦૦૦૩.૨૨	

રાજસ્થાન રૂ૪૮૦૪૧.૫૫	૧૮૨૫૭૮.૪૮ ૧૯૮૯૭૩.૦૦
૧૯૩૪૬૨.૦૮	
સિક્કિમ રૂ૫૨૬.૭૮	૩૪૭૯.૨૪ ૫૬૮૪.૩૫
૪૦૫૪.૩૬	૪૧૭૭૬.૦૯ ૪૪૨૪૪.૭૨
તેલંગાણા ૮૧૪૦૬.૭૮ ૨૧૭૭૬.૦૧	
તમિલ નાડુ ૧૩૫૮૧૯.૭૯	૮૨૧૧૧.૩૦ ૮૬૬૪૪.૦૦
૮૨૧૧૧.૭૩	
ત્રિપુરા ૧૯૮૦૦.૧૪	૧૯૧૯૦.૯૫ ૨૦૨૨૦.૩૮
૧૬૯૫૬.૭૫	૫૦૫૪૩૩.૯૮ ૪૨૪૯૮૦.૬૮
ચુપી ૪૪૯૮૬૭.૫૩ ૫૦૫૪૩૪.૩૨	
ઉત્તરાખંડ ૨૨૮૮૦.૫૭	૨૫૨૬૮.૯૮ ૬૨૪૯૯.૦૦
૨૨૫૮૮.૪૦	

એસ.

ક્રમસંખ્યા

૧

૨

૩

૪

૫

૬

୭

୮

୯

୧୦

୧୧

୧୨

୧୩

୧୪

୧୫

୧୬

୧୭

୧୮

୧୯

୨୦

୨୧

୨୨

୨୩

୨୪

୨୫

૨૬

૨૭

૨૮

૨૯

૩૦

૩૧

૩૨

૩૩

૩૪ પશ્ચિમ બંગાળ ૯૭૨૪૦.૩૦ ૮૪૬૭૯.૪૧ ૮૨૧૮૫.૩૩

૮૯૬૫૭.૦૦ કેન્દ્ર દ્વારા મુક્ત કરાયેલી રકમ કુલ ૨૪૦૩૦૧૬.૪૧

૨૧૫૯૦૧૩.૩૬ ૨૧૬૫૭૪૪.૮૯ ૨૩૪૯૩૬૧.૩૨

૩૦. ત્યારબાદ સોગંદનામામાં આ વર્તમાન મામલામાં વડી અદાલતે આપેલા નિર્દેશો જો તમામ રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં અમલમાં મુકવામાં આવે તો તેના આર્થિક પ્રભાવોના વિચાર કરવામાં આવ્યો. તેમાં આમ જણાવવામાં આવ્યું હતું:-

“૩૧. વર્તમાન અરજીમાં આ માનનીય અદાલત દ્વારા તા. ૨૭મી માર્ચ, ૨૦૧૮ના રોજ પસાર કરાયેલા અંતરિમ આદેશના પરિણામે, ભારત સરકારના માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલયના શાળા શિક્ષણ અને સાક્ષરતા વિભાગે રાજ્યોમાં આ પડકારાયેલ ચુકાદાના નાણાકીય પ્રભાવનો અંદાજ કરવાનો પ્રયત્ન

કર્ચો છે. વિભાગે સર્વ શિક્ષા અભિયાન (એસ.એસ.એ.), રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન (આર.એમ.એસ.એ.)ની પૂર્વવર્તી યોજનાઓ હેઠળ મંજૂર કરાયેલા શિક્ષકોની સંખ્યા તથા પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્તરે રાજ્ય કેડર હેઠળ ઉપલબ્ધ શિક્ષકોની સંખ્યા અંગે તમામ ૩૬ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાંથી માહિતી એકત્રિત કરી છે. એસ.એસ.એ., આર.એમ.એસ.એ. અને રાજ્ય કેડર હેઠળ કાયમી શિક્ષકો, કરાર આધારિત શિક્ષકો અને સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓ દ્વારા નિયુક્ત શિક્ષકો માટે અલગ-અલગ વર્ગીકૃત રીતે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. શિક્ષકોની દરેક શ્રેણી માટે સરેરાશ માસિક વેતન વિશેની માહિતી પણ એકત્રિત કરવામાં આવી હતી.

૩૨. કે, આક્ષેપિત ચુકાદાના નાણાકીય પ્રભાવનો અંદાજ ઉપરોક્ત ત્રણ શ્રેણીઓ હેઠળ વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮ માટે રાજ્યો દ્વારા અહેવાલિત શિક્ષકોની સંખ્યા અને તેમના સરેરાશ માસિક વેતનના આધાર પર કરવામાં આવ્યો છે. જો સ્થાનિક સત્તામંડળ દ્વારા નિમાયેલા શિક્ષકો/કરાર આધારિત શિક્ષકોને રાજ્ય કેડરના નિયમિત શિક્ષકો સમકક્ષ વેતન આપવામાં આવે, તો નાણાકીય પ્રભાવનો અંદાજ પ્રતિ વર્ષ ઓછામાં ઓછો રૂપિયા છત્રીસ હજાર નવસો અઢાણું કરોડ (રૂ. ૩૬૯૯૮ કરોડ) રહેશે. આ અંદાજમાં સંબંધિત રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના પ્રવર્તમાન નિયમો અનુસાર લાગુ પડતા પરિલાભો અને અન્ય લાભોનો સમાવેશ થતો નથી, જેનાથી ખર્ચમાં વધુ વધારો થશે. અંદાજપત્રકની સાચી ટાઈપ કરેલી નકલ અહીં સાથે સંલગ્ન કરવામાં આવી છે અને અનુબંધક-૧૧

તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવી છે."

સોગંદનામાના પરિશિષ્ટ ૧૧ નીચે મુજબ હતું:-

એસ. નં.	રાજ્ય	વધારાના પગારના નાણાંકીય અનુદાનની કામચલાઉ આવશ્યકતા
૧	અંડમાન અને નિકોબાર	૪.૮૭
૨	આંધ્ર પ્રદેશ	૫૭.૮૨
૩	અરુણાચલ પ્રદેશ	૧૮૩.૧૬
૪	આસામ	૩૧૬.૯૪
૫	બિહાર	૧૦૪૬૦.૭૦
૬	ચંડીગઢ	૧૭.૮૩
૭	છત્તીસગઢ	૫૮૬૭.૭૯
૮	ડી એન્ડ એન	૧૯.૭૬
	હવેલી	
૯	દમણ અને દીવ	૪.૭૫
૧૦	દિલ્લી	૫૬.૬૬
૧૧	ગોવા	૭.૮૨
૧૨	ગુજરાત	.૭૮
૧૩	હરિયાણા	૨૬૭.૭૭
૧૪	એચપી	૪૬૩.૫૬

૧૫	જમ્મુ અને કાશ્મીર	૧૧૭.૮૩
૧૬	ઝારખંડ	૩૮૬૧.૯૮
૧૭	કર્ણાટક	૦
૧૮	કેરળ	૩૧.૫૪
૧૯	લક્ષદ્વીપ	૨.૩૪
૨૦	મધ્ય પ્રદેશ	૨૯૭૧.૧૩
૨૧	મહારાષ્ટ્ર	૧૫૭.૪૯
૨૨	મણિપુર	એનએ
૨૩	મેઘાલય	૨૮૮.૦૯
૨૪	મિઝોરમ	૧૦૨.૬૪
૨૫	નાગાલેન્ડ	૯૦.૦૩
૨૬	ઓડિશા	૪૨૯.૧૯
૨૭	પુડુચેરી	.૯૮
૨૮	પંજાબ	૧૪૭.૦૪
૨૯	રાજસ્થાન	૦
૩૦	સિક્કિમ	૧૩૧.૬૮
૩૧	તમિલ નાડુ	૦
૩૨	તેલંગાણા	૦
૩૩	ત્રિપુરા	૧૦૩.૩૧
૩૪	ઉત્તર પ્રદેશ	૮૪૪૮.૭૮
૩૫	ઉત્તરાખંડ	૬૭.૭૪

૩૧. જ્યારે મામલાઓ સુનાવણી માટે હાથ ધરવામાં આવ્યા, ત્યારે રાજ્ય સરકાર તરફથી રજૂઆતો શ્રી દિનેશ દ્વિવેદી, શ્રી રાકેશ દ્વિવેદી અને શ્રી શ્યામ દિવાન, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલો દ્વારા કરવામાં આવી.

અ) શ્રી દિનેશ દ્વિવેદી, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે વર્ષ ૨૦૦૬ પહેલાં નિયુક્ત થયેલા શિક્ષકો અને વર્ષ ૨૦૦૬ના નિયમો અનુસાર નિયુક્ત કરાયેલા નિયોજિત શિક્ષકો અલગ સ્થિતિમાં હતા અને તે આધારે રાજ્ય સરકારે કરેલો ભેદ સંપૂર્ણપણે સ્વાભાવિક અને યુક્તિસંગત હતો. રાજ્ય સરકારનો એવો નિર્ણય હતો કે રાજ્ય સરકારના શિક્ષકોની શ્રેણીમાં હવે આગળ કોઈ વધુ નિમણૂકો કરવામાં નહીં આવે અને તેથી વર્ષ ૨૦૦૬ પહેલાં નિયુક્ત થયેલા શિક્ષકો એક લુપ્તપ્રાય અથવા અસ્તિત્વહીન થતી જતી કેડરનો ભાગ હતા. એવી લુપ્તપ્રાય અથવા અસ્તિત્વહીન થતી જતી કેડરના વેતનધોરણો પર આધાર રાખીને વર્ષ ૨૦૦૬ના નિયમો અનુસાર નિયુક્ત થયેલા ચાર લાખથી વધુ શિક્ષકો પર તે લાગુ કરવાનું વિચાર માત્ર ખોટું અને અપૂર્ણ જ નહીં ગણાય, પરંતુ તે રાજ્ય ઉપર અત્યંત મોટો આર્થિક બોજો પણ લાદે એવો બને. આવા વિષયોમાં આર્થિક ક્ષમતાને આ અદાલતે હંમેશા સંબંધિત પરિસ્થિતિ તરીકે ગણવામાં લીધી છે. તેમની રજૂઆત અનુસાર, વર્ષ ૨૦૦૬ પહેલાં નિયુક્ત થઈ લુપ્તપ્રાય કેડર રચનારાઓ અને વર્ષ ૨૦૦૬ના નિયમો અનુસાર સ્થાનિક અથવા બ્લોક સ્તરે

નિયુક્ત થયેલાઓ વચ્ચે કરવામાં આવેલો ભેદ માન્ય વર્ગીકરણ હતો. તેમણે આ અદાલતના નીચે દર્શાવેલા ચુકાદાઓ પર આધાર મુક્યો: ૧) તરસેમ લાલ ગૌતમ અને અન્યરૂ. વિ. સ્ટેટ બેંક ઓફ પટિયાલા અને અન્ય ૫, ૨) વી. માર્કેન્ડેયા અને અન્ય વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય ૬, ૩) ધારવાડ ડિસ્ટ્ર. પી.ડબલ્યુ.ડી. લિટરેટ ડેઇલી વેજ એમ્પ્લોઇઝ એસોસિયેશન અને અન્ય વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય ૭, ૪) સચિવ, નાણાં વિભાગ અને અન્ય વિ. વેસ્ટ બંગાળ રજિસ્ટ્રેશન સર્વિસ એસોસિયેશન અને અન્ય ૮, ૫) ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય વિ. મિનિસ્ટિરિયલ કર્મચારી સંઘ ૯, ૬) હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય એક વિ. હરિયાણા સિવિલ સચિવાલય પર્સનલ સ્ટાફ એસોસિયેશન ૧૦ અને ૭) એસ.સી. ચંદ્રા અને અન્ય વિ. ઝારખંડ રાજ્ય અને અન્ય ૧૧.

બી) શ્રી રાકેશ ઢિવેદી, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે બંધારણમાં અનુચ્છેદ ૨૧એ ના સમાવેશ સાથે અને બાળકોને નિઃશુલ્ક તથા ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર મૂળભૂત અધિકાર બનતા, રાજ્યને શૈક્ષણિક તકોનો વિસ્તાર કરવો અને અત્યંત દૂરસ્ત વિસ્તારોમાં શાળાઓ સ્થાપિત કરવી આવશ્યક હતી. રાજ્ય વધુ લાભદાયક હોઈ શકે તેવા વેતનધોરણો મંજૂર કરવા માટે ક્યારેય વિરુદ્ધ રહ્યું નહોતું, પરંતુ પ્રારંભિક તબક્કે તેના સ્રોતોની મર્યાદાઓની અંદર શિક્ષણના પ્રસાર પર ભાર મૂકવો જરૂરી હતો.૫ (૧૯૮૯) ૧ એસ.સી.સી. ૧૮૨

૬ (૧૯૮૯) ૩ એસ.સી.સી. ૧૯૧ ૭ (૧૯૯૦) ૨ એસ.સી.સી. ૩૯૬

૮ ૧૯૯૩ સપ્પ (૧) એસસીસી ૧૫૩

૯ (૧૯૯૮) ૧ એસ.સી.સી. ૪૨૨ ૧૦ (૨૦૦૨) ૬ એસ.સી.સી. ૭૨

૧૧ (૨૦૦૭) ૮ એસસીસી ૨૭૯

તેમણે રજૂ કર્યું કે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાની બંધારણીય ફરજના ભાગરૂપે રાજ્યએ ૨૧૨૬૧ નવી પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી છે, ૧૯૬૧૭ પ્રાથમિક શાળાઓને મધ્યમિક શાળાના સ્તરે ઉન્નત કરી છે અને ૩૧૨૯ મધ્યમિક શાળાઓને માધ્યમિક અથવા ઉચ્ચતર માધ્યમિક સ્તરે પણ ઉન્નત કરી છે અને હાલમાં રાજ્ય પોતાના બજેટમાંથી ૨૦% શિક્ષણ પર ખર્ચી રહ્યું છે. કારણ કે પ્રથમ અને મુખ્ય હેતુ શિક્ષણનો પ્રસાર હાંસલ કરવાનો હતો, સમય જતાં રાજ્યએ શરૂઆતમાં નિયોજિત શિક્ષકોને મંજૂર કરવામાં આવેલા વેતનભથ્થાઓમાં જાણપૂર્વક સુધારો કર્યો છે. તેમણે આગળ રજૂ કર્યું કે અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર દરેક પડોશ વિસ્તારમાં અને રાજ્યના દરેક ખૂણે-ખાંચરે શિક્ષણનો પ્રસાર કરવો રાજ્યની જવાબદારી છે. તેમણે રજૂ કર્યું કે સર્વસામાન્યીકરણના અમલીકરણ અને શિક્ષણના પ્રસારની નીતિ રાજ્યની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને કાળજીપૂર્વક ઘડવામાં આવી હતી. પ્રથમ કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી હવે રાજ્ય શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવા માટે સજ્જ થઈ રહ્યું છે અને તે પ્રયાસમાં વધુ સારું પ્રતિભાશાળી માનવસંસાધન આકર્ષવા તથા પોતાની બંધારણીય ફરજને વધુ ભારપૂર્વક નિભાવવાનો હેતુ રાખીને રાજ્ય નિશ્ચિતપણે સેવા શરતોને વધુ લાભદાયી બનાવશે, પરંતુ વર્તમાન વેતનધોરણોની તુલના લુપ્તપ્રાય અથવા અસ્તિત્વવિહીન થતી કેડર સાથે કરવી

સંપૂર્ણપણે અયોગ્ય હતી. તેમણે આ અદાલતના ૧) ઓફિશિયલ લિક્વિડેટર વિ. દયાનંદ અને અન્ય ૧૨, ૨) સ્ટેટ ઓફ પંજાબ અને અન્ય વિ. સુરજિત સિંહ અને અન્ય ૧૩, ૩) સ્ટીલ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ અને અન્ય વિ. દિબ્ચેંદુ ભટ્ટાચાર્ય ૧૪, ૪) ગોપાલ ચાવલા અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ મધ્ય પ્રદેશ અને અન્ય ૧૫ અને ૫) એમ.એમ.એલ. ઓરોરા અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૧૬ ના આ અદાલતના નિર્ણયો પર આધાર મૂક્યો.

શ્રી રાકેશ ક્લિવેટી, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે એક નોંધ પણ આપી હતી, જેનો સંબંધિત ભાગ નીચે મુજબ હતો:—

“બિહારમાં નવેમ્બર ૨૦૦૫માં સરકારમાં ફેરફાર થયા પછી, એવું જાણવા મળ્યું હતું કે ૬-૧૪ વર્ષની વયના ૧૨% (૨૩,૧૫,૩૬૨) બાળકો શાળાથી બહાર હતા. બિહાર રાજ્યના સક્રિય અભિગમ તથા શિક્ષણના અધિકાર અધિનિયમના અમલીકરણ અને ૭૩મા તથા ૭૪મા સુધારાઓના આદેશને, ૧૧મી અને ૧૨મી અનુસૂચિ સાથે વાંચતાં, પરિણામે આ આંકડો આજે ૧%થી ઓછો થઈને (૨,૦૧,૮૦૬) બાળકો સુધી ઘટી ગયો છે.

૧૨ (૨૦૦૮) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧ ૧૩ (૨૦૦૮) ૮ એસ.સી.સી. ૫૧૪

૧૪ (૨૦૧૧) ૧૧ એસ.સી.સી. ૧૨૨ ૧૫ (૨૦૧૪) ૧૩ એસ.સી.સી.

૭૯૨

૧૬ ૧૯૯૫ સપ્ત. (૧) એસ.સી.સી. ૨૭૯

આ ખામીનું નિવારણ કરવા અને પોતાના અલ્પ સંસાધનોની મર્યાદામાં

શિક્ષણનો વ્યાપ (ગ્રામીણ તેમજ શહેરી બંને ક્ષેત્રોમાં) વિસ્તૃત કરવા માટે, બિહાર રાજ્યએ નીતિગત નિર્ણય કર્યો અને પોતાની પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ મારફતે નવા શિક્ષકોની ભરતી કરવાનો ઠરાવ કર્યો. નવા નિયમો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા અને શાળા શિક્ષણના તમામ સ્તરે શિક્ષકના પદ માટેની બધી ભરતી માત્ર આ પદ્ધતિ દ્વારા જ કરવામાં આવી. ભરતીની જૂની પદ્ધતિ રદ કરવામાં આવી અને હાલના સહાયક શિક્ષકોનો કેડર, નીચે દર્શાવેલ ચાર્ટ મુજબ, સમાપ્તિ પામતો કેડર બની ગયો:

શાળા નિયમિત શિક્ષકો ૨૦૦૬માં નિયમિત શિક્ષકો (હાલમાં)

પ્રાથમિક ૧,૦૪,૨૫૯ ૫૭૨૯૩

આ માનનીય અદાલત દ્વારા તૈયાર કરાયેલ ગુણચાદીના આધારે ૩૪,૫૪૦ સહાયક શિક્ષકોની નિમણૂક કરવા માટે બિહારને, અવમાનના અરજીમાં, તા. ૧૩.૧૦.૨૦૧૧ના તેના આદેશ દ્વારા બાધ્ય કરવામાં આવ્યું હતું (૨૦૧૪ (૧૧) એસ.સી.સી. ૪૦૫ તરીકે અહેવાલિત).

૩૨,૩૨૭ ની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી અને ૨૨૧૩ ના સંબંધમાં વિવાદ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. તેમાંથી ૬૧૭૦ નિવૃત્ત થયા છે અને ૨૬૧૫૭ હજુ પણ સેવામાં છે.

(૩૧૧૩૬+૨૬૧૫૭ = ૫૭૨૯૩)

ગૌણ ૧૮૪૫૮ ૭૮૦૦

શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૯ પછી, સંઘ સરકાર દ્વારા સર્વ

શિક્ષા અભિયાનને બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૯ ની જોગવાઈઓના અમલીકરણ માટેનું મુખ્ય સાધન તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું અને પરિણામે, તેનું નામ બદલીને એસ.એસ.એ.-આર.ટી.ઈ. રાખવામાં આવ્યું. નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રતિવાદીઓ) ૭૩મા અને ૭૪મા બંધારણીય સુધારા હેઠળ ઘડાયેલા નવા નિયમોથી શાસિત થાય છે. આર.ટી.ઈ. અધિનિયમના અમલીકરણ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સાધનોના વહેંચાણની જોગવાઈ કરે છે.

બિહાર રાજ્યની વસ્તી ૧૦.૪૧ કરોડ છે. ૨૦૦૫ પછી, તેણે સર્વ શિક્ષા અભિયાન હેઠળ ૨૧૨૬૧ નવી પ્રાથમિક શાળાઓ શરૂ કરી છે અને ૧૯૬૧૭ પ્રાથમિક શાળાઓને મધ્ય શાળામાં ઉન્નત કરી છે. ૩૧૨૯ મધ્ય શાળાઓને માધ્યમિક અથવા પરિષ્ક્રિત માધ્યમિક શાળામાં ઉન્નત કરવામાં આવી હતી, જે હાલની તારીખે નીચે મુજબ છે:

પ્રાથમિક શાળાઓ ૪૨૬૧૪

મિડલ સ્કૂલ્સ ૨૯૧૪૯

માધ્યમિક/ઉચ્ચતર માધ્યમિક ૫૬૧૫

આપત્તિગ્રસ્ત યુકાદાએ આ મામલાને એક સરળ સેવા-વિવાદ તરીકે ગણ્યો છે. તે હાંસલ કરવા ઇચ્છાયેલા વિશાળ હેતુ, રાજ્યની આર્થિક ક્ષમતા, ભારત સંઘ અને બિહાર રાજ્ય ઉપર પડતા આર્થિક પ્રભાવ, નિયમિત અને નિયોજિત શિક્ષકોના સ્પર્ધાત્મક હિતો વચ્ચેનું સંતુલન, શિક્ષણનો અધિકાર

અધિનિયમ અને સર્વ શિક્ષા અભિયાનના અમલીકરણમાં અન્ય રાજ્યો માટે થતી તેની આર્થિક અસર, તેમજ કેન્દ્ર અથવા રાજ્યની વિવિધ યોજનાઓ હેઠળ અથવા કરારના આધારે કાર્યરત અન્ય તમામ કર્મચારીઓ ઉપર તેના પરિણામો અને આવા સમાન સામાજિક હેતુઓનું મૂલવવામાં નિષ્ફળ ગયો છે.”

ગ) શ્રી શ્યામ દીવાન, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે “સમાન કામ માટે સમાન વેતન”નો સિદ્ધાંત આ મામલાને અજાણ્યો હતો અને આ મામલામાં જટિલ નીતિગત પ્રશ્નો સંકળાયેલા હતા. તેમણે રજૂ કર્યું કે આ બાબત રાજ્ય સરકાર દ્વારા અપનાવવામાં આવેલા અભિગમના દૃષ્ટિકોણથી તથા રાજ્ય માટે ઉપલબ્ધ રહેલા તમામ બંધારણીય વિકલ્પોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિચારવી આવશ્યક છે. એક તરફ શિક્ષણના પ્રસાર દ્વારા અમલમા મૂકવાનો જે હેતુ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧એ હેઠળ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હતો, તે હતો અને બીજી તરફ બંધારણના ભાગ ૮ અને ૮એ મુજબ પંચાયતોને સત્તાનું હસ્તાંતરણ કરવાનો વિચાર હતો. બિહારમાં વિશિષ્ટ સ્થિતિ એવી હતી કે ઓછામાં ઓછા ૧૨% બાળકોને કોઈપણ રીતે શિક્ષણ મળતું જ નહોતું. તેનું મુખ્ય કારણ શાળાઓની અપૂરતી સંખ્યા અને શિક્ષકોની અપૂરતી સંખ્યા હતું. આ ખામીનું પ્રારંભિક તબક્કામાં ગ્રામ્ય વિસ્તારોની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને એક લાખ શિક્ષા મિત્રોની નિમણૂક કરીને નિવારણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. જે ૧૨% બાળકો શાળાઓની બહાર હતા તેમને શિક્ષણની મુખ્યધારામાં લાવવાનો પડકાર સ્વયં વિશાળ પ્રયાસોની માંગ કરતો હતો અને તેના અનુસંધાને બજેટીય

જાળવણી પર મર્યાદાઓ પણ હતી. રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવેલા પ્રયત્નોને આ જ પૃષ્ઠભૂમિમાં જોવાના છે. રાજ્યએ માત્ર તે શિક્ષા મિત્રોને સમાવી લીધા નહોતાં, પરંતુ ૩.૫૦ લાખથી વધુ નિયોજિત શિક્ષકોની પણ ભરતી કરી હતી. તેમનું રજૂઆત એવી હતી કે રાજ્ય દ્વારા આ રીતે કરવામાં આવેલા પ્રયાસો અને પ્રગતિને ન તો શોષણાત્મક કહી શકાય અને ન તો કોઈ વ્યક્તિગત શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા સાથે કોઈ રીતે સમાધાન થયું હતું. ૨૦૦૬ પછી થયેલા વિકાસો દર્શાવે છે કે રાજ્ય નિયોજિત શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ વેતનધોરણો અને પરિલાભોમાં નોંધપાત્ર સુધારો સતત કરતું રહ્યું છે. તેમણે વધુમાં રજૂ કર્યું કે ૨૦૦૬ પછી બિહાર રાજ્યમાં શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં કરવામાં આવેલા ફેરફારો તથા શિક્ષણના નોંધપાત્ર પ્રસારને કારણે બાળકી વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશમાં પણ વધારો થયો છે અને કુલ પ્રજનન દરમાં ઘટાડો હાંસલ કરવામાં સહાય મળી છે. તેમણે નીચે મુજબની નોંધ રજૂ કરી:—

“૧. કન્યાઓના પ્રવેશ અને શિક્ષણમાં સુધારો

સરકારી શાળાઓની પ્રાથમિક કક્ષાઓ (૧-૮) માં વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬માં ૫૭.૭૫ લાખ (કુલ પ્રવેશનો ૪૩.૪૭%) જેટલો છોકરીઓનો પ્રવેશ હતો, જે વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં નોંધપાત્ર રીતે વધીને ૧૦૧.૩૭ લાખ (કુલ પ્રવેશનો ૫૦.૬૯%) થયો છે. તેવી જ રીતે, સરકારી શાળાઓની માધ્યમિક કક્ષાઓ (૯-૧૦) માં વર્ષ ૨૦૦૬-૦૭માં ૪.૨૪ લાખ જેટલો છોકરીઓનો પ્રવેશ હતો, જે વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં નોંધપાત્ર રીતે વધીને ૧૪.૪૧ લાખ થયો છે. તેની

વિગતો નીચે મુજબ છે:-

પ્રાથમિક વર્ગો (૧ થી ૮)

કુલ કન્યા દાખલાખાતાનું % વધારો

દાખલાખાતું

૧૩૨૮૨૯૩૨ ૫૭૭૫૩૨૫ ૪૩.૪૭%

૧૯૯૯૫૬૦૮ ૧૦૧૩૭૨૬૬ ૫૦.૬૯%

વર્ષ

૨૦૦૫-૦૬

૨૦૧૬-૧૭

માધ્યમિક ધોરણો (૯-૧૦)

૨૦૦૬-૦૭ ૧૧૫૮૯૦૪ ૪૨૪૭૯૦ ૩૬.૬૫%

૨૦૧૬-૧૭ ૨૮૬૫૪૬૦ ૧૪૪૧૧૭૬ ૫૦.૨૯%

૧૦મી અને ૧૨મી બોર્ડના પરિણામો પછા દલીલોને સમર્થન આપે છે અને ૨૦૦૬થી ૨૦૧૭ દરમિયાન ૧૦મી અને ૧૨મી બોર્ડમાં પાસ થયેલ છોકરીઓની સ્થિતિ નીચે મુજબ છે:-

વર્ષ ૧૦ મું બોર્ડ ૧૨ મું બોર્ડ

કુલ	%	કુલ
છોકરીઓ	અપીલ.	કન્યાઓ
ઉપસ્થિત		હાજર થયેલ
ઉપસ્થિત		અપીલ.

	વિદ્યાર્થી		વિદ્યાર્થી
૨૦૦૫	૫૬૦૩૭૬	૩૩.૩૦%	૩૧૪૮૦૨
૨૦૦૬	૧૮૬૬૧૩	૩૪.૬૭%	૯૯૨૩૮
૨૦૦૭	૫૯૯૧૦૪	૩૭.૧૦%	૩૩૯૬૦૪
	૨૦૭૭૦૫		૧૧૦૫૭૯
	૬૮૮૫૦૮		૪૬૦૬૦૯
	૨૫૫૪૬૩		૧૭૦૧૧૭
૨૦૦૮	૭૬૯૨૪૪	૩૮.૨૯%	૫૦૮૩૩૨
૨૦૦૯	૨૯૪૫૧૪	૪૦.૧૯%	૧૯૪૪૫૬
૨૦૧૦	૯૦૧૯૬૫	૪૧.૩૮%	૫૮૩૨૦૯
	૩૬૨૫૦૬		૨૩૪૧૧૬
	૯૭૪૩૯૩		૬૦૭૭૧૮
	૪૦૩૨૨૬		૨૪૬૮૩૦
૨૦૧૧	૯૩૧૩૩૨	૪૨.૮૮%	૭૦૨૦૬૯
	૩૯૯૩૨૮		૨૮૩૩૮૪
૨૦૧૨	૧૨૬૨૦૨	૪૪.૭૯%	૮૧૨૩૧૫
૨૦૧૩	૬ ૫૬૫૨૨૮	૪૪.૩૦%	૩૨૮૩૯૧
	૧૩૬૪૦૨૩		૮૨૦૫૯૦
	૬૦૪૨૪૭		૩૨૩૫૧૪
૨૦૧૪	૧૩૩૮૨૬	૪૫.૬૧%	૯૯૬૯૫૪

	૮ ૬૧૦૩૮૮		૪૧૪૫૩૩
૨૦૧૫	૧૪૨૪૪૨	૪૫.૮૬%	૧૨૧૯૩૧
૨૦૧૬	૩ ૬૫૩૩૦૭	૪૫.૯૬%	૫ ૪૮૦૪૯૧
૨૦૧૭	૧૫૭૭૮૪૦	૪૯.૧૨%	૧૧૫૨૮૨૬
	૭૨૫૧૬૯		૪૮૪૧૧૦
	૧૭૬૩૪૭૧		૧૨૫૭૩૪૨
	૮૬૬૨૮૩		૫૫૬૦૮૪
% એપ.	૩૧.૫૨%૩૨.૫૬%	૩૬.૯૩%	૩૮.૨૫%૪૦.૧૪%
	૪૦.૬૨%૪૦.૩૬%	૪૦.૪૩%	૩૯.૪૨%૪૧.૫૮%
			૩૯.૪૧%૪૧.૯૯%
			૪૪.૨૩%

૨. કુલ પ્રજનન દર (ટી.એફ.આર.) માં ઘટાડો

સેમ્પલ રજિસ્ટ્રેશન સિસ્ટમ (રજિસ્ટ્રાર જનરલ ઓફ ઇન્ડિયા) મુજબ, બિહારનો કુલ પ્રજનન દર (ટી.એફ.આર.) વર્ષ ૨૦૦૫ માં ૪.૩ માંથી ઘટીને વર્ષ ૨૦૧૬ માં ૩.૩ સુધી નોંધપાત્ર રીતે ઓછો થયો છે. આ બાબત છોકરીઓના શૈક્ષણિક ધોરણ સાથે સીધી રીતે સંબંધિત છે, જેઓ સંભવિત માતાઓ છે. બિહાર રાજ્ય માટે વર્ષ ૨૦૧૬ ની સેમ્પલ રજિસ્ટ્રેશન સિસ્ટમ (એસ.આર.એસ.) ની અહેવાલ (પ્રતિ અનુબંધક-અ તરીકે સંલગ્ન છે) અને નીતિ આયોગની અહેવાલ (પ્રતિ અનુબંધક-બ તરીકે સંલગ્ન છે) પરથી આ સ્પષ્ટ થાય છે, જે નીચે મુજબ છે: શિક્ષણનું સ્તર કુલ પ્રજનન દર (ટી.એફ.આર.)

નિરક્ષર ૪.૨

ઔપચારિક શિક્ષણ વિના ૩.૯ પ્રાથમિકથી નીચે ૩.૯ પ્રાથમિક ૩.૩

મધ્ય ૩.૦

વર્ગ-૧૦ ૨.૭

ધોરણ-૧૨ ૨.૨

સ્નાતક અને તેથી ઉપર ૨.૧ રાજ્ય સરેરાશ ૩.૩

રાષ્ટ્રીય સરેરાશ ૨.૩

સ્ત્રોત: - નમૂના નોંધણી પદ્ધતિ (એસ.આર.એસ.) દરવર્ષે પ્રકાશિત
(ભારતના રજિસ્ટ્રાર જનરલ)

૩. શાળાની બહારના બાળકોનો વિભાજન (૬-૧૪ વર્ષ)

શાળાથી બહારના બાળકો (૬-૧૪ વર્ષ)

વર્ષ કુલ છોકરીઓ

એસસી

૨૦૦૫-૦૬ ૨૩૧૫૩૬૨ ૧૧૨૮૧૧૦ ૫૮૮૪૯૧ ૨૦૧૭-૧૮

૨૦૧૮૦૬ ૯૪૯૭૪ ૫૫૨૯૭ નીચેનો ચાર્ટ પણ બિહાર રાજ્યમાં છેલ્લા સાત

દાયકામાં સાક્ષરતા દર દર્શાવતા અભિલેખ પર રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો:-વર્ષ

કુલ પુરુષ સ્ત્રી

ઇન્ડિયા બિહાર

ઇન્ડિયા બિહાર

૧૮.૩૩ ૧૩.૪૯

૨૭.૧૬ ૨૨.૬૮

	૨૮.૩૦ ૨૧.૯૫	૪૦.૪૦ ૩૫.૮૫
૧૯૭૧	૩૪.૪૫ ૨૩.૧૭	૪૬.૯૬ ૩૫.૮૬
૧૯૮૧	૪૩.૫૭ ૩૨.૩૨	૫૬.૩૮ ૪૭.૧૧
૧૯૯૧	૫૨.૨૧ ૩૭.૪૯	૬૪.૧૩ ૫૧.૩૭
૨૦૦૧	૬૪.૮૩ ૪૭.૫૩	૭૫.૨૬ ૬૦.૩૨
ભારત બિહાર ૮.૬૬ ૪.૨૨ ૧૫.૩૫ ૮.૧૧ ૨૧.૯૭ ૯.૮૬ ૨૯.૭૬		
૧૬.૬૧ ૩૯.૨૯ ૨૧.૯૯ ૫૩.૭૦ ૩૩.૫૭		

૨૦૧૧ ૭૩.૦૪ ૬૧.૮૦ ૮૦.૧૪ ૭૧.૨૦ ૬૪.૬૦ ૫૧.૫૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બિહારમાં ૨૦૦૧ અને ૨૦૧૧ વચ્ચે સ્ત્રી સાક્ષરતામાં દાયકાવાર વૃદ્ધિ ૧૮% હતી, જે ભારતમાં સર્વોચ્ચ હતી. આ માટે રાજ્ય સાક્ષરતા મિશન પ્રાધિકરણ (ભારત સરકાર) એ ૨૦૧૨માં બિહાર સરકારના શિક્ષણ વિભાગના પ્રધાન સચિવને પુરસ્કાર આપ્યો હતો.”

શ્રી દીવાને આ અદાલતના બીડી સપ્લાય કંપની વિ. ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ અધર્સ ૧૭, ધ સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત એન્ડ અનધર વિ. શ્રી અંબિકા મિલ્સ લિમિટેડ, અમદાવાદ એન્ડ અનધર ૧૮, ધ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એન્ડ રિમેમ્બ્રાન્સર ઓફ લીગલ અફેર્સ, વેસ્ટ બંગાળ વિ. ગિરીશ કુમાર નવાલાખા એન્ડ અધર્સ ૧૯, એચ.એચ. શ્રી સ્વામીજી ઓફ શ્રી અમર મઠ એન્ડ અધર્સ વિ. કમિશનર, હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડ ચેરિટેબલ એન્ડોમેન્ટ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ એન્ડ અધર્સ ૨૦, કર્નલ એ.એસ. અચ્યર એન્ડ અધર્સ વિ. વી. બાલાસુબ્રમણ્યમ એન્ડ અધર્સ ૨૧, જાવેદ નિયાઝ બેગ એન્ડ અનધર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા

એન્ડ અનધર ૨૨, મલ્હે વિશ્વનાથ આચાર્ય એન્ડ અધર્સ વિ. સ્ટેટ ઑફ મહારાષ્ટ્ર એન્ડ અનધર ૨૩, જાવેદ એન્ડ અધર્સ વિ. સ્ટેટ ઑફ હરિયાણા એન્ડ અધર્સ ૨૪, સ્ટેટ ઑફ મહારાષ્ટ્ર એન્ડ અધર્સ વિ. જલગાંવ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ એન્ડ અધર્સ ૨૫, સૂરામ પ્રતાપ રેડ્ડી એન્ડ અધર્સ વિ. ડિસ્ટ્રિક્ટ કલેક્ટર, રંગા રેડ્ડી ડિસ્ટ્રિક્ટ એન્ડ અધર્સ ૨૬ અને શિવશક્તિ શુગર્સ લિમિટેડ વિ. શ્રી રેણુકા શુગર લિમિટેડ એન્ડ અધર્સ ૨૭ જેવા આ અદાલતના નિર્ણયો પર આધાર રાખ્યો.

૧૭ ૧૯૫૬ એસસીઆર ૨૬૭

૧૮ (૧૯૭૪) ૪ એસસીસી ૬૫૬ ૧૯ (૧૯૭૫) ૪ એસસીસી ૭૫૪

૨૦ (૧૯૭૯) ૪ એસ.સી.સી. ૬૪૨ ૨૧ (૧૯૮૦) ૧ એસ.સી.સી.

૬૩૪

૨૨ ૧૯૮૦ સપ્પ એસસીસી ૧૫૫

૨૩ (૧૯૯૮) ૨ એસ.સી.સી. ૧ ૨૪ (૨૦૦૩) ૮ એસ.સી.સી. ૩૬૯

૨૫ (૨૦૦૩) ૯ એસસીસી ૭૩૧ ૨૬ (૨૦૦૮) ૯ એસસીસી ૫૫૨

૨૭ (૨૦૧૭) ૭ એસસીસી ૭૨૯

૩૨. અપીલ હેઠળના ચુકાદામાં વડી અદાલતે કરેલ અવલોકનો તથા સુનાવણી દરમિયાન આ અદાલતે ઉઠાવેલ પ્રશ્નોના પ્રતિઉત્તરરૂપે કે નિયોજિત શિક્ષકોને પ્રાપ્ત થતા પરિલાભો શાળાઓના અશૈક્ષણિક સ્ટાફના વેતન કરતાં ઓછા હતા કે નહીં, તે અંગે રાજ્યએ નીચેની વિગતો કોષ્ટકરૂપ ચાર્ટમાં રજૂ કરી

હતી.

“(૧) શાળાઓમાં અશૈક્ષણિક સ્ટાફના પગાર કેટલા છે?

માધ્યમિક/ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓમાં બિન-શૈક્ષણિક સ્ટાફની શ્રેણી હેઠળ માત્ર લિપિક અને પટાવાળાના પદો જ છે. પ્રાથમિક શાળાઓ (ધોરણ ૧-૫) અને મધ્યમ શાળાઓ (ધોરણ ૧-૮) માં બિન-શૈક્ષણિક સ્ટાફના કોઈ પદો નથી.

પટાવાળા, કારકુન અને નિયોજિત શિક્ષકોના વેતનની સરખામણી

અ. પ્રારંભિક નિમણૂક અંગે

(રકમ રૂપિયા માં)

વર્ણન પટાવાળો લિપિક (રાજ્ય સરકાર હેઠળ કાર્યરત) પ્રાથમિક
નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રશિક્ષિત) પ્રાથમિક નિયોજિત શિક્ષકો (સ્નાતક પ્રશિક્ષિત)
માધ્યમિક નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રશિક્ષિત) ઉચ્ચતર માધ્યમિક (૧૦+૨)
નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રશિક્ષિત) (રાજ્ય સરકાર હેઠળ કાર્યરત)

મૂ.	૧	૧	૧	૧	૧	૧
લભ્યતા	૮૦૦૦	૮૮૦૦	૩૩૭૦	૩૩૭૦	૩૩૭૦	૩૩૭૦
ડી	૧	૧	૯	૯	૯	૯
.એ. @	૨૬૦	૩૯૩	૩૬	૩૬	૩૬	૩૬
૭%						
એ	૭	૭	૫	૫	૫	૫

ચ.આર.

એ. @	૨૦	૯૬	૩૫	૩૫	૩૫	૩૫
૪%						
વૈ	૧	૧	૧	૧	૧	૧
ધકીય	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦
એ	૨	૨	૧	૧	૧	૧
કંદર	૦૯૮૦	૩૦૮૯	૫૮૪૧	૫૮૪૧	૫૮૪૧	૫૮૪૧
પગાર						

નોંધ: શિક્ષકને તેમની સેવાના પ્રથમ બે વર્ષ માટે કોઈ ગ્રેડ પે મળવાપાત્ર નથી.

બી. સેવાના બે વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી

વર્ણન પ્યાદો લિપિક (રાજ્ય સરકાર હેઠળ કાર્યરત)પ્રાથમિક નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રશિક્ષિત)પ્રાથમિક નિયોજિત શિક્ષકો (સ્નાતક-પ્રશિક્ષિત)માધ્યમિક નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રશિક્ષિત)વરિષ્ઠ માધ્યમિક (૧૦+૨) નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રશિક્ષિત) (રાજ્ય સરકાર હેઠળ કાર્યરત)

મૂ	૧	૨	૧	૨	૨	૨
ભૂત	૯૧૦૦	૧૧૦૦	૯૬૫૦	૦૭૪૦	૦૭૪૦	૧૮૨૦
ડી.એ.	૧૩૩૭	૧૪૭૭	૧૩૭૬	૧૪૫૨	૧૪૫૨	૧૫૨૭
@	૭૬૪	૮૪૪	૭૮૬	૮૩૦	૮૩૦	૮૭૩
૭%	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦

એચ.આર

.એ. @

૪%

તબીબી

મો	૨	૨	૨	૨	૨	૨
ટું	૨૨૦૧	૪૪૨૧	૨૮૧૨	૪૦૨૨	૪૦૨૨	૫૨૨૦

વેતન

સી. ૨૦% સાથે બે વર્ષની સેવા પૂર્ણ થયા બાદ

ભલામણ મુજબ પગારમાં પ્રસ્તાવિત વધારો

માનનીય દ્વારા રચાયેલ ત્રણ વ્યક્તિઓની સમિતિની

સર્વોચ્ચ અદાલત.

વર્ણન પટાવાળો લિપિક (રાજ્ય સરકાર હેઠળ કાર્યરત) પ્રાથમિક

નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રશિક્ષિત) પ્રાથમિક નિયોજિત શિક્ષકો (સ્નાતક

પ્રશિક્ષિત) માધ્યમિક નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રશિક્ષિત) પરિષ્ઠ માધ્યમિક (

૧૦+૨) નિયોજિત શિક્ષકો (પ્રશિક્ષિત) (રાજ્ય સરકાર હેઠળ કાર્યરત

મૂળભૂ	૧૯૧૦	૨૧૧૦	૨૩૬૧	૨૪૯૩
ત	૦	૦	૦	૦
ડી.એ. @	૧૩૩૭	૧૪૭૭	૧૬૫૩	૧૭૪૫
૭%	૭૬૪	૮૪૪	૯૪૪	૯૯૭
એચ.આર.એ.	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦

@

૪%

ચિકિત્સા

કુલ	૨૨૨૦	૨૪૪૨	૨૭૨૦	૨૮૬૭
વેતન	૧	૧	૭	૨
	૨૪૯૩૦	૨૬૨૪૦	૧૭૪૫	૧૮૩૭ ૯૯૭
	૧૦૫૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	

૨૮૬૭૨ ૩૦૧૨૭

૩૩. રાજ્યએ સેવારેકૉર્ડ પર વેતનભથ્થામાં થયેલા વધારાઓ પણ રજૂ કર્યા

વિવિધ તબક્કાઓ પર નિયોજિત શિક્ષકોને આપવામાં આવેલ, નીચે

મુજબ:-

પ્રાથમિક નિયોજિત શિક્ષકોના વેતનમાં વધારો

(પ્રશિક્ષિત) - એક નજરે

વર્ણન પ્રારંભિક નિશ્ચિત પગાર પ્રતિ મહિનો (રૂપિયામાં) વર્તમાન કુલ
પગાર પ્રતિ મહિનો * (રૂપિયામાં) પગારની રકમમાં વધારો (રૂપિયામાં) %
વધારો નોંધ

ભરતી કરાયેલ	૨૪૦૬૪	૧૬૦૪
૧૫૦૦ ૨૫૫૬૪	૧૯૮૪૩	૩૯૭

૨૦૦૩

શિક્ષા

મિત્ર

(પ્રશિક્ષિત)

ભરતી કરાયેલ ૫૦૦૦

૨૪૮૪૩

૨૦૦૬ –

પંચાયત/

પ્રખંડ/

નગર

શિક્ષક

(પ્રશિક્ષિત)

ભરતી કરાયેલ

૧૭૧૩૪

૨૪૫

૭૦૦૦ ૨૪૧૩૪ માં

૨૦૧૦ –

પંચાયત

/પ્રખંડ/

નગર

શિક્ષક

(પ્રશિક્ષિત)

પગાર ધોરણ તા.૦૧.૦૭.૨૦૧૫ થી અમલમાં તથા ૭મા પગાર
આયોગની ભલામણ મુજબ તા.૦૧.૦૪.૨૦૧૭ થી મૂળ પગારમાં ૨.૫૭ ગણો
વધારો

૨૦૧૩ માં ભરતી થયેલા – પંચાયત / પ્રખંડ / નગર શિક્ષક
(પ્રશિક્ષિત) ૧૦૦૦૦ ૨૨૮૧૨ ૧૨૮૧૨ ૧૨૮

નોંધ – કુલ વેતનમાં મોંઘવારી ભથ્થું (ડીએ), મકાન ભાડું ભથ્થું
(એચઆરએ) અને તબીબી ભથ્થુંનો સમાવેશ થાય છે.

સર્વોચ્ચ અદાલતના માનનીય દ્વારા રચાયેલ ત્રણ સભ્યોની સમિતિની
ભલામણ મુજબ, પગારમાં ૨૦% ના પ્રસ્તાવિત વધારા પછી.

વર્ણન વર્તમાન મૂળ સુધારેલ મૂળ ડી.એ. (૭%) એચ.આર.એ.
મેડિકલ પ્રસ્તાવિત કુલ વેતન ૨૦૦૩ માં ભરતી કરાયેલા – શિક્ષા મિત્રા
(પ્રશિક્ષિત) ૨૨૧૩૦ ૨૬૫૯૦ ૧૮૬૧ ૧૦૬૪ ૧૦૦૦ ૩૦૫૧૫.૦૦

૨૧૪૮૦ ૨૫૮૧૦ ૧૮૦૭ ૧૦૩૨ ૧૦૦૦ ૨૯૬૪૯

૨૦૦૬ માં ભરતી થયેલ – પંચાયત/પ્રખંડ/નગર શિક્ષક (પ્રશિક્ષિત)

૨૦૮૫૦ ૨૫૦૫૦ ૧૭૫૪ ૧૦૦૨ ૧૦૦૦ ૨૮૮૦૬

૨૦૧૦માં ભરતી કરાયેલ – પંચાયત/પ્રખંડ/નગર શિક્ષક (પ્રશિક્ષિત)

૧૯૬૫૦ ૨૩૬૧૦ ૧૬૫૩ ૯૪૪ ૧૦૦૦ ૨૭૨૦૭

૨૦૧૩ માં ભરતી થયેલ – પંચાયત/પ્રખંડ/નગર શિક્ષક (પ્રશિક્ષિત)

નોંધ – માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા રચાયેલ ત્રણ વ્યક્તિઓની
સમિતિની ભલામણ અનુસાર, તેવા નિયોજિત શિક્ષકો, જેઓ વિશેષ પરીક્ષા
પાસ કરે છે, તેઓને પ્રસ્તાવિત પગાર-મેટ્રિક્સમાં તેમના પદનામ સામે દર્શાવેલ
વર્ગીકરણ અનુસાર સુધારેલ પગાર માળખા હેઠળ આવરી લેવામાં આવશે, અને

અગાઉના અસુધારેલ પગારધોરણના તેમના પગારમાં ૨૦% વધારા સાથે, જે તેમને ૦૧.૦૧.૨૦૧૬થી ચૂકવવામાં આવી રહ્યા છે.”

૩૪. શ્રી કે.કે. વેણુગોપાલ, ભારત માટેના વિદ્વાન એટર્ની જનરલે, ભારત સંઘ તરફથી વિસ્તૃત રજૂઆતો કરી. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે ૨૦૦૬ પહેલાં નિયુક્ત કરાયેલા શિક્ષકો અને નિયોજિત શિક્ષકો એ જ શાળાઓમાં કાર્યરત હતા અને સમાન કાર્યો બજાવતા હતા, તેમ છતાં તેઓ અલગ કેડર ધરાવતા હતા અને ભિન્ન પ્રવાહોમાંથી આવ્યા હતા. વિદ્વાન એટર્ની જનરલે આ અદાલતના સ્ટેટ ઓફ પંજાબ વિ. જોગિન્દર સિંહ ૨૮ અને ઝબાર સિંહ તથા અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા તથા અન્ય ૨૯ ના નિર્ણયો પર, અને ખાસ કરીને ઉક્ત નિર્ણયના અનુચ્છેદ ૨૫, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૬, ૩૭ અને ૪૨ પર, આધાર મૂક્યો. વિદ્વાન એટર્ની જનરલના મતે, જો બે ભિન્ન અથવા અસમાન જૂથો હોય, તો અસમાનતા હોઈ શકે. તેમણે રજૂ કર્યું કે રાજ્ય સરકારના કર્મચારીઓ માટે તે દરજ્જાનો પ્રશ્ન હતો, જ્યારે નિયોજિત શિક્ષકોની ભરતી સંપૂર્ણપણે જુદા સ્ત્રોત દ્વારા કરવામાં આવી હતી. તેમની રજૂઆત મુજબ ૨૮ ૧૯૬૩ સપ્તે. ૨ એસ.સી.આર. ૧૬૯ ૨૯ (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૨૭૫

“સમાન કામ માટે સમાન વેતન” ના સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકવા માટે સર્વાંગી સમાનતા હોવી આવશ્યક છે અને જો ભરતીની પદ્ધતિ સહિતના મુદ્દાઓમાં કોઈપણ ભિન્નતા હોય, તો તે સિદ્ધાંત લાગુ કરી શકાતો નથી. તેમણે

આ અદાલતના કિશોરી મોહનલાલ બક્ષી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૩૦ અને રણધીર સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૩૧, સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા અને અન્ય વિ. જસમેર સિંહ અને અન્ય ૩૨, સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. અને અન્ય વિ. મિનિસ્ટીરિયલ કર્મચારી સંઘ ૯, ઓડિશા યુનિવર્સિટી ઓફ એગ્રીકલ્ચર એન્ડ ટેકનોલોજી અને અન્ય એક વિ. મનોજ કે. મોહાન્તિ ૩૩, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ડબલ્યુ. બી. વિ. તરુણ કે. રોય અને અન્ય ૩૪, સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા અને અન્ય વિ. ચરણજીત સિંહ અને અન્ય ૪ અને એસ.સી. ચંદ્રા અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ ઝારખંડ અને અન્ય ૧૧ ના નિર્ણયોનું પણ અવલંબન કર્યું. તેમના દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું કે આર.ટી.ઈ. અધિનિયમના આદેશાનુસાર પ્રાપ્ત કરવાની કોશિશ કરવામાં આવી હતી તે મુજબ શિક્ષણના પ્રસાર માટે રાજ્યના સ્ત્રોતોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવો આવશ્યક હતો અને આવા કાર્યપાલક કાર્યો તથા નીતિ-વિષયક બાબતોમાં અદાલતે હસ્તક્ષેપ કરવો યોગ્ય નથી. તેમણે આ અદાલતના ઇન્ડિયન ડ્રગ્સ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ લિમિટેડ વિ. વર્કમેન, ઇન્ડિયન ડ્રગ્સ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ લિમિટેડ ૩૫ ના નિર્ણય પર પણ અવલંબન કર્યું અને યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયાના સોગંદનામાના અનુચ્છેદ ૨૩ ત્યારપછીના અનુચ્છેદો તેમજ ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલા વધારાના આર્થિક બોજાના અંદાજ તરફ પણ ધ્યાન દોર્યું. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું કે વડી અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલ દિશાનિર્દેશના પરિણામે સંપૂર્ણ બજેટીય અસંગતિ ઊભી થશે અને રાજ્ય પર અસાધારણ ભાર પડશે.

૩૫. સુનાવણી દરમિયાન અદાલતે ઉઠાવેલા કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબમાં, માનનીય એટોર્ની જનરલે રજૂ કર્યું હતું કે શિક્ષણ સમવર્તી ચાલીનો વિષય હોવાથી, શિક્ષકોની ભરતી તથા વેતન અને વેતન નિર્ધારણ સંબંધિત બાબતો સહિતની અન્ય સેવાની શરતો સંબંધિત રાજ્ય સરકારના ક્ષેત્રાધિકારમાં આવતી હતી; કે અધિનિયમની જોગવાઈઓમાં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા અનુદાનમાં-સહાયના ટકા હિસ્સાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નહોતો અને રાજ્યના શિક્ષણ બજેટ અથવા અંદાજના ૬૦% પૂરા પાડવાની કેન્દ્ર સરકાર પર કોઈ ફરજ નહોતી; કે શિક્ષકોના વેતનમાં અસમાનતાના પ્રશ્નોને ઉકેલવા માટે બિહાર રાજ્ય દ્વારા કોઈ નાણાં માગવામાં આવ્યા નહોતા અને બિહાર રાજ્યને ‘સર્વ શિક્ષા અભિયાન’ હેઠળ બીજા ક્રમે સૌથી વધુ નાણાં મળી રહ્યા હતા. સાથે ૩૦ એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૧૩૯ ૩૧ (૧૯૮૨) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૮

૩૨ (૧૯૯૬) ૧૧ એસ.સી.સી. ૭૭ ૩૩ (૨૦૦૩) ૫ એસ.સી.સી.

૧૮૮

૩૪ (૨૦૦૪) ૧ એસ.સી.સી. ૩૪૭

૩૫ (૨૦૦૭) ૧ એસ.સી.સી. ૪૦૮

૨૦૧૦ના નિયમોની નિયમ ૨૦(૩) ની લાગુ પડતાને સંબંધે, વિદ્વાન એટર્ની જનરલે રજૂ કર્યું કે ઉક્ત નિયમ માત્ર વિધાનમંડળ વિના કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો, કેન્દ્રીય વિદ્યાલયો અને નવોદય વિદ્યાલયો માટે જ લાગુ પડતો હતો અને વિધાનમંડળ ધરાવતા રાજ્યો તથા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોએ પોતાના નિયમો

બનાવવાના અપેક્ષિત હતા, અને બિહાર રાજ્યએ ૨૦૧૧માં પોતાના નિયમોનો જુદો સમૂહ પ્રકાશિત કર્યો હતો.

૩૬. નિયોજિત શિક્ષકો અને તેમની સંસ્થાઓ, જેઓ પ્રતિવાદીઓ તથા હસ્તક્ષેપકારો તરીકે હાજર રહ્યા હતા, તેમની તરફથી કરાયેલ રજૂઆતોનું નેતૃત્વ બિહાર રાજ્ય પ્રારંભિક શિક્ષક સંઘ તરફથી વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી કપિલ સિબલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. તેમના અનુસરણમાં હાજર રહી દલીલો કરનાર અન્ય વિદ્વાન વકીલોની રજૂઆતો તેઓ જે ક્રમે હાજર રહ્યા અને દલીલ કરી તે ક્રમમાં વિચારવામાં આવે છે. શ્રી સિબલ દ્વારા નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું:-

(૧) નિયોજિત શિક્ષકો તે જ શાળાઓમાં કાર્યરત હતા, જેઓનું સંચાલન અને નિયંત્રણ રાજ્ય દ્વારા પોતાના હસ્તે લેવામાં આવ્યું હતું. નિયોજિત શિક્ષકો તે જ શાળાઓમાં શિક્ષણ આપતા હતા અને સરકારી શિક્ષકો દ્વારા જેવાં કાર્યો નિભાવવામાં આવતા હતા તે જ કાર્યો નિભાવતા હતા.

(૨) આર.ટી.ઈ. અધિનિયમમાં યોગ્ય સરકારની માલિકીની તથા સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓની માલિકીની શાળાઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. વર્તમાન કેસમાં પ્રશ્નાધીન તમામ શાળાઓ રાજ્યની માલિકીની હતી.

(૩) આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની કલમ ૬ હેઠળ યોગ્ય સરકાર પર આ અધિનિયમની જોગવાઈઓનો અમલ ત્રણ વર્ષની અવધિમાં કરવાની ફરજ હતી.

(૪) આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની કલમ ૭ દ્વારા અધિનિયમની જોગવાઈઓ

અમલમાં મૂકવાની જવાબદારી કેન્દ્રીય સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકાર બંને પર સમવર્તી રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી.

(૫) સંઘ સરકારે વાસ્તવમાં શિક્ષણ ઉપકર વસૂલ કર્યો હતો અને તેથી બજેટીય મર્યાદાઓ નિયોજિત શિક્ષકોના હકોને પરાજિત કરવા માટે ક્યારેય દલીલ બની શકતી નહોતી.

(૬) કાયદાની દૃષ્ટિએ, આર્થિક મુશ્કેલી નિયોજિત શિક્ષકોની સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનની ન્યાયસંગત માંગણીઓનો વિરોધ કરવા માટે કોઈ આધાર બની શકતી નથી, જેને હંમેશા સંવિધાનિક ફરજ માનવામાં આવી છે.

(૭) વાસ્તવમાં, નાણાં એકત્ર કરવાની જવાબદારી રાજ્ય પર હતી અને બજેટીય મર્યાદાનો બચાવ રાજ્ય દ્વારા ઉઠાવવામાં આવી શકે નહીં.

(૮) ૨૦૧૦ના નિયમોની નિયમ ૭ મુજબ કેન્દ્ર સરકાર ઉપર અધિનિયમની જોગવાઈઓનો પ વષના ગાળામાં અમલ કરવા માટે મૂડી ખર્ચ અને આવર્તિત ખર્ચના વાર્ષિક અંદાજો તૈયાર કરવાની ફરજ હતી. સંસાધનો એકત્ર કરવું આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ હેઠળની ફરજોનું પાલન કરવા અને તેના અમલ માટે અનિવાર્ય અંગ હતું.

તેમણે બિહાર રાજ્ય તરફથી હાજર થયેલ વિદ્વાન વકીલે ઉલ્લેખિત નિર્ણયોને ભિન્ન ઠેરવ્યા અને આ અદાલતના ધીરેન્દ્ર ચમોલી અને અન્ય વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય ૩૬., ભગવાન દાસ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય ૩૭, જયપાલ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય ૩, પંજાબ

રાજ્ય અને અન્ય વિ. જગજીત સિંહ અને અન્ય ૨ ના નિર્ણયોના આધાર પર દલીલ કરી. તેમણે રજૂ કર્યું કે શિક્ષણ હંમેશાં સમાજની પ્રગતિના કેન્દ્રસ્થાને અને અતિ મહત્વનું રહ્યું છે અને રાજ્ય પોતાના શિક્ષકોને ભેદભાવરહિત વર્તન સુનિશ્ચિત કરવાની પોતાની ફરજ નિભાવવામાં નિષ્ફળ ગયેલ હોવાથી, અદાલત આ વિકારને દુરસ્ત કરી શકે. તેમણે રજૂ કર્યું કે રાજ્ય તેમજ ભારત સંઘ દ્વારા રજૂ કરાયેલ દલીલોનો અભિપ્રાય એવો નીકળે છે કે ગુણવત્તાસભર શિક્ષકોનો કાડર હોવો જ ન જોઈએ.

૩૭. શ્રી સી.એ. સુંદરમ, વિધાવાન પરિષ્ઠ વકીલ, શિક્ષકોની કેટલીક સંસ્થાઓ તરફથી હાજર રહ્યા અને રજૂ કર્યું કે રાજ્ય માટે બંધારણની જોગવાઈઓ દ્વારા અને ખાસ કરીને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧એ દ્વારા સોંપવામાં આવેલી જવાબદારીનું પાલન કરવામાં આવતો આર્થિક ભાર અથવા મુશ્કેલીનો બહાનો રજૂ કરવો અને તે અંગે દલીલ કરવી ખુદી નહોતી. તેમનું રજૂઆત એ હતી કે હકીકતમાં નિયોજિત શિક્ષકોને તે બંધારણીય લક્ષ્યોનો ભાર વહન કરાવવા અને તેની કિંમત ચૂકવવા માટે બનાવવામાં આવ્યા હતા, જે હાંસલ કરવાનો રાજ્ય પર બાધ્યકર્તા ફરજ હતો. તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે નિયોજિત શિક્ષકો દ્વારા નિભાવવામાં આવતી જવાબદારીનું સ્વરૂપ, લાયકાતો, અનુભવ અને ફરજો સરકારી શિક્ષકોની સમકક્ષ હતી; બંને વર્ગો એક જ શાળાઓમાં પોતાની ફરજો બજાવતા હતા અને શિક્ષણ આપતા હતા, તેથી એવો કોઈ ભેદ રહી શકતો નહોતો. તેમણે આ અદાલતના અશોકા કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા

અને અન્ય ૩૮, સોસાયટી ફોર અનએઇડેડ પ્રાઇવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અનધર ૩૯, કર્ણાટકા ૩૬ (૧૯૮૬) ૧ એસ.સી.સી. ૬૩૭ ૩૭ (૧૯૮૭) ૪ એસ.સી.સી. ૬૩૪ કેસોમાં આપવામાં આવેલા નિર્ણયોના આધાર લીધો.

૩૮ (૨૦૦૮) ૬ એસ.સી.સી. ૧ ૩૯ (૨૦૧૨) ૬ એસ.સી.સી. ૧

સ્ટેટ પ્રાઇવેટ કોલેજ સ્ટોપ-ગેપ લેક્ટરર્સ એસોસિયેશન વિ. સ્ટેટ ઓફ કર્ણાટક અને અન્ય ૪૦, બસીરુદ્દીન એમ. મદારી અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ કર્ણાટક અને અન્ય ૪૧, સ્ટેટ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ અને અન્ય એક વિ. આનંદ કુમાર ચાદવ અને અન્ય ૪૨

૩૮. શ્રી વિજય હંસારિયા, વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલે રજૂ કર્યું કે અનુચ્છેદ ૨૧એ ૧૨મી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૨ના રોજ ૮૬મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ દ્વારા સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે ૦૧.૦૪.૨૦૧૦થી અમલમાં આવ્યો. ૨૬.૦૮.૨૦૦૯ના રોજ આરટીઈ અધિનિયમ અમલમાં આવ્યા બાદ ૧૬.૦૨.૨૦૧૦ના રોજ બે અધિસૂચનાઓ બહાર પાડવામાં આવી. પ્રથમ અધિસૂચના હેઠળ અનુચ્છેદ ૨૧એની જોગવાઈઓ ૦૧.૦૪.૨૦૧૦થી અમલમાં આવે તેવું નિર્દેશિત કરવામાં આવ્યું, જ્યારે બીજી અધિસૂચના હેઠળ આરટીઈ અધિનિયમની જોગવાઈઓ ૦૧.૦૪.૨૦૧૦થી અમલમાં આવે તેવું નિર્દેશિત કરવામાં આવ્યું. આ વિકાસોથી એવું સૂચિત થાય છે કે, જો કે બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ વર્ષ ૨૦૦૨માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેમ છતાં રાજ્યોને

પોતાને સજ્જ કરવા અને આરટીઈ અધિનિયમની જોગવાઈઓ સાથે વાંચવામાં આવતા અનુચ્છેદ ૨૧એની શરતો મુજબ નિર્વહવાની ફરજોનો સામનો કરવા માટે લગભગ ૮ વર્ષનો સમય આપવામાં આવ્યો હતો. તેમણે ભારપૂર્વક રજૂ કર્યું કે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણની કલ્પના સૌપ્રથમ ઉન્ની કૃષ્ણન, જે.પી. અને અન્ય વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય ૪૩ ના નિર્ણયમાં અંકુરિત થઈ હતી, જેને બાદમાં ૧૬૫મા કાયદા પંચના અહેવાલમાં ભલામણ કરવામાં આવી હતી. આથી, ઉપરોક્ત ફરજોનો સામનો કરવા માટે પોતાને પૂરતા પ્રમાણમાં સજ્જ કરવા રાજ્યો પાસે પૂરતો સમય ઉપલબ્ધ હતો. તેમણે વધુમાં રજૂ કર્યું કે વિવિધ અધિનિયમો, અર્થાત્ રાષ્ટ્રીય ખાદ્ય સુરક્ષા અધિનિયમ, ૨૦૧૩, જુવેનાઈલ જસ્ટિસ અધિનિયમ, ૨૦૧૫, મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામિણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ, ૨૦૦૫, બાળ અને કિશોર મજૂરી (નિવારણ અને નિયમન) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ હેઠળ અલગ નાણાંકીય ભંડોળોની રચના કરવામાં આવી છે અને જો બજેટ સંબંધિત મર્યાદાઓ કારણરૂપ હોય, તો આ અદાલતે એમ.સી. મહેતા વિ. ટી.એન. રાજ્ય અને અન્ય ૪૪ માં જારી કરેલા આદેશના ધોરણે પરમાદેશ જારી કરી શકાય. તેમણે અદાલતનું ધ્યાન નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષકના અહેવાલ તરફ પણ દોર્યું, જેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપકર અને ઉચ્ચ તથા માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપકર તરીકે નોંધપાત્ર રકમો વસુલ કરવામાં આવી હતી. તે સંબંધિત માહિતી વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ માટેના સીએજીના અહેવાલના પરિચ્છેદ ૨.૩.૩માં નીચે મુજબ ઉપલબ્ધ

હતી:

“૨.૩.૩ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ ઉપકર

૪૦ (૧૯૯૨) ૨ એસ.સી.સી. ૨૯

૪૧ ૧૯૯૫ સપ્ત. (૪) એસ.સી.સી. ૧૧૧ ૪૨ (૨૦૧૮) ૧૩

એસ.સી.સી. ૫૬૦

૪૩ (૧૯૯૩) ૧ એસ.સી.સી. ૬૪૫ ૪૪ (૧૯૯૬) ૬ એસ.સી.સી.

૭૫૬ પરિચ્છેદ ૨૯

માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ ઉપકર (એસ.એચ.ઈ.સી.) નાણાં અધિનિયમ, ૨૦૦૭ માં, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા પૂર્ણ કરવા માટે, અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો.

વર્ષ ૨૦૦૬-૦૭ થી ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાનના સંઘના નાણાકીય હિસાબોની તપાસમાં બહાર આવ્યું કે એસ.એચ.ઈ.સી.ની કુલ ¹ ૮૩,૪૯૭ કરોડની વસૂલાત કરવામાં આવી છે અને જાહેર ખાતામાં કોઈ અનામત નિધિ રચ્યા વિના તે સી.એફ.આઈ.માં જમા કરવામાં આવી રહી છે.

પ્રાથમિક/પ્રારંભિક શિક્ષણ સેસના મામલે પ્રારંભિક શિક્ષા કોષની રચના કરવામાં આવી હતી, તેનાથી ભિન્ન રીતે, એસ.એચ.ઈ.સી. માટે ન તો એસ.એચ.ઈ.સી.ની આવક જમા કરવા કોઈ નિધિ નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી અને ન તો એવી યોજનાઓ ઓળખવામાં આવી હતી જેના પર સેસની આવક ખર્ચવાની હતી. પરિણામે, નાણાં અધિનિયમમાં જે રીતે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ

શિક્ષણ સેસને આગળ ધપાવવાની પ્રતિબદ્ધતા કલ્પવામાં આવી હતી તે પારદર્શક રીતે નિર્ધારિત કરી શકાય તેવી નહોતી.

નિધિની રચના ન કરવામાં આવવા અને યોજનાઓની ઓળખ ન કરવામાં આવવાના મુદ્દાને અગાઉના વર્ષોના અહેવાલમાં ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ આ પ્રવૃત્તિ સતત યથાવત્ છે.”

તેમણે આ અદાલતના સચિવ, કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય વિ. ઉમાદેવી (૩) અને અન્ય જપ (ફકરો ૫૫) ના નિર્ણય પર પણ આધાર રાખ્યો.

૩૯. શ્રી સલમાન ખુર્શીદ, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૧એ હેઠળના અધિકારનો વિષયવસ્તુપૂર્ણ અર્થ એ સુધી નિર્ણયક બની રહેશે જ્યાં સુધી શિક્ષકની ભૂમિકા યોગ્ય દૃષ્ટિકોણથી વિચારવામાં ન આવે. બાળકને સારી ગુણવત્તાનું શિક્ષણ આપવા માટે શિક્ષકો સારી રીતે લાયકાતપ્રાપ્ત હોવા જોઈએ અને તેમને યોગ્ય વેતન સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ. તેમની રજૂઆત મુજબ, તે જ ૨૦૧૦ના નિયમોની નિયમ ૨૦(૩) નો સાચો તાત્પર્ય છે અને સાધનો એકત્રિત કરવાની જવાબદારી રાજ્યની હતી. તેમણે એક પુસ્તક જફ માંથી ઉતારા પર અને વિશેષ કરીને “ જાહેર ખર્ચ અને શિક્ષણ નીતિ” શીર્ષક ધરાવતા પરિચ્છેદ ૫ અને ૬ પર આધાર મૂક્યો. જે સંબંધિત ઉતારો ઉપર આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, તે આ મુજબ હતો:—

“રાજ્ય સ્તરે વ્યાપક બજેટીય સંકટો હોવા છતાં ઓછી કિંમતની શાળાશિક્ષણ સુવિધાઓના વિકાસથી પ્રાથમિક શિક્ષણની પહોંચ વિસ્તરવામાં

મદદ મળી છે, તેમ છતાં શાળાશિક્ષણના અવસ્થાપનમાં ગંભીર અપૂરતા યથાવત્ છે (પરિમાણાત્મક તેમજ ગુણાત્મક બંને દૃષ્ટિએ), જેમ કે પૂર્વવર્તી વિભાગમાં ઉલ્લેખિત નિષ્કર્ષોમાં દર્શાવાયું છે જુન (૨૦૦૬) ૪ એસ.સી.સી. ૧ ૪૬ [“ઇન્ડિયા – ડેવલપમેન્ટ એન્ડ પાર્ટિસિપેશન” જીન ટ્રેઝ અને અમર્ત્ય સેન દ્વારા]

સૂચવે છે. વધુમાં, દ્વિતીય-પ્રવાહ શિક્ષણ સુવિધાઓ પર વધતી નિર્ભરતા તરફનો પ્રવાહ કેટલીક ચિંતાજનક વિશેષતાઓ ધરાવે છે. આ સંદર્ભમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, જે અનુક્રમે ગુણવત્તા, સમાનતા અને ટકાઉપણાં સાથે સંબંધિત છે.

ગુણવત્તાનો પ્રશ્ન એ હકીકત સાથે સંબંધિત છે કે શિક્ષકની લાયકાતો અને માળખાકીય સુવિધાઓ ઘણીવાર નિયમિત શાળાઓની સરખામણીએ દ્વિતીય-પ્રવાહ શૈક્ષણિક સુવિધાઓમાં નીચી કક્ષાની હોય છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં વળતરરૂપ લક્ષણો પણ હોય છે, ખાસ કરીને વધુ જવાબદારીનિષ્ઠા (ઉદાહરણ તરીકે, વધુ સારા કાર્યપ્રોત્સાહનો અથવા સમુદાયની નજીકની ભાગીદારીને કારણે), તેમ છતાં પ્રશ્ન યથાવત રહે છે કે શું આ સુવિધાઓ પાસેથી ખરેખર સ્વીકાર્ય ગુણવત્તાનું શિક્ષણ પ્રદાન કરવાની અપેક્ષા રાખી શકાય.

સામ્યતાનો પ્રશ્ન તે ચિંતામાંથી જ ઉપજે છે: જો ‘બીજો-પથ’નો અર્થ ‘બીજી-દરજાનો’ એવો થાય, તો વિકલ્પરૂપ શૈક્ષણિક સુવિધાઓના વિસ્તરણમાં વંચિત બાળકોના ગુણવત્તાસભર શિક્ષણના અધિકારને પાતળો

પાડવાનો વાસ્તવિક ભય સમાયેલો છે. જ્યારે આ સુવિધાઓ ટૂંકા ગાળામાં તેમને મદદરૂપ થઈ શકે, ત્યારે એવું પણ ભારતની શાળાશિક્ષણ પ્રણાલીની ઊંડી અસમાનતાઓને સ્થાયી બનાવી દેવાના જોખમે થઈ શકે છે, જેમાં ભિન્ન સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિવાળા બાળકોને શૈક્ષણિક અવસરોમાં અત્યંત ભિન્નતા અનુભવવી પડે છે (ફક્ત સરકારી અને ખાનગી શાળાઓ વચ્ચેના અંતરના સંદર્ભમાં જ નહીં, પરંતુ હવે સરકારી શાળાઓના માળખામાં પણ).”

૪૦. સુશ્રી વિભા દત્તા મખીજા, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે, વિવિધ સ્તરે નિયોજિત શિક્ષકો દ્વારા ઉપાડવામાં આવતાં વેતન અને અન્ય પરિલાભોની સરખામણી સરકારના શિક્ષકોના વેતન અને પરિલાભો સામે દર્શાવતો તુલનાત્મક ચાર્ટ રજૂ કર્યો. તેમણે રજૂઆત કરી કે બંધારણમાં અનુચ્છેદ ૨૧એનો સમાવેશ એકરાતમાં કરવામાં આવેલ પ્રયત્ન નહોતો, પરંતુ આવા હક્કને વાસ્તવિકતા બનાવવા માટે નોંધપાત્ર વિચારપ્રક્રિયા કરવામાં આવી હતી. અનુચ્છેદ ૨૧એના સમાવેશ પછી પણ, રાજ્યોને દરેક મોરચે પોતાની જાતને સજ્જ કરવા માટે આઠ વર્ષનો નોંધપાત્ર સમય આપવામાં આવ્યો હતો. તેમની રજૂઆત અનુસાર, અધિનિયમની કલમો ૨૩ અને ૨૫ ગુણાત્મક તથા પરિમાણાત્મક પાસાઓની ખાતરી આપે છે અને જો બન્ને પાસાઓને સાથે લઈને જોવામાં આવે, તો એ અનિવાર્ય બને છે કે શિક્ષકોની સંખ્યા પૂરતી હોવી જ જોઈએ અને તેમને યોગ્ય વેતન પણ મળવું જ જોઈએ. તેમના મુજબ, નિયોજિત શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ બાંહેધરીઓના ત્રણ સમૂહો હતા. પ્રથમ, બંધારણના

અનુચ્છેદ ૪૧ હેઠળ, બીજું બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ અને ત્રીજું આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ; જેના આધારે નિયોજિત શિક્ષકો વેતન અને અન્ય પરિલાભોમાં સમાનતાનો હક્કપૂર્વક દાવો કરી શકતા હતા. તેમણે નાણાં આયોગના અહેવાલ ૪૭ પર આધાર મૂક્યો, જેનો સંબંધિત અંશ આ મુજબ છે:—“૧૨.૧૯૦...એમ.એચ.આર.ડી.ના અંદાજોએ પ્રાથમિક શિક્ષકો માટે પ્રતિ મહિનો રૂપિયા ૫૦૦૦ અને ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષકો માટે પ્રતિ મહિનો રૂપિયા ૭૦૦૦નું લઘુત્તમ વેતન માન્ય ધરી લીધું છે. રાજ્યોમાં એસ.એસ.એ. શિક્ષકોની નિમણૂક અને વેતનધોરણોની પદ્ધતિમાં કોઈ એકરૂપ માળખું નથી. કેટલાક રાજ્યોમાં આવા શિક્ષકોની નિમણૂક રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયમિત વેતનધોરણો પર કરવામાં આવે છે, જ્યારે ઘણાં અન્ય રાજ્યોમાં આવા શિક્ષકોની નિમણૂક સ્થાનિક શાસન સંસ્થાઓ દ્વારા સ્થાનિક સંસ્થાના વેતનધોરણો પર અથવા કરાર આધારિત કરવામાં આવે છે. છઠ્ઠા કેન્દ્રીય વેતન આયોગ (સી.પી.સી.)ના અમલીકરણથી, કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં, શિક્ષકોના વેતન પર ઉપર દબાણ ઊભું થવાનું જ છે, ભલે નિમણૂકની પદ્ધતિ જે હોય તે હોય. તેથી, અમે આધારવર્ષની સરખામણીએ ૩૦ ટકા વૃદ્ધિ માન્ય ધરી છે, કારણ કે આવા શિક્ષકોનો મોટો ભાગ ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં સ્થિત છે. અમે આ વેતનો પર દરવર્ષે ૬%ની વૃદ્ધિની જોગવાઈ પણ કરી છે, જે સરકારી કર્મચારીઓના વેતનમાં સી.પી.સી. પછી થતી વાર્ષિક વૃદ્ધિ અંગેની અમારી માન્યતાને અનુરૂપ છે. તેવી જ રીતે, જ્યારે એસ.એસ.એ. મોંઘવારીના કારણે

નાણાંની માત્રામાં કોઈ વાર્ષિક વૃદ્ધિની જોગવાઈ કરતું નથી, ત્યારે અમે યોજનાના સર્વ અવેતન ઘટકોમાં દરવર્ષે ૫ ટકા વૃદ્ધિની જોગવાઈ કરી છે.

૧૨. ૨૦ એસ.એસ.એ.ની શરૂઆત ૨૦૦૧-૦૨માં રાજ્યો પાસેથી ૧૫ ટકા મેળવણી ફાળાની આવશ્યકતા સાથે થઈ હતી. ૨૦૦૬-૦૭ સુધી, મેળવણી ફાળાની આવશ્યકતા ૨૫ ટકા હતી. તે ૨૦૦૭-૦૮ અને ૨૦૦૮-૦૯માં ક્રમશઃ વધીને ૩૫ ટકા થઈ છે અને ૨૦૦૯-૧૦માં ૪૦ ટકા થઈ છે. ૧૧મી પાંચવર્ષીય યોજનાના અંતિમ વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧માં તે વધીને ૪૫ ટકા અને ૨૦૧૧-૧૨માં ૫૦ ટકા થવાની અપેક્ષા છે. અમે માનીએ છીએ કે એવોર્ડ અવધિના બાકીના વર્ષોમાં પણ એ જ અનુપાત ચથાવત્ રહેશે. વિવિધ રાજ્યોએ આ મેળવણી હિસ્સો પૂરો પાડવામાં મુશ્કેલીઓ દર્શાવી છે, ખાસ કરીને કારણ કે તેમની વાર્ષિક યોજનાઓનું પરિમાણ વર્ષો દરમિયાન વધ્યું છે.

૧૨. ૨૧ અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે, આપેલ પરિસ્થિતિઓમાં આ જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરવા માટે રાજ્યોના સંસાધનોમાં વધારો કરવો, પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્ર માટે અનુદાન પ્રદાન કરવાનો સૌથી યોગ્ય માર્ગ રહેશે. આથી રાજ્યોને આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ અમલમાં મૂકવા માટે જરૂરી વધારાના સંસાધનોના એક ભાગને પૂર્ણ કરવા માટે અમુક નાણાકીય અવકાશ પણ ઉપલબ્ધ થશે. અમે એ હકીકતનો પણ વિચાર કર્યો છે કે ૪૭ ૧૩મો નાણાં આયોગ, ૨૦૧૦-૧૫ માટે, ૨૦૦૯માં પ્રકાશિત

આર્થિક મંદીની પરિણામે રાજ્યોને ભોગવવી પડતી સંસાધનોની અછતને

ધ્યાનમાં લેતા, અનેક રાજ્યો વર્ષ ૨૦૦૯-૧૦માં તેમના ૪૦ ટકા હિસ્સો પૂરો પાડવામાં સક્ષમ રહ્યા નથી. હકીકતમાં, અમે એવો અંદાજ કરીએ છીએ કે આર્થિક મંદીના પ્રતિકૂળ પ્રભાવને કારણે, ચાલુ વર્ષ તથા આવતા વર્ષે રાજ્યો તેમના સંસાધનોમાંથી ૩૫ ટકાથી વધુ ફાળો આપી શકશે નહીં. તેથી, એવોર્ડ અવધિ માટે, અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે દરેક રાજ્યના અનુમાનિત એસ.એસ.એ. ખર્ચના ૧૫ ટકાની અનુદાન રકમ આપવામાં આવે. આ રકમ અગિયારમી યોજનાના અંતિમ વર્ષ સુધીમાં રાજ્યના લક્ષ્યાંકિત ૫૦ ટકા હિસ્સા અને વર્ષ ૨૦૦૮-૦૯માં કરવામાં આવશ્યક ફાળો, એટલે કે વ્યક્તિગત રાજ્યોના એસ.એસ.એ. હિસ્સાના ૩૫ ટકા, વચ્ચેનો તફાવત આવરી લેશે.

૧૨. ૨૨ ઉત્તર-પૂર્વીય રાજ્યોને એસ.એસ.એ. માટે તેમના હિસ્સા તરીકે પોતાના સ્ત્રોતોમાંથી માત્ર ૧૦ ટકા જ પૂરાં પાડવાના છે. જોકે, એમ.એચ.આર.ડી.એ એક પૂરક સ્મરણપત્રમાં દર્શાવ્યા મુજબ, આમાંથી અનેક રાજ્યો આટલી રકમ પણ પૂરી પાડી શક્યાં નથી, જેના કારણે એસ.એસ.એ.ના અમલીકરણમાં મંદી આવી છે. આ રાજ્યોની નાણાકીય મર્યાદાઓ હળવી કરવા માટે અમે એવી અનુદાન રકમની ભલામણ કરીએ છીએ, જે ૨૦૦૭-૦૮ અને ૨૦૦૮-૦૯ વર્ષોમાં દરેક રાજ્ય દ્વારા સરેરાશ આપેલ ફાળાની રકમ અને પુરસ્કાર અવધિના પાંચેય વર્ષોમાં તેમને આપવાની આવશ્યક રકમ (૧૦ ટકા હિસ્સાના આધારે) વચ્ચેના તફાવત જેટલી હોય, પરંતુ દર વર્ષે ઓછામાં ઓછી રૂપિયા ૫ કરોડની શરત હેઠળ. આ આધારે ગણતરી કરતાં ઉત્તર-પૂર્વીય

રાજ્યોની આવશ્યકતા પાંચ વર્ષની અવધિ દરમિયાન રૂપિયા ૩૬૭ કરોડ થાય છે.

૧૨. ૨૩ આ તમામ રાજ્યો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેની ભલામણ કરાયેલ અનુદાનની કુલ રકમ રૂપિયા ૨૪,૦૬૮ કરોડ થાય છે. રાજ્યવાર અને વર્ષવાર ફાળવણી અનુબંધ ૧૨.૧ માં આપવામાં આવી છે. આ અનુદાનો રાજ્યોના વર્તમાન ખર્ચના સ્થાને વપરાઈ ન જાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે, અમે નક્કી કરીએ છીએ કે અહીં ભલામણ કરાયેલ અનુદાનોને બાદ કરતાં, પ્રાથમિક શિક્ષણ હેઠળનો ખર્ચ (યોજનારૂપ + બિનયોજનારૂપ), અર્થાત મુખ્ય મથક ૨૨૦૨, ઉપ-મુખ્ય મથક-૦૧, એવોર્ડ અવધિ દરમિયાન સામાજિક ક્ષેત્રના બિન-વેતન ઘટક અંગે અમારી અંદાજપત્રકમાં સ્વીકારાયેલ ૮ ટકા વૃદ્ધિદર મુજબ, ૨૦૧૦-૧૫ દરમિયાન દર વર્ષે ઓછામાં ઓછો ૮ ટકા વધવો જોઈએ.”

સુશ્રી મખિજાએ ત્યારબાદ રજૂ કર્યું કે રાજ્યમાં શિક્ષકોની ત્રણ શ્રેણીઓ હતી, જેમાં પ્રથમ શ્રેણી નિયમિત શિક્ષકોની હતી, જેઓને સરકારના વેતનધોરણ મુજબ પગાર અને અન્ય પરિલાભો મળી રહ્યા છે. બીજી શ્રેણી શિક્ષા મિત્રોની હતી, જેમને ૨૦૦૨થી કેન્દ્રીય યોજનાઓ હેઠળ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. શિક્ષકોની ત્રીજી શ્રેણી તેઓની છે, જેમને ૨૦૦૬ના નિયમોના અનુસંધાનમાં નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ બીજી શ્રેણી હવે છેલ્લી શ્રેણીમાં વિલીન થઈ ગઈ છે અને તેઓને સમૂહરૂપે નિયોજિત શિક્ષકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત એન્ડ અનધર વિ. રમણ લાલ

કેશવ લાલ સોની એન્ડ અધર્સજટ, સ્ટેટ ઑફ યુ.પી. એન્ડ અધર્સ વિ. ચંદ્ર પ્રકાશ પાંડે એન્ડ અધર્સજટ, શાયરા બાનો વિ. યુનિયન ઑફ ઈન્ડિયા એન્ડ અધર્સપ૦, ઈ. પી. રોયપ્પા વિ. સ્ટેટ ઑફ તમિલનાડુ એન્ડ અનધરપ૧ માં આવેલા નિર્ણયોમાં આધાર મૂક્યો.

સુશ્રી મખિજા એ વધુમાં રજૂ કર્યું કે વિદ્વાન એટર્ની જનરલ દ્વારા દોરવામાં આવેલ ભેદ કૃત્રિમ હતો અને હેતુ સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નહોતો. તેણીએ વધુમાં રજૂ કર્યું કે રાજ્ય અસમાનતા ચાલુ રહેવા દોને અસમાનતાને કાયમી બનાવી શકતું નથી.

૪૧. શ્રી પી. ચિદમ્બરમ, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે અનુચ્છેદ ૨૧એ હેઠળના અધિકારની વિષયવસ્તુ પર ભાર મૂક્યો અને રજૂ કર્યું કે ભાર સારા ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણ પર હોવો જોઈએ. તેમણે રજૂ કર્યું કે આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની કલમ ૨૬ હેઠળ શિક્ષકોની ખાલી જગ્યાઓની સ્થિતિ ૧૦% થી વધુ હોઈ શકતી નથી અને તેથી નિર્ધારિત વિદ્યાર્થી-શિક્ષક અનુપાતને અનુરૂપ પૂરતી સંખ્યામાં શિક્ષકોની નિમણૂક કરવી ફરજિયાત હતી અને બજેટીય મર્યાદાઓનું બહાનું રજૂ કરવું રાજ્યના ભાગે યોગ્ય ગણાય નહીં. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે અધિનિયમની કલમ ૨૮ હેઠળ કોઈ શિક્ષકને ખાનગી શિક્ષણ પ્રવૃત્તિમાં પોતે જોડાવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી. તેમણે સ્ટેટ ઑફ પંજાબ એન્ડ અર્ધર્સ વિ. જગજીત સિંહ એન્ડ અર્ધર્સ૨, હુસૈનારા ખાતૂન એન્ડ અર્ધર્સ (૪) વિ. હોમ સેક્રેટરી, સ્ટેટ ઑફ બિહાર, પટનાપર, ખત્રી એન્ડ અર્ધર્સ (૨) વિ. સ્ટેટ ઑફ બિહાર એન્ડ

અદર્સપ૩, અશોકા કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા એન્ડ અદર્સ૩૮ અને બ્રિજ મોહન લાલ વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા એન્ડ અદર્સપ૪ પર અવલંબન મૂક્યું. અંતે, તેમણે આગ્રહ કર્યો કે અનુચ્છેદ ૨૧એ હેઠળનો અધિકાર અર્થસભર બનાવવો જોઈએ.

૪૨. ડૉ. એ. એમ. સિંઘવી, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, ૯મી ધોરણથી આગળના વર્ગોને ભણાવતા લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી બિહાર માધ્યમિક શિક્ષણ સંઘ તરફથી હાજર રહ્યા હતા. તેમના જણાવ્યા મુજબ, વર્તમાન મામલામાં વડી અદાલતે આપેલા નિર્ણયના અર્થમાં કુલ દાયિત્વ ૪૮ (૧૯૮૩) ૨ એસસીસી ૩૩ ની મર્યાદામાં હતું

૪૯ (૨૦૦૧) ૪ એસ.સી.સી. ૭૮ પેરા ૧૦

૫૦ (૨૦૧૭) ૯ એસ.સી.સી. ૧ ૫૧ (૧૯૭૪) ૪ એસ.સી.સી. ૩
પરિચ્છેદ ૮૫

૫૨ (૧૯૮૦) ૧ એસ.સી.સી. ૯૮ પરિચ્છેદ ૧૦ ૫૩ (૧૯૮૧) ૧
એસ.સી.સી. ૬૨૭ પરિચ્છેદ ૫

૫૪ (૨૦૧૨) ૬ એસસીસી ૫૦૨ ફકરા ૧૩૭ થી ૧૪૪

રૂ.૯૨૮૩.૬૯ કરોડ, જેમાંથી કેન્દ્રીય સરકારને ફાળવવાનો હિસ્સો રૂ.૪૫૯૯.૦૭ કરોડ થશે અને રાજ્ય સરકારનો હિસ્સો રૂ.૪૬૮૪.૬૩ કરોડ થશે. તેમના દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી નોંધમાં, નિયોજિત શિક્ષકો સમાન/સદૃશ ફરજો અને જવાબદારીઓ નિભાવી રહ્યા હતા તે મુદ્દા પર નીચે મુજબ ભાર

મૂકવામાં આવ્યો હતો:—

“૧) આ સ્વીકારાયેલ હકીકત છે કે આ નિયોજિત શિક્ષકો, ૨૦૦૬ પૂર્વના નિયમોના નિયમિત શિક્ષકો દ્વારા નિભાવવામાં આવતી જ કે સમાન ફરજ અને જવાબદારી નિભાવી રહ્યા છે. વિવાદિત આદેશો આ મુદ્દાનો વિગતવાર વિચાર કર્યો છે અને આ મુદ્દે એક કરતાં વધુ સ્થળોએ આ શિક્ષકોના પક્ષમાં મહત્વપૂર્ણ નિષ્કર્ષ નોંધ્યો છે.

૨) આ નિયોજિત શિક્ષકો બિહાર સ્કૂલ પરીક્ષા બોર્ડ દ્વારા લેવાતી માધ્યમિક અને +૨ પરીક્ષાઓમાં સમાન મૂલ્યાંકન કાર્ય કરવા ઉપરાંત, એ જ શાળામાં એ જ અભ્યાસક્રમ સાથે એ જ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપે છે. મૂલ્યાંકન સમયે, તેમને ૨૦૦૬ના નિયમો પૂર્વે નિયુક્ત થયેલા શિક્ષકો સમકક્ષ ગણવામાં આવે છે અને તેમના સમાન જ વેતનભથ્થું ચૂકવવામાં આવે છે.૩) વધુમાં, આ નિયોજિત શિક્ષકોને રાજ્ય દ્વારા નિયમિત શિક્ષકોની જેમ જ વસ્તી ગણતરી (આર્થિક સર્વેક્ષણ)ની તૈયારી, મતદાર યાદીની તૈયારીથી લઈને મતગણતરી સુધીની ચૂંટણી ફરજ જેવી ફરજોમાં પણ નિમણૂક કરવામાં આવે છે. રસપ્રદ રીતે, ચૂંટણી ફરજ માટે આ શિક્ષકોની નિયુક્તિ બાબતે ચૂંટણી આયોગને માહિતી આપતી વખતે રાજ્ય આ નિયોજિત શિક્ષકોને નિયમિત શિક્ષકો તરીકે જ ગણે છે.૪) આ શિક્ષકોને, નિયમિત શિક્ષકોની જેમ જ, ભારત સંઘ હેઠળના નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઓપન સ્કૂલિંગ (એન.આઈ.ઓ.એસ.) બોર્ડ દ્વારા આપવામાં આવતી ‘ડિપ્લોમા ઇન એલિમેન્ટરી ટ્રેનિંગ’ નામની વિશેષ તાલીમ આપવામાં

પણ જોડવામાં આવે છે, જે સતત ચાલુ રહેલો કાર્યક્રમ છે, જેમાં દરેક જિલ્લાના પસંદ કરાયેલા એક શાળામાં તાલીમ આપવા માટે અભ્યાસ કેન્દ્ર ખોલવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમોમાં આ નિયોજિત શિક્ષકો સંયોજક, સહ-સંયોજક, સાધન વ્યક્તિઓ અને પર્યવેક્ષકો તરીકે કાર્ય કરે છે. મહત્વપૂર્ણ રીતે, કેટલીકવાર જ્યારે એમ.એ./એમ.એસસી./બી.એડ./એમ.એડ. જેવી લઘુત્તમ આવશ્યક લાયકાત નિયમિત શિક્ષકમાં ઉપલબ્ધ ન હોય, ત્યારે આવી લાયકાત ધરાવતા નિયોજિત શિક્ષકોને તે અભ્યાસ કેન્દ્રમાં નિયમિત શિક્ષકોના સ્થાને સંયોજક બનાવવામાં આવે છે.

પ) આવા ઘણા નિયોજિત શિક્ષકોને માસ્ટર ટ્રેનર તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે, જેઓ શિક્ષકોની બંને શ્રેણીઓને, અર્થાત્ નિયોજિત શિક્ષકો અને નિયમિત શિક્ષકોને, તાલીમ આપવાની જવાબદારી ધરાવે છે. નોંધનીય છે કે, આ તાલીમ બિહાર સરકારની રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (એસ.સી.ઈ.આર.ટી., એન.સી.ઈ.આર.ટી. સમકક્ષ) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે/આયોજિત કરવામાં આવે છે.

ડ) વધુમાં, આવી સેવાકાળીન તાલીમ એક સતત પ્રક્રિયાનો ભાગ છે, જેમાં અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ અને નવોચારી શિક્ષણ પદ્ધતિની તૈયારીનો સમાવેશ થાય છે તેમજ આ નિયોજિત શિક્ષકોને પણ એસ.સી.ઈ.આર.ટી.ના આદેશાધીન ધોરણ ૧ થી ધોરણ ૧૨ સુધીના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તકો લખવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે.

૭) આ નિયોજિત શિક્ષકોને પ્રશ્નપત્રો તૈયાર કરવા, મધ્યસ્થતા કરવા, ઉત્તરવહીઓનું મૂલ્યાંકન કરવા વગેરે જેવા કાર્યોમાં પણ નિયમિત શિક્ષકોની સમકક્ષ, સમાન વેતન પર નિયોજિત કરવામાં આવે છે.

૮) ગૌણ અને ઉચ્ચ ગૌણ શાળાઓની નોંધપાત્ર સંખ્યામાં કાર્યકારી પ્રિન્સિપાલોની જવાબદારી આ નિયોજિત શિક્ષકો દ્વારા નિભાવવામાં આવે છે. કૃપા કરીને ગૌણ અને ઉચ્ચ ગૌણ શાળાઓની તે યાદી જુઓ જેમાં આ નિયોજિત શિક્ષકો કાર્યકારી પ્રિન્સિપાલ તરીકે કામ કરી રહ્યા છે, પરંતુ તેઓ નિયોજિત શિક્ષકોનો જ પગાર મેળવી રહ્યા છે.” તેમનો આ પ્રસ્તુતિવિષયક દાવો હતો કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ની કસોટી પર આ અદાલતે નિર્ધારિત કરેલ કેસો સતત એ દર્શાવે છે કે જો સમકક્ષતા માંગતા વર્ગ દ્વારા કાર્યાત્મક રીતે નિભાવવામાં આવતી ફરજો સમાન અથવા એકસરખી હોય, તો આવશ્યક લાયકાતો ઊંચી ન હોય ત્યાં સુધી સમાનતાનું સિદ્ધાંત લાગુ પડવું જોઈએ અને આવા કેસોમાં રોજગારનો સ્ત્રોત અપ્રસંગિક ગણાય. તેમણે આ બાબત દર્શાવવા માટે આંકડાકીય માહિતી પર પણ આધાર મૂક્યો કે રાજ્યની ઉચ્ચ ગૌણ શાળાઓમાં કુલ ૧૪૫૮ નિયોજિત શિક્ષકો હેડ માસ્ટર તરીકે કાર્યરત હતા. ઉદાહરણરૂપે, તેમણે અનુગ્રહ કન્યા એસ.એસ.એસ., ગયા સંબંધિત વિગતો પણ રજૂ કરી, જેમાં છ સરકારી શિક્ષકો અને ત્રણ બિન-શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ ફરજ પર હતા, જ્યારે એ જ શાળામાં ૨૨ નિયોજિત શિક્ષકો કાર્યરત હતા. તમામ સરકારી શિક્ષકો અને બિન-શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ તે દરેક નિયોજિત શિક્ષકને

અપાતી રકમ કરતાં વધુ વેતન લઈ રહ્યા હતા.

તેમણે વધુમાં રજૂ કર્યું કે બિહાર રાજ્ય દ્વારા ઘડાયેલા નિયમો હેઠળ ૩મી જુલાઈ, ૨૦૧૨થી, ૯મા ધોરણથી આગળના વર્ગોને ભણાવતા દરેક શિક્ષક માટે ટી.ઈ.ટી. લાયકાત ધરાવવી ફરજિયાત હતી અને આવા વર્ગોને ભણાવતા તમામ નિયોજિત શિક્ષકો ઉપરોક્ત લાયકાતથી સજ્જ હતા. સરકારના શિક્ષકોનો વર્ગ ક્ષીણ પામતો અથવા સમાપ્ત થતો કેન્દર ગણાયો હતો એવી રજૂઆતનો જવાબ આપતા તેમણે રજૂ કર્યું કે આવી કોઈ નીતિ કોઈ પણ વૈધાનિક જોગવાઈમાંથી પ્રતિપન્ન થતી નથી. તેમણે આ અદાલતના સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત એન્ડ અનધર વિ. રમણ લાલ કેશવ લાલ સોની એન્ડ અધર્સ ૪૮ અને અરિદમ ચટ્ટોપાધ્યાય એન્ડ અધર્સ વિ. સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાલ એન્ડ અધર્સ ૫૫ ના નિર્ણયોમાં આધાર મૂક્યો.

૪૩. શ્રી સી. એસ. વૈદનાથન, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, જેઓ ૯મું ધોરણથી આગળના વર્ગોને ભણાવતા શિક્ષકોનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા, તેમણે રજૂ કર્યું કે રાજ્ય તરફથી બે મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા હતા કે શું મૃત્યુશૈયા પર આવેલા અથવા અસ્તિત્વ લુપ્ત થતી સંવર્ગ સાથે સમાનતા હોઈ શકે અને શું આર્થિક મર્યાદાઓના આધારે નિયોજિત શિક્ષકોને સમાન પગાર અને પરિલાભો ન આપવાથી રાજ્ય ન્યાયસંગત હતું. તેમણે પુનરોચ્ચાર કર્યો કે શિક્ષકોની બંને શ્રેણીઓ સમાન અથવા સદૃશ કાર્યો બજાવી રહી હતી. તેમણે “બાળકોને શાળામાં લાવવા અંગેની ધારણાઓ – આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ પહેલાં

અને પછી” ૫૬ શીર્ષકવાળા એક લેખ પર આધાર મૂક્યો.

૪૪. શ્રી રણજિત કુમાર, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, ૯મો ધોરણથી આગળના વર્ગોને ભણાવતા માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષકો તરફથી હાજર રહ્યા હતા. તેમણે આ મુદ્દા પર પણ ભાર મૂક્યો કે એક તરફ સરકારી શિક્ષકો અને બીજી તરફ નિયોજિત શિક્ષકો વચ્ચે ફરજો અને જવાબદારીઓ બાબતે દરેક દષ્ટિએ સંપૂર્ણ કાર્યાત્મક સમાનતા હતી. તેમનું રજૂઆત એવું હતું કે, ભલે ૨૦૦૬ના નિયમો હેઠળ શિક્ષકોની પસંદગીનું કાર્ય પંચાયતો અને પાલિકા સંસ્થાઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ વાસ્તવમાં તે હેતુસર રચાયેલી સમિતિઓમાં સર્વે સરકારી અધિકારીઓનો સમાવેશ થતો હતો અને પરિસ્થિતિ ઉપર રાજ્ય સરકારનો વાસ્તવિક અને અસરકારક નિયંત્રણ હતો. તેમણે આ અદાલતના બિહાર સ્ટેટ ગવર્નમેન્ટ સેકન્ડરી સ્કૂલ ટીચર્સ એસોસિયેશન વિ. બિહાર એજ્યુકેશન સર્વિસ એસોસિયેશન અને અન્ય ૫૭ ના નિર્ણયો, ખાસ કરીને પરિચ્છેદ ૫૦, પર આધાર મૂક્યો.

૪૫. શ્રી આનંદ નંદન, વિદ્યાવંત વકીલ, વર્ષ ૨૦૧૨ પછી નિયુક્ત કરવામાં આવેલા નિયોજિત શિક્ષકોની તરફથી હાજર રહ્યા. તેમણે રજૂ કર્યું કે એવા શિક્ષકો જ, જેઓ યોગ્ય રીતે લાયકાત ધરાવતા હતા અને જેમણે માત્ર ટી.ઈ.ટી. પરીક્ષા પાસ કરી હતી, તેઓને સરકારના શિક્ષકો સાથે સમકક્ષતા મેળવવાનો હકદાર માનવા જોઈએ અને જેઓ પાસે આવશ્યક લાયકાતો નહોતી તથા જેમણે ટી.ઈ.ટી. પરીક્ષા પાસ કરી નહોતી, તેઓને સમાન વર્તન આપવામાં

આવપું જોઈએ નહીં. તેમની રજૂઆત મુજબ, આર.ટી.ઈ. અધિનિયમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં બાળકોને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવવાના વિચારનો એ જ સાચો આશય ગણાય. તેમણે આ અદાલતના સ્ટેટ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ એન્ડ અધર્સ વિ. શિવ કુમાર પાઠક એન્ડ અધર્સ પટ ના નિર્ણય પર પણ આધાર મૂક્યો.

પપ (૨૦૧૩) ૪ એસ.સી.સી. ૧૫૨ પેરા ૫ અને ૧૩ પક શાંથા સિંઘા દ્વારા, રાજકીય વિજ્ઞાન વિભાગ, યુનિવર્સિટી ઓફ હૈદરાબાદ

પ૭ (૨૦૧૨) ૧૩ એસ.સી.સી. ૩૩ પટ (૨૦૧૮) ૧૨ એસ.સી.સી.

પ૯૫

૪૬. શ્રી વી. શેખર, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ, કેટલાક પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો તથા પરિવર્તનકારી ટીચર્સ મહાસંઘની તરફથી હાજર રહ્યા હતા. તેમણે આ અદાલતના મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ, રતલામ વિ. શ્રી વર્દીચંદ અને અન્ય પ૯, સેક્રેટરી અને મહાત્મા ગાંધી મિશન અને અન્ય એક વિ. ભારતીય કામગર સેના અને અન્ય ૬૦ (પરિણેદ ૮૨ થી ૮૦ અને ૮૫) ના નિર્ણયો પર આધાર રાખ્યો હતો.

૪૭. શ્રી પ્રશાંત ભૂષણ, કેટલાક પ્રાથમિક શિક્ષકો તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન એડવોકેટએ રજૂઆત કરી હતી કે ટી.ઈ.ટી. લાયકાત ધરાવતા તે શિક્ષકોની સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓ દ્વારા નિયમિત રીતે પસંદગી કરવામાં આવી હતી અને ભલે ભરતીની પદ્ધતિ અલગ હોઈ શકે, તેમ છતાં તેઓ અન્ય સરકારી

શિક્ષકો દ્વારા નિભાવવામાં આવતું જ સમાન કાર્ય કરતા હતા. તેમની લાયકાતો સમાન હતી અને ૨૦૧૦ ના નિયમોની નિયમ ૨૦(૩) ની જોગવાઈ અનુસાર, તેઓ સરકારી શિક્ષકોની સમકક્ષ પગાર અને ભથ્થાં મેળવવા હકદાર હતા.

૪૮. અમુક માધ્યમિક અને પ્રાથમિક શિક્ષકો તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી રાજીવ ધવનએ રજૂઆત કરી કે ૨૦૦૬ના નિયમો સહિતની વૈધાનિક જોગવાઈઓ રાજ્ય સરકારની સર્વવ્યાપક ભૂમિકાને સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે, જેણે આ કૃત્રિમ ભેદો અને વર્ગો ઉભા કર્યા હતા, અને પંચાયતો તો રાજ્યએ જે નક્કી કર્યું હતું તેનું માત્ર અમલીકરણ જ કરતી હતી. તેમની રજૂઆત મુજબ મૂળ પ્રશ્નો એ હતા કે બંધારણીય આદેશને લગતા વિષયોમાં રાજ્યને કોઈ વિવેકાધિકાર હોઈ શકે કે નહીં અને નાણાકીય મર્યાદાઓને કોઈ માન્ય બહાના તરીકે સ્વીકારી શકાય કે નહીં. તેમણે આ રજૂઆતનું પુનરોચ્ચાર કર્યું કે આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની કલમ ૭ હેઠળ રાજ્ય સરકાર તથા કેન્દ્ર સરકાર બંનેની સહવર્તી નાણાકીય જવાબદારી હતી. રૂ.૫.૦૬.૨૦૦૬ના રોજ મંત્રિમંડળ સમક્ષ મૂકાયેલ ડ્રાફ્ટ નોંધોનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમણે રજૂ કર્યું કે સમગ્ર પ્રક્રિયાત્મક માળખું નાણાકીય વ્યવસ્થાને લગતું હતું અને રાજ્ય પર એવી કોઈ નાણાકીય મર્યાદા હતી જ નહીં. તેમણે આ અદાલતના મોહિની જૈન વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય ૬૧, ઉન્ની કૃષ્ણન, જે.પી. અને અન્ય વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય ૪૩ તથા હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય વિ. એચ.પી. રાજ્ય માન્યતા પ્રાપ્ત અને સહાયિત શાળાઓની વ્યવસ્થાપક સમિતિઓ અને અન્ય ૬૨ ના નિર્ણયો પર આધાર

મૂક્યો

૪૯. કેટલાક પ્રાથમિક શિક્ષકો તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી સંજય હેગડેએ રજૂઆત કરી હતી કે કારણ કે તે ૫૯ (૧૯૮૦) જ એસસીસી ૧૬૨ ૬૦ (૨૦૧૭) જ એસસીસી ૪૪૯ ની આવક છે

૬૧ (૧૯૯૨) ૩ એસ.સી.સી. ૬૬૬ ૬૨ (૧૯૯૫) જ એસ.સી.સી.

૫૦૭

શિક્ષકને હંમેશા મર્યાદિત જ માનવામાં આવ્યો છે અને રાજ્ય તરફથી તેને વધુ મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. વર્કમેન રિપ્રેઝેન્ટેડ બાય સેક્રેટરી વિ. રેપ્ટાકોસ બ્રેટ. એન્ડ કો. લિમિટેડ એન્ડ અનધર ૬૩ ઉપર આધાર રાખીને રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે શિક્ષકોને જીવનનિર્વાહયોગ્ય વેતન સુનિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું જોઈએ અને નિયોજિત શિક્ષકો સરકારી શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ કરવામાં આવતા પગાર તથા પરિલાભોના હકદાર હતા. તેમણે આ અદાલતના મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ, રતલામ વિ. શ્રી વર્દીચંદ એન્ડ અધર્સ ૫૯ તથા ચંડીગઢ એડમિનિસ્ટ્રેશન એન્ડ અધર્સ વિ. રાજની વાલી એન્ડ અધર્સ ૬૪ માં આપેલા નિર્ણયો ઉપર પણ આધાર રાખ્યો હતો.

૫૦. શ્રી બી.પી. વર્મા, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, પક્ષકાર તરીકે સામેલ કરવાની માંગ કરતા કેટલાક શિક્ષકો તરફથી હાજર રહ્યા અને તેમણે આ અદાલતના સેક્રેટરી, સ્ટેટ ઓફ કર્ણાટક અને અન્ય વિ. ઉમાદેવી (૩) અને અન્યજીવ (પરિચ્છેદ ૫૫) ના નિર્ણય પર આધાર મૂક્યો, જ્યારે શ્રી વી.એન.

સિંહા, કેટલાક પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષકો તેમજ ગ્રંથપાલો તરફથી વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે, રાજ્યની દરેક કાર્યવાહી માં ચુકિતસંગતતા હોવી જોઈએ તે રજૂ કરવા માટે, આ અદાલતના મનિકા ગાંધી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્યકપ ના નિર્ણય પર આધાર મૂક્યો. અન્ય તમામ વિદ્વાન વકીલોએ કરેલી રજૂઆતોને અપનાવીને, તેમની તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યું કે નિયોજિત શિક્ષકો સરકારના શિક્ષકોને જેવો જ પગાર અને પરિલાભો મેળવવા હકદાર હતા.

૫૧. પ્રતિઉત્તરમાં, શ્રી દિનેશ ઢિવેદી, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે સરકારના શિક્ષકોના કેડરમાં વધુ કોઈ નિમણૂકો ન કરવાની સચેત નીતિગત નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો અને વડી અદાલત તથા આ અદાલત દ્વારા પસાર કરાયેલા આદેશોના અનુસંધાને જે એકમાત્ર એક-વખતની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી તે સિવાય, સરકારના શિક્ષકોની સંખ્યા નોંધપાત્ર રીતે ઓછી હોત. રાજ્ય યોગ્ય વળતર આપ્યા પછી સરકારના શિક્ષકો પાસે રહેલી બધી જ જગ્યાઓ રદ પણ કરી શકતું હતું અને તે પ્રક્રિયામાં નિયોજિત શિક્ષકોનો એક જ એકીકૃત કેડર સુનિશ્ચિત કરી શકતું હતું. નિયોજિત શિક્ષકોના વિશાળ વર્ગ, જે ૪.૫૦ લાખથી વધુ હતો, તેની એવી ટુકડી સાથે સરખામણી કરવાનો પ્રયાસ, જે લુપ્તપ્રાય અથવા અદૃશ્ય થતો કેડર હતો, યોગ્ય નહોતો. તેમણે રજૂ કર્યું કે જો નિયોજિત શિક્ષકોને સરકારના શિક્ષકોને અપાતો સમાન પગાર ચૂકવવામાં ન આવે તો શિક્ષણની ગુણવત્તા સાથે સમાધાન થશે એવો દાવો કરવા માટે કોઈ આધાર નહોતો. આ અદાલતના પંજાબ રાજ્ય વિ.

જોગિંદર સિંહરત તથા જબર સિંહ અને અન્ય વિ. રાજ્ય ૬૩ (૧૯૯૨) ૧
એસ.સી.સી. ૨૯૦ના નિર્ણયો

૬૪ (૨૦૦૦) ૨ એસ.સી.સી. ૪૨ ૬૫ (૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮
હરિયાણા તથા અન્યરત, એસ.સી. ચંદ્રા તથા અન્ય વિ. ઝારખંડ રાજ્ય
તથા અન્ય૧૧, હરિયાણા રાજ્ય વિ. ચરણજીત સિંહજ અને હરિયાણા રાજ્ય
તથા અન્ય એક વિ. તિલક રાજ તથા અન્ય૬૬ ઉપર શ્રી ક્લિવેટીએ ભારે
નિર્ભરતા મૂકી હતી. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે પંજાબ રાજ્ય તથા અન્ય વિ.
જગજીત સિંહ તથા અન્યર ના નિર્ણયમાં આ અદાલતના અગાઉના પંજાબ રાજ્ય
વિ. જોગિંદર સિંહરત અને ઝબર સિંહ તથા અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય તથા
અન્યરત ના નિર્ણયોની નોંધ લેવામાં આવી નહોતી. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું
હતું કે પંજાબ રાજ્ય વિ. જોગિંદર સિંહરત ના નિર્ણયમાં સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત
કરવામાં આવ્યું હતું કે ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ નો સિદ્ધાંત બંધારણના
અનુચ્છેદ ૧૪ માંથી નિષ્કર્ષિત થતો નથી. વધુમાં, આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની
કલમ ૨(એન) અને ‘યોગ્ય સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તા દ્વારા નિયંત્રિત’ એવા
અભિવ્યક્તિ પર પણ આ રજૂઆત માટે નિર્ભરતા મૂકવામાં આવી હતી કે યોગ્ય
સરકાર દ્વારા નવી પ્રકારની સેવા વ્યવસ્થા અમલમાં મૂકી શકાતી હતી તે માટે તે
પૂરતું સંકેત હતું. તેમણે રજૂ કર્યું હતું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧એ હેઠળનો
અધિકાર બાળકેન્દ્રિત હતો અને નિયોજિત શિક્ષકો દ્વારા આવો અધિકાર આધાર
બનાવીને, જેમ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો તેવી સમાનતા માંગવામાં

આવી શક્તી નહોતી. આ અદાલતના ઓલ ઇન્ડિયા બેંક એમ્પ્લોઈઝ એસોસિએશન વિ. નેશનલ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ટ્રિબ્યુનલ તથા અન્યક, સોસાયટી ફોર અનએડેડ પ્રાઇવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા તથા અન્ય એકઠે ના નિર્ણયોમાં પણ નિર્ભરતા મૂકવામાં આવી હતી.

પર. શ્રી શ્યામ દીવાન, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે, પુનરુક્તિમાં, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠના નવતેજ સિંહ જોહર અને અન્ય વિ. સચિવ, કાયદા અને ન્યાય મંત્રાલય મારફતે ભારત સંઘકટ ના ચુકાદા અને તેના અનુચ્છેદ ૯૫, ૯૬, ૧૦૪, ૧૧૦, ૧૧૮ અને ૧૧૯ પર આધાર મૂક્યો. તેમની રજૂઆત મુજબ, અધિકારોના પ્રગતિશીલ સાકાર માટે ચોક્કસ પ્રમાણમાં સંતુલન અને સમાયોજન આવશ્યક બને. જો મુદ્દાને બાળકના દૃષ્ટિકોણથી વિચારવાનો હોય, તો શાળા વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે જે આવા અધિકારના સાકાર થવામાં સહાયરૂપ બને; પરંતુ, તે જ સમયે, અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિની ગૌરવમર્યાદા પર કોઈ પ્રતિકૂળ અસર થવી જોઈએ નહીં. આ બે વિચારધારાઓને ધ્યાનમાં લેતાં, જો રાજ્ય દ્વારા અપનાવવામાં આવેલ પ્રયત્ન બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧એ દ્વારા નિર્ધારિત લક્ષ્યોને સિદ્ધ કરવા માટે હતો, તો તે દિશામાં કરાયેલા પ્રયત્નો સંપૂર્ણપણે બંધારણીય ગણાશે, જ્યાં સુધી અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિની ગૌરવમર્યાદા સાથે સમાધાન ન કરવામાં આવે. તેમના મુજબ, વર્તમાન મામલામાં અમલમાં મૂકવામાં આવેલ બે પરસ્પર સ્પર્ધાત્મક દૃષ્ટિકોણ આ હતા: (૧) નિયોજિત શિક્ષકોની તરફથી રજૂ થયેલ દૃષ્ટિકોણ, જેમાં

વ્યક્તિગત શિક્ષકોના દષ્ટિકોણથી “સૌપ્રથમ હું” એવો અભિગમ પ્રતિબિંબિત થતો હતો, જ્યારે, જે ૬૬ (૨૦૦૩) ૬ એસસીસી ૧૨૩ ૬૭ (૧૯૬૨) ૩ એસસીઆર ૨૬૯ = એઆઈઆર ૧૯૬૨ એસસી ૧૭૧

૬૮ (૨૦૧૮) ૧૦ એસસીસી ૧

રાજ્ય જે બાબત પર ભાર મૂકી રહ્યું હતું તે સમુદાયના હક્ક પર હતું અને સમાજની જરૂરિયાતોને સિદ્ધ કરવા તથા તેમની સેવા કરવા માટે એવું દષ્ટિકોણ અપનાવવામાં આવ્યું હતું જેને “ આપણે પ્રથમ ” અભિગમ તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય. બન્ને માન્ય દષ્ટિકોણ હોઈ શકે, પરંતુ કયો વિકલ્પ સૌથી વધુ યોગ્ય ગણાય તે વિચારતી વખતે નીતિગત નિર્ણયો લેવા પડે, જે પોતાના સ્વભાવથી જ જટિલ હોઈ શકે. આ મુદ્દા સંબંધિત નીતિગત નિર્ણયો સંપૂર્ણપણે સામાજિક પ્રશ્નો તેમજ સમાજની અર્થવ્યવસ્થા અને આરોગ્ય સાથે સંકળાયેલા રહેશે. આવા પ્રશ્નો તેમજ તે સંદર્ભની દષ્ટિ રાજ્ય પર જ છોડવામાં આવવી જોઈએ. તેમણે વધુમાં રજૂ કર્યું કે રાજ્ય દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી વિવિધ હકીકતી વિગતો તેની નીતિઓના વ્યાપક પ્રભાવને તથા આ સંદર્ભે રાજ્યએ લીધેલા વિશાળ પગલાંઓને દર્શાવે છે. તેમણે આ અદાલતના આચાર્ય મહારાજશ્રી નરેન્દ્ર પ્રસાદજી આનંદપ્રસાદજી મહારાજ અને અન્ય વિ. ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય ૬૯ (પરિચ્છેદ ૩૧), આસામ સંમિલિતા મહાસંઘ અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય ૭૦ (પરિચ્છેદ ૩૩) તથા સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. ભારત સંઘ, કાયદા મંત્રાલય અને અન્ય ૭૧ ઉપર આધાર મૂક્યો.

૫૩. અદાલતની પરવાનગી સાથે, શ્રી સિબલ, શ્રી સુંદરમ, શ્રી વિજય હંસારિયા અને શ્રી રણજિત કુમાર, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલોએ, પુનરુક્તિમાં કરવામાં આવેલી રજૂઆતોનો પ્રતિભાવ આપ્યો. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું કે શાળાઓ સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓ દ્વારા સંચાલિત થતી હતી એવો મૂળ આધાર જ ખોટો હતો; તે રાજ્ય દ્વારા હસ્તગત કરવામાં આવી હતી અને રાજ્યની માલિકીની હતી. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું કે ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’નો સિદ્ધાંત મૂળભૂત સિદ્ધાંત હતો, જોકે તે કડક અર્થમાં મૂળભૂત અધિકાર ન હોઈ શકે. શ્રી હંસારિયાએ ઓછામાં ઓછા ૪૦ કેસોની યાદી રજૂ કરી, જેમાં ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’નો સિદ્ધાંત આ અદાલતના સ્ટેટ ઓફ પંજાબ વિ. જોગિંદર સિંઘ ૮ તેમજ જબર સિંઘ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા અને અન્ય ૨૯ માં આવેલા નિર્ણયો ધ્યાનમાં લીધા વિના અપનાવવામાં આવ્યો હતો.

એવું પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે વિવિધ કેન્દ્રિય યોજનાઓ માટે ઉપલબ્ધ કરાયેલ નાણાંની સામે આશરે રૂપિયા ૧૮૦૨ કરોડ ખર્ચાયા વિના પડ્યા હતા અને તેથી બજેટીય મર્યાદાઓ કોઈ દલીલ બની શકતી નહોતી. રાજ્યના દરેક ખૂણે-ખાંચે અથવા દરેક પડોશમાં શાળાઓ અને શૈક્ષણિક સુવિધાઓનો વિસ્તાર કરીને રાજ્ય કોઈ દાનકાર્ય કરતું નહોતું, પરંતુ પોતાની બંધારણીય ફરજોનું પાલન કરતું હતું અને તેથી બજેટીય મર્યાદાઓ ક્યારેય આધાર બની શકતી નહોતી.

૫૪. વિદ્વાન વકીલશ્રીઓને વિસ્તૃત રીતે સાંભળ્યા બાદ, જેમણે

નોંધપરના તમામ સંબંધિત સામગ્રી અમારી સમક્ષ રજૂ કરી અને વિવિધ ૬૯ (૧૯૭૫) ૧ એસ.સી.સી. ૧૧ ૭૦ (૨૦૧૫) ૩ એસ.સી.સી. ૧

૭૧ (૨૦૧૬) ૭ એસીસી ૨૨૧

અમારા સમક્ષ રહેલા મુદ્દાઓની પરિધિમાં, અમારી વિચારણા માટે ઉદ્ભવતા મૂળભૂત પ્રશ્નો આ મુજબ છે:—

અ) શું નિયોજિત શિક્ષકો તેમની આ રજૂઆતમાં યોગ્ય છે કે તેઓ ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ મેળવવાના હકદાર છે અને તેમને તે યોગ્ય રીતે મંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું; અને

બી) શું રાજ્ય તેના અભિગમમાં ન્યાયસંગત છે અને શું તે એવો દાવો કરવામાં સાચું છે કે તેના દ્વારા કરવામાં આવેલ ભેદ યોગ્ય અને વાજબી હતો. આ પ્રશ્નો, અમારા મત મુજબ, બાબતના મૂળ સુધી પહોંચે છે. આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતાં વખતે, અમે વિવિધ વકીલો દ્વારા રજૂ કરાયેલા મુદ્દાઓના વિવિધ પાસાઓ પર પણ વિચારણા કરી શકીએ, જેમાં આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની જોગવાઈઓના પ્રભાવનો પણ સમાવેશ થાય છે.

૫૫. રાજ્ય તરફથી હાજર થયેલ વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા અનુસાર, વર્ષ ૨૦૦૧–૨૦૦૨ આસપાસ રાજ્ય સમક્ષ જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી અને રાજ્યએ નિયોજિત શિક્ષકોની નિમણૂક તથા નિયોજિત શિક્ષકોનો અલગ કેડર રચવા સહિત રાજ્ય દ્વારા લેવાયેલા પગલાંના પરિણામે છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં જે સિદ્ધિ હાંસલ કરી શક્યું છે, તેની પૃષ્ઠભૂમિમાં આ મામલાને જોવાનો છે. રાજ્યના

જાણાવ્યા અનુસાર, એક તરફ તેણે મૂળ સરકારી શિક્ષકોના કેડરને કોઈ નવી નિમણૂકો વિના રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો અને તેથી તેને ક્ષીણ થતો અથવા લુપ્ત થતો કેડર બનવા દેવાનો હતો, જ્યારે બીજી તરફ તેણે નોંધપાત્ર સંખ્યામાં શિક્ષકોની નિમણૂક પંચાયત સ્તરે કરવામાં આવે એવો નિર્ણય કર્યો હતો.

૫૬. પ્રારંભે અમે નોંધવું જરૂરી માનીએ છીએ કે યદ્યપિ ૮૬મો બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ વર્ષ ૨૦૦૨માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેમ છતાં આ અનુચ્છેદ ૧.૪.૨૦૧૦ના રોજ અમલમાં લાવવામાં આવ્યો, અર્થાત્ ઓછામાં ઓછા આઠ વર્ષ પછી. આ પણ દસ્તાવેજી નોંધનો વિષય છે કે આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ, જે દરમિયાનભર વિચારાધીન હતો, વર્ષ ૨૦૦૯માં અધિનિયમિત કરવામાં આવ્યો હતો અને તેને પણ ૧.૪.૨૦૧૦ના રોજ અમલમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. તે સંબંધિત થયેલા વિકાસક્રમો, જેમાં અનુચ્છેદ ૨૧એના પરિચય અને આર.ટી.ઈ. અધિનિયમના અધિનિયમન તરફ દોરી ગયેલ ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિનો સમાવેશ થાય છે, તેનો ભંડારી, જે.ના અશોકા કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૩૮ ના અભિપ્રાયના પરિચ્છેદ ૪૪૧ થી ૪૬૧માં વિસ્તૃત રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી, અમારે જોવું પડશે કે રાજ્યએ પોતાનું વર્તન કેવી રીતે રાખ્યું હતું અને રાજ્ય દ્વારા લેવામાં આવેલા પગલાં તેની ફરજોનું નિર્વહ કરવા માટે હતા કે નહીં. વર્ષ ૨૦૦૨માં જ, કેન્દ્રીય સ્તરે સર્વ શિક્ષા અભિયાન તરીકે ઓળખાતી યોજના રજૂ કરવામાં આવી હતી. યોજનાની શરતો અનુસાર, શિક્ષણની સુવિધાઓ અને માળખાગત સુવિધાઓ સંબંધિત રાજ્યોના

સર્વત્ર વિસ્તારોમાં પ્રસરી જવી આવશ્યક હતી. તે સંદર્ભમાં લેવામાં આવેલા પગલાં, ખાસ કરીને વર્તમાન મામલામાં, દર્શાવે છે કે વર્ષ ૨૦૦૨ના કોઈક સમયે

રાજ્ય દ્વારા એક લાખથી વધુ શિક્ષા મિત્રોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આ શિક્ષા મિત્રો સરકારના શિક્ષકોના નિયમિત વર્ગનો ભાગ નહોતા, તેમની નિમણૂક પસંદગીની નિયમિત પ્રક્રિયા દ્વારા કરવામાં આવી નહોતી અને તેમની સેવાઓ નિશ્ચિત વેતન પર લેવામાં આવી હતી. શિક્ષકોના નિયમિત વર્ગની બહાર આવેલા આ શિક્ષા મિત્રોને રાજ્યના અતિ દૂરસ્ત વિસ્તારોમાં આવેલી શાળાઓ સંચાલિત રાખવાનો કાર્ય સોંપવામાં આવ્યો હતો. આશરે ૨૦૦૬ દરમિયાન, બિહાર સરકારના મંત્રિમંડળ દ્વારા કેટલાક નિર્ણયો લેવાયા હતા. રાષ્ટ્રીયકૃત તમામ શાળાઓમાં શિક્ષકોની નિમણૂક અંગેનું નિયંત્રણ તેમજ અન્ય પાસાઓ, જે અગાઉ રાજ્ય સરકાર પાસે હતા, તે વિવિધ પંચાયત રાજ સંસ્થાઓને સોંપવામાં આવ્યા હતા. આ ગામ, મધ્યવર્તી અને જિલ્લા સ્તરની પંચાયતો અંગે કલમ ૨૪૩જી સાથે અગિયારમી અનુસૂચિના નં. ૧૭નું વાચન કરતાં અને નગર પંચાયતો, નગર પાલિકા પરિષદો અથવા મહાનગર પાલિકાઓ અંગે કલમ ૨૪૩ડબલ્યુ સાથે બારમી અનુસૂચિના નં. ૧૩નું વાચન કરતાં, તે અનુરૂપ હતું. મંત્રિમંડળ દ્વારા લેવાયેલા આ નિર્ણયો એક તરફ પંચાયત રાજ વ્યવસ્થાઓને સશક્ત બનાવવાના બંધારણીય આદેશ સાથે સુસંગત હતા, જ્યારે બીજી તરફ, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના પ્રમાણ અંગેના રાષ્ટ્રીય માપદંડો રાજ્ય હાંસલ કરી શકે તે માટે શિક્ષકોની સંખ્યા નોંધપાત્ર રીતે વધારવાનો પણ આ

નિર્ણય હતો. નોંધ પર મૂકાયેલા આંકડાઓ દર્શાવે છે કે રાજ્યમાં શાળાઓની બહાર રહેલા આશરે ૧૨% બાળકોને શિક્ષણની મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા જરૂરી હતા. મંત્રિમંડળ નોંધોમાંથી સ્પષ્ટ થતો નિર્ણય આ ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ કરવાનો હતો. મંત્રિમંડળના નિર્ણય પછી, આ વિચારને યોગ્ય કાનૂની માળખામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવ્યો અને નવા નિયમોનો સમૂહ, એટલે કે ૨૦૧૬ના નિયમો, અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા. એવો નિર્ણય લેવાયો કે વર્તમાન શિક્ષકોના વર્ગ, એટલે કે સરકારના શિક્ષકોના વર્ગમાં હવે આગળ કોઈ નિમણૂકો કરવામાં નહીં આવે અને નિયોજિત શિક્ષકો નામે શિક્ષકોનો સંપૂર્ણપણે નવો વર્ગ રચવામાં આવ્યો. પૂર્વવર્તી શિક્ષા મિત્રોને નિયોજિત શિક્ષકના આ નવા વર્ગમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા અને પંચાયત/ બ્લોક સ્તરે નવી નિમણૂકો કરવામાં આવી જેથી પૂરતી સંખ્યામાં શિક્ષકોની નિમણૂક થઈ શકે. આ વિકાસક્રમ દર્શાવે છે કે હાલમાં આવા આશરે ચાર લાખ શિક્ષકોની નિમણૂક કરવામાં આવી છે અને રાજ્ય દ્વારા રજૂ કરાયેલા આંકડાઓ, જે ઉપરોક્ત પરિણેદ ૩૧માં વિગતવાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તે બાબતમાં રાજ્યએ થયેલી પ્રગતિ દર્શાવે છે. એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે આ રીતે રાજ્ય વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશમાં નોંધપાત્ર સુધારો હાંસલ કરી શક્યું અને પરિણામે છેલ્લા દાયકામાં રાજ્યમાં સાક્ષરતા દરમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો નોંધાયો છે.

૫૭. તેથી હવે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે કે રાજ્ય દ્વારા લેવામાં આવેલા નિર્ણયો, જેમ કે તેના તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, તે જાહેર હિત અને

સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા દ્વારા માર્ગદર્શિત હતા. શિક્ષણનો વ્યાપ શક્ય તેટલા ઉચ્ચ સ્તરે પહોંચાડવાનો હેતુ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે પ્રક્રિયામાં રાજ્યએ, મોટા પાયે, અનુરુદ્ધે ૨૧એ ને આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ સાથે વાંચતાં તેની જોગવાઈઓ હેઠળ પોતાના પર રહેલી ફરજોનું નિર્વહ કરવાની કોશિશ કરી હતી. તેમ છતાં, નિયોજિત શિક્ષકોની તરફથી જે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તે એ છે કે આ હેતુઓ સિદ્ધ કરતી વખતે રાજ્યએ નિયોજિત શિક્ષકો સામે ભેદભાવ રાખવો ન જોઈતો હતો અને ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ સુનિશ્ચિત કરીને તેમને ન્યાયસંગત વર્તન આપવું જોઈતું હતું. રાજ્યની તરફથી દલીલો એવી છે કે જે પ્રથમ હેતુ સિદ્ધ કરવો આવશ્યક હતો તે રાજ્યના દરેક ખૂણેનાંચરે શિક્ષણની પહોંચ અને વ્યાપ સુનિશ્ચિત કરવાનો હતો અને આર.ટી.ઈ. અધિનિયમની જોગવાઈઓ મુજબ કલ્પાયેલ મુજબ દરેક પડોશ વિસ્તારમાં શાળાઓ અને સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ હોવાની આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવાની હતી; અને તે હેતુ સિદ્ધ કર્યા પછી, રાજ્ય હવે નિયોજિત શિક્ષકોની સેવા શરતો અને વેતનભથ્થામાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. તેથી, જે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તે એ છે કે રાજ્યની તરફથી કરવામાં આવેલી કાર્યવાહીઓ વાજબી હતી કે કેમ, અથવા નિયોજિત શિક્ષકો તેમની આ રજૂઆતમાં યોગ્ય છે કે તેઓ ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ મેળવવા હકદાર છે.

૫૮. આ મુદ્દા સંદર્ભે બંને પક્ષોની વિરોધાભાસી રજૂઆતો પર વિચાર કરીએ તે પહેલાં, આ ઉદ્દેશ કરવો જરૂરી છે કે સરકારશ્રીના શિક્ષકોનો જે વર્ગ

સાથે સમતા અથવા સમાનતાની માંગ કરવામાં આવી છે તે લુપ્તપ્રાય અથવા અસ્તિત્વવિહીન થતો વર્ગ છે. રાજ્ય દ્વારા જાણપૂર્વક એવો નિર્ણય લેવાયો હતો કે સરકારશ્રીના શિક્ષકોના આ વર્ગમાં કોઈ નિમણૂક કરવામાં આવશે નહીં અને વર્ષ ૨૦૦૬ પછી, ઉપરોક્ત પરિચ્છેદ ૧૭ માં વર્ણવેલ અપવાદ સિવાય, રાજ્યમાં બધી નિમણૂકો વર્ષ ૨૦૦૬ ના નિયમોની શરતો અનુસાર અને તેનાં પ્રાવધાનો હેઠળ કરવામાં આવી છે. આંકડાશાસ્ત્રીય વિગતો પણ દર્શાવે છે કે હાલમાં સરકારશ્રીના શિક્ષકોના વર્ગમાં અંદાજે ૫૭,૨૮૩ પ્રાથમિક શિક્ષકો અને માધ્યમિક સ્તરે ૭,૮૦૦ સરકારશ્રીના શિક્ષકો છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે રાજ્યમાં કુલ મળીને અંદાજે ૬૬,૦૦૦ સરકારશ્રીના શિક્ષકો છે, જ્યારે રાજ્યમાં લગભગ ૪ લાખ નિયોજિત શિક્ષકો છે. આ ૪ લાખના સમૂહ દ્વારા એવી સંખ્યા સાથે સમતાની માંગ કરવામાં આવી રહી છે, જે ૧/૫ થી ઓછી છે અને જે સ્વભાવતઃ જ લુપ્તપ્રાય તથા અસ્તિત્વવિહીન થતો વર્ગ છે. આ ૬૬,૦૦૦ માંથી ૩૧,૦૦૦ થી વધુ એવા હતા, જેમની નિમણૂક એક વખતના અપવાદરૂપે કરવામાં આવી હતી. તે મુદ્દાને બાજુએ રાખીએ તો પણ હકીકત એ જ રહે છે કે ૪ લાખથી વધુનું વિશાળ સમૂહ લુપ્તપ્રાય અથવા અસ્તિત્વવિહીન થતો વર્ગ સાથે સમતાની માંગ કરી રહ્યું છે.

૫૮. ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ ના સિદ્ધાંતની લાગુ પડતાને વિચારવા માટે, ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય મૂળભૂત પાસાઓમાંનો એક પાસો ફરજોના સ્વભાવનો છે. શ્રી કબીલ સિબ્બલ અને ડૉ. એ.એમ. સિંઘવી, વિદ્વાન પરિષ્ઠ

વડીલશ્રીઓએ યોગ્ય રીતે રજૂ કર્યું તેમ, નિયોજિત શિક્ષકો દ્વારા બજાવવામાં આવતી ફરજો નિશ્ચિતપણે સરકારી શિક્ષકો દ્વારા બજાવવામાં આવતી ફરજો જેવી જ અથવા સમાન છે. હકીકતમાં, બંને વર્ગના શિક્ષકો એ જ શાળામાં ભણાવે છે અને એ જ અભ્યાસક્રમ ભણાવે છે. ડૉ. સિંઘવીએ તેમની રજૂઆતમાં દર્શાવેલા સૂચક મુદ્દાઓ તેમજ તેમના દ્વારા આપવામાં આવેલ ઉદાહરણ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે નિયોજિત શિક્ષકો દ્વારા બજાવવામાં આવતી ફરજોના સ્વભાવ અને નિભાવવામાં આવતી જવાબદારીઓ અંગે કોઈ ભિન્નતા કે ફરક નથી. નિયોજિત શિક્ષકોમાંથી કેટલાક હેડમાસ્ટર તરીકે પણ કાર્યરત રહ્યા છે. જોકે, પ્રશ્નાધીન નિયમો, અર્થાત્ ૨૦૦૬ ના નિયમો, સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે નિયોજિત શિક્ષકોની ભરતી કરવાની પદ્ધતિ સરકારી શિક્ષકોની ભરતી જે પદ્ધતિ હેઠળ કરવામાં આવતી હતી તેનાથી સંપૂર્ણપણે અલગ હતી. ૨૦૦૬ ના નિયમોની જોગવાઈઓ હેઠળ કલ્પાયેલ પસંદગી સમિતિમાં પંચાયત અથવા બ્લોક સ્તરના અધિકારીઓનો સમાવેશ થતો હતો. પસંદગી પણ સ્થાનિક સ્તરે થતી હતી અને બિહાર પબ્લિક સર્વિસ કમિશન અથવા સ્કૂલ્સ સિલેક્શન બોર્ડ દ્વારા થતી ન હતી. આ સંદર્ભમાં રાજ્ય દ્વારા વડી અદાલતમાં દાખલ કરાયેલ તેના પૂરક જવાબી સોગંદનામાના પરિષ્કેદ ૧૩ માં દર્શાવવામાં આવેલ ભેદ ભરતીની રીતમાંનો ફરક સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે. તેથી, આ સ્પષ્ટ છે કે ભરતીની રીત અને પસંદગીના ધોરણો અલગ હતા, પરંતુ નિયોજિત શિક્ષકો દ્વારા બજાવવામાં આવતી ફરજોનો સ્વભાવ સંપૂર્ણપણે એકસરખો હતો. શું શિક્ષકોના આ બે

પ્રવાહો વચ્ચે કોઈ ભેદ રાખી શકાય? તેથી, આ તબક્કે અમે ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ ના સિદ્ધાંતના વિકાસને તેમજ તેમાં કોઈ મર્યાદાઓ અથવા અપવાદો માન્ય છે કે કેમ તે નિહાળી શકીએ.

૬૦. કિશોરી મોહનલાલ બક્ષી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા ૭૨ માં આવકવેરા અધિકારીઓને બે વર્ગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા હતા અને માત્ર વર્ગ-૧ ના આવકવેરા અધિકારીઓ જ કમિશનર અને સહાયક કમિશનરનાં પદો પર બઢતી માટે વિચારણા મેળવવા હકદાર હતા. આવકવેરા અધિકારી વર્ગ-૨માં આવતા અધિકારીઓમાંથી આવી સીધી બઢતી શક્ય નહોતી. આ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬(૧)નું ઉલ્લંઘન કરે છે એવી રજૂઆત નામંજૂર કરવામાં આવી હતી. વધુમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે બંને વર્ગો સમાન પ્રકારનું કામ કરતા હતા, પરંતુ તેમની વેતનશ્રેણીઓ અલગ હતી અને તેથી ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’નો સિદ્ધાંત ભંગ થયો હતો. ઉક્ત રજૂઆત પર વિચાર કરતાં બંધારણીય ખંડપીઠે જણાવ્યું હતું:-

“૩. ઉઠાવવામાં આવેલ એકમાત્ર અન્ય વિવાદ એ છે કે વર્ગ ૧ અને વર્ગ ૧ અધિકારીઓ વચ્ચે ભેદભાવ છે, કારણ કે તેઓ એકસરખા પ્રકારનું કામ કરતા હોવા છતાં તેમના પગારધોરણો ભિન્ન છે. આ, તે છે ૭૨ એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૧૩૯

કહ્યું કે, તે સંવિધાનની કલમ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે. જો આ દલીલમાં કોઈ માન્યતા હોત, તો અધિકારીની સેવા અવધિ પર આધારિત વધતી જતી

પગારશ્રેણીઓ નક્કી કરી શકાય તેમ ન હોત. સમાન કામ માટે સમાન પગારનો સાઢ્ઢાંતિક સિઢ્ઢાંતનો સંવિધાનની કલમ ૧૪ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તેથી સંવિધાનની કલમ ૧૪નું ઉદ્ધંધન થયું હોવાનું દલીલ પણ નિષ્ફળ જાય છે.”

૬૧. લગભગ ૨૦ વર્ષ પછી, ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ ના સિઢ્ઢાંતને આ અદાલતે રંધિર સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૩૧ માં સ્વીકાર્યો હતો. ત્રણ ન્યાયાધીશો ધરાવતી ખંડપીઠે જણાવ્યું હતું કે, ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ નો સિઢ્ઢાંત બંધારણે સ્પષ્ટપણે મૂળભૂત અધિકાર તરીકે જાહેર કર્યો ન હતો, છતાં તે નિશ્ચિતપણે એક બંધારણીય લક્ષ્ય હતું. ચર્ચા નીચે મુજબ હતી:—

૭. અમારું ધ્યાન બિનોય કુમાર મુખર્જી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા આઈએલઆર (૧૯૭૩) ૧ ડેલ ૪૨૭ અને મખન સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા આઈએલઆર (૧૯૭૫) ૧ ડેલ ૨૨૭ તરફ દોરવામાં આવ્યું, જેમાં કિશોરી મોહનલાલ બક્ષી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એઆઈઆર ૧૯૬૨ એસસી ૧૧૩૯ મામલામાં આ અદાલત ઢ્ઢારા કરવામાં આવેલ તે નોંધોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” નો સિઢ્ઢાંત એક અમૂર્ત સિઢ્ઢાંત છે, જેનો અનુચ્છેદ ૧૪ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. અમે તત્કાળ દર્શાવીશું કે “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” નો સિઢ્ઢાંત અમૂર્ત સિઢ્ઢાંત નહીં પરંતુ તાત્વિક મહત્ત્વ ધરાવતો સિઢ્ઢાંત છે. કિશોરી મોહનલાલ બક્ષી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એઆઈઆર ૧૯૬૨ એસસી ૧૧૩૯ પોતે અમને કોઈ વાસ્તવિક રીતે સહાયરૂપ

થતો નથી, કારણ કે ત્યાં જે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું તે એ હતું કે સેવાની વિવિધ કક્ષાઓ માટે અલગ વેતનધોરણો હોઈ શકે. સર્વવિદિત છે કે કોઈ સેવામાં જુદી જુદી કક્ષાઓ હોઈ શકે છે અને હોય છે, જેમાં કોઈ નિશ્ચિત કક્ષામાં પ્રવેશ માટેની લાયકાતો પણ જુદી જુદી હોય છે, અને ઉચ્ચ કક્ષા ઘણીવાર નીચલી કક્ષાના અધિકારીઓ માટે બઢતીનો માર્ગ હોય છે. ઉચ્ચ કક્ષા માટેની ઉચ્ચ લાયકાતો, જે શૈક્ષણિક લાયકાતો અથવા સેવાના ગાળાના આધારે પ્રાપ્ત અનુભવ પૈકી કોઈપણ હોઈ શકે, બે જુદી કક્ષાઓમાં અધિકારીઓના વર્ગીકરણને અને જુદા વેતનધોરણોને વાજબી રીતે આધાર આપે છે. “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” નો સિદ્ધાંત, જો તેઓ પર લાગુ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો અનુચ્છેદ ૧૪ને આકર્ષિત ન કરતો અમૂર્ત સિદ્ધાંત ગણાય.

૮. “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” નો સિદ્ધાંત અમારી સંવિધાન દ્વારા સ્પષ્ટપણે મૂળભૂત અધિકાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો નથી, તે સાચું છે. પરંતુ નિશ્ચિતપણે તે એક સંવિધાનિક ધ્યેય છે. સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૩૯(ડી) “પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બન્ને માટે સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” ને રાજ્યની નીતિનિર્દેશક તત્વ તરીકે જાહેર કરે છે. “પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બન્ને માટે સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” નો અર્થ એ છે કે દરેક માટે અને લિંગોના પરસ્પર સંબંધમાં સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન. આ અદાલતના કેટલાક ચુકાદાઓમાં દર્શાવાયું છે તેમ, નીતિનિર્દેશક તત્વોનું અર્થઘટનના વિષય તરીકે મૂળભૂત અધિકારોમાં વાચન કરવું આવશ્યક છે. સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૧૪ રાજ્યને

કોઈપણ વ્યક્તિને કાનૂન સમક્ષ સમાનતા અથવા કાનૂનોના સમાન સંરક્ષણથી વંચિત ન રાખવાની આજ્ઞા આપે છે અને અનુચ્છેદ ૧૬ જાહેર કરે છે કે રાજ્ય હેઠળની કોઈ પણ પદવીમાં રોજગાર અથવા નિયુક્તિ સંબંધિત બાબતોમાં સર્વ નાગરિકો માટે અવસરની સમાનતા રહેશે. સંવિધાનની આ સમાનતાની કલમો દરેક માટે કોઈ અર્થ ધરાવતી જ હોવી જોઈએ. લોકોના વિશાળ બહુમતી વર્ગ માટે, જો તેઓ કરતા કાર્ય અને તેમને મળતા વેતન સાથે તેનો સંબંધ ન હોય, તો સંવિધાનની સમાનતાની કલમોનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. તેમના માટે સમાનતાની કલમોમાં કંઈક સારતત્વ ત્યારે જ રહેશે જ્યારે સમાન કાર્યનો અર્થ સમાન વેતન થાય. કથિત લૂંટારા ધનિકો અને દાણચોર સમ્રાટોના કેસોની સુનાવણી માટે અથવા કરચોરી કરનારાઓ સામે કાર્યવાહી કરવા માટે કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત વિશેષ પ્રક્રિયા ભેદભાવપૂર્ણ છે કે નહીં, પરવાના અથવા અનુમતિપત્રો આપવાની બાબતમાં કોઈ વિશિષ્ટ શાસકીય નીતિ કાર્યપાલિકા પર અનિયંત્રિત વિવેકાધિકાર સોંપે છે કે નહીં, ઔદ્યોગિક મહાધનિકોના સામ્રાજ્યોના કબજા-હસ્તગત કરવાની કાર્યવાહી મનસ્વી અને અસંવિધાનિક છે કે નહીં, તથા આવી જ પ્રકૃતિના અન્ય પ્રશ્નો, આ દેશના કરોડો લોકોને અસપર્શિત જ રહે છે. વેતન અને તેવી જ પ્રકારની બાબતો અંગેના પ્રશ્નો, ભલે તે સામાન્ય લાગતા હોય, તેમ છતાં તેમના માટે અત્યંત જીવંત ચિંતાના વિષયો છે અને જો સંવિધાનની સમાનતાની કલમોને તેમના માટે કોઈ મહત્વ હોય, તો તે અહીં જ છે. સંવિધાનની પ્રસ્તાવના ભારતના લોકોએ ભારતને સર્વસત્તાસંપન્ન

સમાજવાદી લોકશાહી પ્રજાસત્તાક તરીકે રચવાનો ગૌરવપૂર્ણ સંકલ્પ જાહેર કરે છે. ફરીથી, “સમાજવાદી” શબ્દનો કંઈક અર્થ તો હોવો જ જોઈએ. ભલે તેનો અર્થ ‘દરેકને તેની જરૂરિયાત મુજબ’ એવો ન હોય, તો ઓછામાં ઓછો તેનો અર્થ “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” તો હોવો જ જોઈએ. “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” નો સિદ્ધાંત તમામ સમાજવાદી કાનૂની પ્રણાલીઓ દ્વારા સ્પષ્ટપણે માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે, ઉદાહરણ તરીકે, હંગેરિયન મજૂરી સંહિતાની કલમ ૫૮, ચેકોસ્લોવાક કોડની કલમ ૧૧૧ નો પેરા ૨, બલ્ગેરિયન કોડની કલમ ૬૭, જર્મન ડેમોક્રેટિક રિપબ્લિકના કોડની કલમ ૪૦, રૂમેનિયન કોડની કલમ ૩૩ નો પેરા ૨. ખરેખર, આ સિદ્ધાંત અનેક પશ્ચિમી મજૂરી સંહિતાઓમાં પણ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. ફ્રેન્ચ કોડ ડ્યુ ટ્રવાઈલના પુસ્તક ૧ ની કલમ ૩૧ (જી. નં. ૨૬) ની જોગવાઈઓ હેઠળ, અને આર્જેન્ટિનાના કાયદા મુજબ, આ સિદ્ધાંત તમામ સામૂહિક વાટાઘાટોમાં સ્ત્રી મજૂરો માટે લાગુ કરવો આવશ્યક છે

કરારો. જર્મન ફેડરલ રિપબ્લિકના ગ્રુન્ડગેઝેટ્ઝની કલમ ૩ અને મેક્સિકન બંધારણની કલમ ૧૨૩ની ઉપકલમ ૭ અનુસાર, આ સિદ્ધાંતને સર્વવ્યાપક મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે” (જુઓ ઇન્ટરનેશનલ લેબર લો બાય ઇસ્ટવાન સઝાઝી, પૃ. ૨૬૫). ઇન્ટરનેશનલ લેબર ઓર્ગેનાઈઝેશનના બંધારણની પ્રસ્તાવના ‘સમાન મૂલ્યના કામ માટે સમાન વેતન’ના સિદ્ધાંતને એવી પરિસ્થિતિઓના સુધારાને પ્રાપ્ત કરવાની સાધનરૂપ એક રીતે માન્યતા આપે છે, જેમાં “મોટી સંખ્યામાં લોકો પ્રત્યે એવો અન્યાય, મુશ્કેલી અને અભાવ સામેલ

હોય છે કે તે એટલી વિશાળ અશાંતિ પેદા કરે છે કે વિશ્વની શાંતિ અને સૌહાર્દ જોખમાય". પ્રસ્તાવના અને અનુચ્છેદ ૩૯(ડી)ના પ્રકાશમાં અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬નું અર્થઘટન કરતાં, અમારો અભિપ્રાય છે કે "સમાન કામ માટે સમાન વેતન"નો સિદ્ધાંત આ અનુચ્છેદોમાંથી નિષ્કર્ષિત થાય છે અને જ્યાં વેતનના અસમાન ધોરણો કોઈ વર્ગીકરણ પર આધારિત ન હોય અથવા અતાર્કિક વર્ગીકરણ પર આધારિત હોય, તેમ છતાં ભિન્ન વેતનધોરણ મેળવનાર કર્મચારીઓ એ જ નિયોજક હેઠળ સમાન કામ કરતા હોય, તેવી પરિસ્થિતિઓમાં તેનો યોગ્ય રીતે અમલ થઈ શકે છે.

૯. આ બાબતમાં અતિસૂક્ષ્મ શંકા પણ રહી શકતી નથી કે દિલ્હી પોલીસ દળના ડ્રાઈવરો દિલ્હી પ્રશાસન અને કેન્દ્ર સરકારની સેવામાં રહેલા અન્ય ડ્રાઈવરો જેવી જ કાર્યો અને ફરજો બજાવે છે. જો કંઈ હોય, તો " પોલીસ અધિકારીની સત્તાઓ, કાર્યો અને વિશેષાધિકારો " તેમને સોંપવામાં આવ્યા હોવાના કારણે તેમની ફરજો અને જવાબદારીઓ વધુ કઠિન છે. અરજીમાં કરવામાં આવેલા આ આક્ષેપના જવાબમાં કે દિલ્હી પોલીસ દળના ડ્રાઈવર-કોન્સ્ટેબલો અન્ય વિભાગોના ડ્રાઈવરો કરતાં ઓછી કઠિન ફરજો બજાવતા નથી, પ્રતિવાદીઓએ તેમના પ્રતિઉત્તરમાં સ્વીકાર્યું હતું કે દિલ્હી પોલીસ દળના ડ્રાઈવર-કોન્સ્ટેબલોની ફરજો ભારરૂપ હતી. તો પછી તેમને અન્ય લોકો કરતાં ઓછો પગારધોરણ આપવાનું કારણ શું છે? એવું કોઈ કારણ નથી. પ્રતિવાદીઓનો એકમાત્ર જવાબ એ છે કે દિલ્હી પોલીસ દળના ડ્રાઈવરો અને

અન્ય ડ્રાઇવરો જુદા જુદા વિભાગોના છે અને “ સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન ” નો સિદ્ધાંત એવો નથી કે જેને અદાલતો માન્ય રાખી તેના આધારે કાર્ય કરી શકે. અમે દર્શાવ્યું છે કે આ જવાબ અસ્થિર છે. આ સ્પષ્ટીકરણ અતાર્કિક છે. તેથી, અમે આ રિટ અરજી મંજૂર કરીએ છીએ અને પ્રતિવાદીઓને આદેશ આપીએ છીએ કે અરજદાર તથા દિલ્લી પોલીસ દળના ડ્રાઇવર-કોન્સ્ટેબલોનું પગારધોરણ ઓછામાં ઓછું રેલવે પ્રોટેક્શન ફોર્સના ડ્રાઇવરોના પગારધોરણની સમકક્ષ નક્કી કરે. પગારધોરણ ૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૭૩થી અમલમાં આવશે, જે તારીખથી પગાર પંચની ભલામણોને અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી.”

૬૨. રણધીર સિંહ ૩૧ પછી, આ અદાલતે અનેક નિર્ણયો આપ્યા છે અને મુદ્દા વિષે દરેક એકલેક નિર્ણયનું અવલોકન કરીને અને તેનું વિચારણું કરવાની જગ્યાએ, અમે એવા નિર્ણયોનો વિચાર કરી શકીએ છીએ, જેઓએ સ્વયં અગાઉના તમામ નિર્ણયો ધ્યાનમાં લીધા હતા અને ત્યારબાદ ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ના સિદ્ધાંતને કોઈ મર્યાદાઓ અથવા અપવાદો લાગુ પડે છે કે કેમ તે વિચાર્યું હતું.

૬૩. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય વિ. ચરણજીત સિંહ અને અન્ય ૪ માં આ અદાલતના ત્રણ ન્યાયાધીશોની પીઠે, વરિયાવા, ન્યાયાધીશ મારફતે, નીચે મુજબ નિરીક્ષણ કર્યું હતું:—

૧૯. અધિકૃત નિર્ણયો તથા રજૂઆતો પર વિચાર કર્યા પછી અમારું એવું મત છે કે જસ્મેર સિંહ (૧૯૯૬) ૧૧ એસ.સી.સી. ૭૭, તિલક રાજ (૨૦૦૩)

૬ એસ.સી.સી. ૧૨૩, ઓરિસા યુનિવર્સિટી ઑફ એગ્રીકલ્ચર એન્ડ ટેકનોલોજી (૨૦૦૩) ૫ એસ.સી.સી. ૧૮૮ અને તરુણ કે. રોય (૨૦૦૪) ૧ એસ.સી.સી. ૩૪૭ ના કેસોમાં પ્રસ્થાપિત થયેલો કાયદો યોગ્ય કાયદો નિર્ધારિત કરે છે. નિશ્ચિતપણે, “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” નો સિદ્ધાંત કોઈ અમૂર્ત સિદ્ધાંત નથી અને તે કાયદાની અદાલતમાં અમલમાં મુકાવી શકાય એવો છે. પરંતુ સમાન વેતન સમાન મૂલ્યના સમાન કામ માટે જ હોવું જોઈએ. “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” નો સિદ્ધાંત દરેક કેસમાં યાંત્રિક રીતે લાગુ પડી શકે તેમ નથી. અનુચ્છેદ ૧૪ એવા વ્યક્તિઓના ગુણો અથવા લક્ષણોના આધારે, જેમની ભરતી કરવામાં આવી અને જેમને એક જૂથમાં સામેલ કરવામાં આવ્યા, તથા જેમને બહાર રાખવામાં આવ્યા, તેમના વિરોધમાં વાજબી વર્ગીકરણ કરવાની પરવાનગી આપે છે. નિશ્ચયે, આવા ગુણો અથવા લક્ષણોનો હાંસલ કરવા માંગવામાં આવેલા હેતુ સાથે વાજબી સંબંધ હોવો આવશ્યક છે. સેવા સંબંધિત બાબતોમાં, વહીવટમાં કાર્યક્ષમતા પ્રોત્સાહિત કરવા માટે વેતનના હેતુસર ગુણવત્તા અથવા અનુભવ વર્ગીકરણ માટે યોગ્ય આધાર બની શકે છે. બઢતીના માર્ગોના અભાવને કારણે સ્થિરતા અથવા તેના પરિણામે ઊપજતી નિરાશા ટાળવા માટે ઉચ્ચ વેતનધોરણ આપવું પણ વેતનમાં ભિન્નતા રાખવા માટે સ્વીકાર્ય કારણ છે. એટલું જ નહીં, વ્યક્તિ ભરતીની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયો નથી તે હકીકત પોતે જ કેટલાક કેસોમાં ફરક પેદા કરી શકે છે. શૈક્ષણિક લાયકાતો ભિન્ન હોય, તો પણ આ સિદ્ધાંતનો અમલ ન થઈ શકે. ભલે વ્યક્તિઓ

એકસરખું કામ કરતાં હોય, તેમ છતાં તેમના કામની ગુણવત્તા ભિન્ન હોઈ શકે છે. જ્યાં વ્યક્તિઓની પસંદગી, જયેષ્ઠતાનો યોગ્ય વિચાર કરીને, પસંદગી સમિતિ દ્વારા ગુણના આધારે કરવામાં આવે છે, ત્યાં સક્ષમ સત્તાધિકારી દ્વારા મૂલવવામાં આવેલી એવી વ્યક્તિઓને મંજૂર કરાયેલ ઉચ્ચ વેતનધોરણને પડકારી શકાય નહીં. શૈક્ષણિક લાયકાતોના તફાવતના આધારે કરાયેલ વર્ગીકરણ વેતનધોરણોમાં તફાવતને યુક્તિસંગત ઠરાવે છે. માત્ર કોઈ વ્યક્તિને, ઉદાહરણ તરીકે, સુધાર અથવા હસ્તકલા કર્મી તરીકે ઓળખાવતી નામાવલી એટલી પૂરતી નથી કે તે નિયમિત સેવામાં રહેલા અન્ય સુધાર અથવા હસ્તકલા કર્મી જેવું જ કામ કરે છે એવો નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય. ઉત્પન્ન થતું કામ ગુણવત્તામાં ભિન્ન હોઈ શકે છે અને સોંપવામાં આવેલ કામની પ્રકૃતિ પણ ભિન્ન હોઈ શકે છે. આ માત્ર શારીરિક પ્રવૃત્તિની સરખામણીનો વિષય નથી. “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” ના સિદ્ધાંતના અમલ માટે કોઈ નિશ્ચિત કામના વિવિધ પરિમાણો પર વિચાર કરવો જરૂરી છે. આવશ્યક ચોકસાઈ અને તે કામમાં આવતી કુશળતા કામ પ્રમાણે ભિન્ન હોઈ શકે છે. માત્ર કામના જથ્થાના આધારે તેનો નિર્ણય કરી શકાય નહીં. વિશ્વસનીયતા અને જવાબદારી સંબંધે ગુણાત્મક તફાવત હોઈ શકે છે. કાર્ય એકસરખાં હોઈ શકે, પરંતુ જવાબદારીઓ ફરક પેદા કરે છે. તેથી સામાન્ય રીતે આ સિદ્ધાંતની લાગુ પડતાની બાબતનું મૂલ્યાંકન અને નિર્ધારણ નિષ્ણાત મંડળ પર જ છોડવું જોઈએ. આ એવી બાબતો નથી જેમાં રિટ અદાલત હળવાશથી હસ્તક્ષેપ કરી શકે. સામાન્ય રીતે, “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” નો દાવો

કરનાર પક્ષને આ બાબતે વિવાદ ઊભો કરવો જરૂરી હોવો જોઈએ. કોઈપણ સ્થિતિમાં, “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” નો દાવો કરનાર પક્ષે આવશ્યક કથનો કરવાના અને તમામ બાબતો સમાન છે તે સાબિત કરવાનું રહે છે. તેથી, અદાલત દ્વારા કોઈ દિશાનિર્દેશ જારી કરવામાં આવે તે પહેલાં, અદાલતે પ્રથમ જોવું જોઈએ કે આવશ્યક કથનો કરવામાં આવ્યા છે અને તેનો પુરાવો પણ ઉપલબ્ધ છે. જો વડી અદાલત તેની સમક્ષ મૂકવામાં આવેલી સામગ્રીના આધારે આ બાબતે સંતોષ પામે કે સમાન ગુણવત્તાવાળું સમાન કામ હતું અને અન્ય તમામ સંબંધિત પરિબલો પણ પૂર્ણ થાય છે, તો તે સંબંધિત રિટ અરજી દાખલ થયાની તારીખથી સમાન વેતન ચૂકવવાનો આદેશ આપી શકે છે. આ તમામ કેસોમાં અમને જણાય છે કે વડી અદાલતે કોઈપણ સંબંધિત પરિબલોની તપાસ કર્યા વિના, “સમાન કામ માટે સમાન વેતન” નો સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે એવી અંધમાન્યતા પર આગળ વધી છે.

૬૪. એસસી ચંદ્રા અને અન્ય વિ. ઝારખંડ રાજ્ય અને અન્ય ૧૧ માં માર્કેટીંગ કાતજી, ન્યાયાધીશે તેમના સહમત અભિપ્રાયમાં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:—

“૩૩. ઉદ્દેશ કરવો યોગ્ય છે કે પગારધોરણો મંજૂર કરવું એ સંપૂર્ણપણે કાર્યપાલક કાર્ય છે અને તેથી અદાલતે તેમાં હસ્તક્ષેપ કરવો ન જોઈએ. તેનો અનુસર્જિત પ્રભાવ પડી શકે છે, જેના કારણે સરકાર અને સત્તાધિકારીઓ માટે વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે. તેથી, અદાલતે ન્યાયિક સંયમ

દાખવવો જોઈએ અને આવા કાર્યપાલક કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવો ન જોઈએ, ભારતીય ડ્રગ્સ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ્સ લિ. વિ. વર્કમેન (૨૦૦૭) ૧ એસ.સી.સી. ૪૦૮ મુજબ.

--- --- ---

૩૫. અમારી દૃષ્ટિએ, સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનના સિદ્ધાંતનો અમલ કરીને અદાલતો દ્વારા વેતનધોરણો નક્કી કરવાથી રાજ્યના ત્રણ અંગો વચ્ચે સત્તાવિભાજનના ઉચ્ચ બંધારણીય સિદ્ધાંતને આંચકો પહોંચે છે. આ બાબતને સમજીને, આ અદાલતે તાજેતરના વર્ષોમાં સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનના સિદ્ધાંતનો અમલ કરવાનું ટાળ્યું છે, જો સુધી બંને વર્ગો વચ્ચે સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી એકરૂપતા ન હોય (અને તેવી સ્થિતિમાં પણ, અદાલત પોતે ઉચ્ચ વેતન મંજૂર કરવા કરતાં, સરકાર દ્વારા નિયુક્ત નિષ્ણાત સમિતિ સમક્ષ તપાસાર્થે મામલો મોકલવો જોઈએ).

૩૬. સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા આ સુસ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે કે માત્ર એટલા કારણે કે કાર્યનું સ્વરૂપ સમાન છે, શૈક્ષણિક લાયકાત, નિમણૂકની પદ્ધતિ, અનુભવ અને અન્ય સંબંધિત પરિબલોની પરવા કર્યા વિના, સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત લાગુ પડી શકતો નથી; આ બાબત ગવર્નમેન્ટ ઓફ ડબ્લ્યુ.બી. વિ. તરુણ કે. રોય (૨૦૦૪) ૧ એસ.સી.સી. ૩૪૭ માં નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે.

૩૭. તે જ રીતે, સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. હરિયાણા સિવિલ સચિવાલય

પર્સનલ સ્ટાફ અસ્ન. (૨૦૦૨) ૬ એસીસી ૭૨ માં સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનના સિદ્ધાંત પર વિશદ રીતે વિચારણા કરવામાં આવી હતી. ઉક્ત ચુકાદાના અનુચ્છેદ ૯ અને ૧૦ માં સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે પદો અને વેતનનું સમીકરણ એક જટિલ મુદ્દો છે, જે નિષ્ણાત સંસ્થાને સોંપવો જોઈએ. અદાલતોએ એ સમજવું જોઈએ કે આ કાર્ય કઠિન પણ છે અને સમયગાળો લેતું પણ છે, અને જરૂરી નિષ્ણાત સહાયતા ધરાવતા કમચારીવર્ગની મદદ સાથેના નિષ્ણાતોને પણ તે હાથ ધરવું મુશ્કેલ લાગ્યું છે. વેતનનિર્ધારણ અને સમતાનું નિર્ધારણ જટિલ વિષય છે, જેનું નિર્વહ કાર્યપાલિકાએ કરવાનું હોય છે. અદાલત દ્વારા વેતન-સમાનતા મંજૂર કરવાથી અનુસારી અસર અને પ્રતિક્રિયા ઊભી થઈ શકે છે, જેના પ્રતિકૂળ પરિણામો થઈ શકે છે; તે બાબતે યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. પ્રદીપ કુમાર દે (૨૦૦૦) ૮ એસીસી ૫૮૦ જુઓ.”

૬૫. ઓફિશિયલ લિક્વિડેટર વિ. દયાનંદ અને અન્ય૧૨ સિંઘવી,

ત્રણ ન્યાયાધીશો ધરાવતી પીઠ માટે જે.એ નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું:—
 “૯૪. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે સમાન કાર્ય બદલ સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત, જે અનુચ્છેદ ૩૯(ડી) માં સમાવવામાં આવ્યો છે, તેનો પ્રથમ વિચાર કિશોરી મોહનલાલ બક્ષી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસસી ૧૧૩૯ માં કરવામાં આવ્યો હતો અને એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે ઉક્ત સિદ્ધાંત કાયદાની અદાલતમાં અમલમાં મૂકી શકાય તેવો નથી. ૩૬ વર્ષ બાદ, આ પ્રશ્નનો ફરીથી વિચાર રંધિર સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૮૨) ૧

એસસીસી ૬૧૮ માં કરવામાં આવ્યો હતો, અને નિર્વિવાદ રીતે એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો કે સમાન કાર્ય બદલ સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત કોઈ અમૂર્ત સિદ્ધાંત નથી અને ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬ માં નિહિત સમાનતાના સિદ્ધાંતમાં તેને સમાવીને તેનો અમલ કરાવી શકાય છે.

૯૫. રણધીર સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૮૨) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૮ માં નિર્ધારિત અનુપાતને અનેક કેસોમાં પુનરોચ્ચારિત કરી લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો— ધીરેન્દ્ર ચમોલી વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. (૧૯૮૬) ૧ એસ.સી.સી. ૬૩૭, સુરીન્દર સિંહ વિ. સી.પી.ડબલ્યુ.ડી. (૧૯૮૬) ૧ એસ.સી.સી. ૬૩૯, ડેઈલી રેટેડ કેઝ્યુઅલ લેબર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૮૮) ૧ એસ.સી.સી. ૧૨૨, ધારવાડ ડિસ્ટ્ર. પી.ડબલ્યુ.ડી. લિટરેટ ડેઈલી વેજ એમ્પ્લોઈઝ અસ્ન્. વિ. સ્ટેટ ઓફ કર્ણાટક (૧૯૯૦) ૨ એસ.સી.સી. ૩૯૬ અને જયપાલ વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા (૧૯૮૮) ૩ એસ.સી.સી. ૩૫૪ અને એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે નિયમિત કર્મચારીઓ જેવી જ ફરજો બજાવતા દૈનિક વેતનધોરણના કર્મચારીને પણ સમાન વેતન મેળવવાનો હક છે. જોકે, બાન્ડરેશન ઓફ ઓલ ઇન્ડિયા કસ્ટમ્સ એન્ડ સેન્ટ્રલ એક્સાઈઝ સ્ટેનોગ્રાફર્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૮૮) ૩ એસ.સી.સી. ૯૧, મેવા રામ કનૌજિયા વિ. એ.આઈ.આઈ.એમ.એસ. (૧૯૮૯) ૨ એસ.સી.સી. ૨૩૫, વી. માર્કેડેયા વિ. સ્ટેટ ઓફ એ.પી. (૧૯૮૯) ૩ એસ.સી.સી. ૧૯૧, હરબંસ લાલ વિ. સ્ટેટ ઓફ એચ.પી. (૧૯૮૯) ૪ એસ.સી.સી. ૪૫૯, સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. વિ. જે.પી.

ચૌરસિયા (૧૯૮૯) ૧ એસ.સી.સી. ૧૨૧, ગૃહ કલ્યાણ કેન્દ્ર વર્ક્સ યુનિયન
 વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૯૧) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૯, જી.ડી.એ. વિ.
 વિક્રમ ચૌધરી (૧૯૯૫) ૫ એસ.સી.સી. ૨૧૦, સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ.
 જસમેર સિંહ (૧૯૯૬) ૧૧ એસ.સી.સી. ૭૭, સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. સુરીન્દર
 કુમાર (૧૯૯૭) ૩ એસ.સી.સી. ૬૩૩, યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. કે.વી. બેબી
 (૧૯૯૮) ૯ એસ.સી.સી. ૨૫૨, સ્ટેટ ઓફ ઓરિસ્સા વિ. બલરામ સાહુ
 (૨૦૦૩) ૧ એસ.સી.સી. ૨૫૦, ઉત્કલ યુનિવર્સિટી વિ. જ્યોતિર્મયી નાયક
 (૨૦૦૩) ૪ એસ.સી.સી. ૭૬૦, સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. તિલક રાજ
 (૨૦૦૩) ૬ એસ.સી.સી. ૧૨૩, યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. તરિત રંજન દાસ
 (૨૦૦૩) ૧૧ એસ.સી.સી. ૬૫૮, અપાંગ્ણુ મોહન લોધ વિ. સ્ટેટ ઓફ ત્રિપુરા
 (૨૦૦૪) ૧ એસ.સી.સી. ૧૧૯, સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. ચરણજીત સિંહ
 (૨૦૦૬) ૯ એસ.સી.સી. ૩૨૧, હિન્દુસ્તાન એરોનોટિક્સ લિમિટેડ વિ. દાન
 બહાદુર સિંહ (૨૦૦૭) ૬ એસ.સી.સી. ૨૦૭, કેન્દ્રીય વિધાલય સંગઠન વિ.
 એલ.વી. સુબ્રમણ્યેશ્વર (૨૦૦૭) ૫ એસ.સી.સી. ૩૨૬ અને કેન્ટીન મજૂર સભા
 વિ. મેટલર્જિકલ એન્ડ એન્ગ્. કન્સલ્ટન્ટ્સ (ઇન્ડિયા) લિમિટેડ (૨૦૦૭) ૭
 એસ.સી.સી. ૭૧૦ માં, અદાલતે રણધીર સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા
 (૧૯૮૨) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૮ ના નિર્ધારણથી જાગૃતપણે અને પુનઃપુનઃ
 ભિન્ન અભિગમ અપનાવ્યો હતો અને એવું ઠરાવ્યું હતું કે હોદ્દાની સમાનતા
 અથવા કામના પરિમાણની સમાનતા વેતનધોરણોની સમાનતા નક્કી કરવા માટે

નિર્ણાયક નથી અને સમાન કામ માટે સમાન વેતનના સિદ્ધાંત પર આધારિત દાવાને સ્વીકારવા અને વિચારણા માટે હાથ ધરતાં પહેલાં, અદાલતે ભરતી/નિમણૂકના સ્ત્રોત અને પદ્ધતિ, લાયકાતો, કામનું સ્વરૂપ, મૂલ્યનિર્ણય, જવાબદારીઓ, વિશ્વસનીયતા, અનુભવ, ગોપનીયતા, કાર્યોલક્ષી આવશ્યકતા વગેરે જેવા પરિબલોનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

... ..

૯૯. કેન્ટીન મજદૂર સભા વિ. મેટાલર્જિકલ એન્ડ એલિંગ. કન્સલ્ટન્ટ્સ (ઇન્ડિયા) લિ. (૨૦૦૭) ૭ એસ.સી.સી. ૭૧૦ માં અન્ય બે-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે માત્ર એટલા માટે કે કથિત મુખ્ય નાયકર્તાના કોન્ટ્રાક્ટરના કેટલાક કર્મચારીઓ મુખ્ય નાયકર્તાના કર્મચારીઓ જેવી જ પ્રકૃતિના કામ અથવા ફરજો બજાવી રહ્યા છે, તેવા કર્મચારીઓને સમાનતાનો દાવો કરવાનો હક પ્રાપ્ત થતો નથી.

૧૦૦. અગાઉ ઉલ્લેખ કરેલ મુજબ, પ્રતિવાદીઓને અધિકૃત લિક્વિડેટરો દ્વારા ૧૯૫૯ ના નિયમોના નિયમ ૩૦૮ હેઠળ અદાલતે આપેલી મંજૂરી અનુસાર નોકરીએ રાખવામાં આવ્યા હતા/કાર્ય માટે જોડવામાં આવ્યા હતા અને તેમને કંપની ફંડમાંથી પગાર અને ભથ્થાં ચૂકવવામાં આવે છે. તેમને ન તો મંજૂર કરેલ પદો સામે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી અને ન તો ભારતના સંચિત નિધિમાંથી તેમને ચૂકવણી કરવામાં આવતી હતી. તેથી, માત્ર એ હકીકત કે તેઓ અધિકૃત લિક્વિડેટરોના કચેરીઓના નિયમિત કર્મચારીઓ સમાન કામ કરતાં હતા, તે

‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ ના સિદ્ધાંતને લાગુ કરવા માટે પૂરતી ગણાવી શકાતી નથી. આવા કોઈપણ નિર્દેશથી સરકારને અધિકૃત લિક્વિડેટરોના કચેરીઓમાં વધારાના પદોને મંજૂરી આપવાની ફરજ પડશે જેથી કંપની દ્વારા વેતન પામતા કર્મચારીઓને ભારતના સંચિત નિધિમાંથી નિયમિત વેતનશ્રેણીમાં પગાર અને ભથ્થાંની ચૂકવણી સુલભ થઈ શકે અને, ભારત સરકાર દ્વારા સીધી ભરતી માટે નિર્ધારિત પદોની સંખ્યા ઘટાડવાનો લેવાયેલ નીતિગત નિર્ણય કોઈ કાનૂની અથવા બંધારણીય ક્ષતિથી પીડિત નથી, એવો અમારો નિષ્કર્ષ હોઈ, ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ ના સિદ્ધાંતને લાગુ કરીને પ્રતિવાદીઓની નિયમિત કર્મચારીઓ સમકક્ષ નિયમિત વેતનશ્રેણી મુજબ પગાર અને ભથ્થાં તથા અન્ય નાણાકીય લાભોની ચુકવણી કરવાની રજૂઆત સ્વીકારવી શક્ય નથી.”

૬૬. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય વિ. સુરજીત સિંહ અને અન્ય૧૩ માં સિન્હા, ન્યાયાધીશે આ મુદ્દા અંગેના તમામ સંબંધિત નિર્ણયોનો વિચાર કરીને નીચે મુજબ જણાવ્યું:—

“૮. અમારી સમક્ષ, વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી કે આ અદાલતે આપેલા નિર્ણયોનું વિશ્લેષણ કરતાં નીચે મુજબની કાનૂની સ્થિતિઓ પ્રગટ થાય છે. અમે તેમનો ક્રમશઃ અને વિદ્વાન વકીલે જેમ રજૂ કર્યા છે તેમ વિચાર કરીશું:

(૧) પસંદગીની રીત અને પ્રક્રિયા વર્ગીકરણ માટેનો એક આધાર બની શકે છે. એસ.સી. ચંદ્રા વિ. ઝારખંડ રાજ્ય (૨૦૦૭) ૮ એસ.સી.સી. ૨૭૯ માં

એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે: (એસ.સી.સી. પૃષ્ઠ ૨૯૦-૯૧, ફક્કરા ૨૭ અને ૩૦) " ૨૭ . આ રીતે, હરિયાણા રાજ્ય વિ. તિલક રાજ (૨૦૦૩) ૬ એસ.સી.સી. ૧૨૩ માં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે આ સિદ્ધાંત ત્યારે જ લાગુ પડી શકે જ્યારે બંને જૂથો વચ્ચે સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી સમાનતા હોય. ભલે બંને જૂથના કર્મચારીઓ સમાન કામ કરતા હોય, તેમ છતાં જો સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી સમાનતા ન હોય તો તેમને સમાન વેતન આપી શકાય નહીં; ઉદાહરણ તરીકે, દૈનિક દરે કામ કરતો કર્મચારી નિયમિત કર્મચારી જેવું જ કામ કરતો હોઈ શકે, છતાં તેને સમાન વેતનધોરણ આપી શકાય નહીં. તે જ રીતે, કર્મચારીઓના બે જૂથો સમાન કામ કરતા હોઈ શકે, છતાં શૈક્ષણિક લાયકાતો અલગ હોય તો તેમને જુદા જુદા વેતનધોરણો આપવામાં આવી શકે. તેમજ, કામના સ્વભાવ, જવાબદારીઓ, અનુભવ, ભરતીની પદ્ધતિ વગેરે અલગ હોય તો વેતનધોરણ પણ જુદું હોઈ શકે.

* * *

૩૦ . ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય વિ. મિનિસ્ટિરિયલ કર્મચારી સંગ (૧૯૯૮) ૧ એસસીસી ૪૨૨ માં સર્વોચ્ચ અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે, ભલે સમાન પદ ધારણ કરનાર વ્યક્તિઓ સમાન પ્રકારનું કામ કરતી હોય, પરંતુ જો ભરતીની પદ્ધતિ, લાયકાત, બઢતી વગેરે ભિન્ન હોય, તો ભિન્ન પગારધોરણ નક્કી કરવા માટે તે પૂરતું ગણાશે. જ્યાં પદોની બે શ્રેણીઓમાં ભરતીની પદ્ધતિ, લાયકાત અને બઢતી સંપૂર્ણપણે ભિન્ન હોય, ત્યાં સમાન કામ માટે સમાન પગારના

સિદ્ધાંતનો કોઈપણ પ્રયોગ થઈ શકતો નથી.”

(મૂળમાં ભાર)

આપેલ કેસમાં, પસંદગીની પદ્ધતિ તેવા પરિબલોમાંના એક તરીકે વિચારણીય થઈ શકે છે, જે ભિન્નતા પેદા કરી શકે. (જુઓ સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. ચરણજીત સિંહ (૨૦૦૬) ૯ એસ.સી.સી. ૩૨૧, એસ.સી.સી. પરિચ્છેદ ૧૫.)

(૨) લાંબા સમયથી કાર્યરત દૈનિક વેતનદારને વેતનધોરણના લઘુત્તમ આધાર પર વેતન મંજૂર કરવું જોઈએ. આ સંદર્ભમાં કર્ણાટક રાજ્ય વિ. ઉમાદેવી (૩)(૨૦૦૬) ૪ એસ.સી.સી. ૧ પર આધાર મુકવામાં આવ્યો છે. વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે અદાલતે ઉમાદેવી મામલામાં બંધારણીય ખંડપીઠ દ્વારા પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતનું અનુસરણ કરવું જોઈએ, કારણ કે કોમર્શિયલ ટેક્સેસ વિભાગના દૈનિક વેતનદારો અંગે એવો રાહત તેને મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો. વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું હતું કે આ અદાલતે તાજેતરમાં, ચદ્ધપિ કેટલીક મુદતથી કામ કરતા કર્મચારીઓનું નિયમિતીકરણ કરવાની દિશા અંગે ભિન્નતા દર્શાવી હતી, તેમ છતાં ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૯-એમાં સમાવાયેલ બંધારણીય આજ્ઞાને ધ્યાનમાં રાખીને, વિશેષ કરીને એવા કેસોમાં જ્યાં રાજ્યનું વર્તન અયોગ્ય, અન્યાયી અને પૂર્વગ્રહપૂર્ણ હોવાનું જણાયું હતું, વેતનધોરણ મુજબ પગાર મંજૂર કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો.

... ..

૧૭. આ અદાલત દ્વારા કાનૂનની વિકાસયાત્રાના વિવિધ તબક્કાઓમાં, ઉક્ત સિદ્ધાંત પર આધાર રાખીને અથવા તેના આધારે, અભિપ્રાયોમાં સ્પષ્ટ મતભેદ ઉભો થયો છે તે હકીકતનો પણ અમને નોંધ લેવો આવશ્યક છે. જ્યારે ૧૯૭૦ના અને ૧૯૮૦ના દાયકાઓમાં, આ અદાલતે તે જ સિદ્ધાંતનો ઉદાર રીતે અમલ કર્યો હતો અને એવી સ્પષ્ટ દલીલો અથવા પુરાવા પર આગ્રહ રાખ્યો નહોતો કે અન્ય સમાન સ્થિતિમાં રહેલા વ્યક્તિઓ તમામ બાબતોમાં સમાન છે; તાજેતરના સમયમાં પણ; આ અદાલતે ભિન્ન સ્વરોમાં મત પ્રગટ કર્યો છે, જે નીચે મુજબથી સ્પષ્ટ થશે. આ બાબતનો આ અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે ખાસ ઉલ્લેખ એસ.સી. ચંદ્રા વિ. સ્ટેટ ઓફ ઝારખંડ (૨૦૦૭) ૮ એસ.સી.સી. ૨૭૯ માં કર્યો હતો, જેમાં આ મુજબ ઠરાવાયું હતું: (એસ.સી.સી. પૃ. ૨૮૯, પરિચ્છેદ ૨૧)

૨૧ . અપીલકર્તાઓના વિદ્વાન વકીલે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૯(ડી) પર આધાર મુક્યો છે. અનુચ્છેદ ૩૯(ડી) નો અર્થ એવો થતો નથી કે સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનના સિદ્ધાંતના અમલ માટે શાળામાં કાર્યરત તમામ શિક્ષકોને બી.સી.સી.એલ. અથવા ઝારખંડ સરકારના લિપિકો સાથે સમકક્ષ ગણવામાં આવે. બંને વર્ગો વચ્ચે સંપૂર્ણ સમાનતા હોવી જોઈએ, અર્થાત્ એક તરફ શાળાના શિક્ષકો અને બીજી તરફ બી.સી.સી.એલ.ના લિપિકો, અને તેથી શિક્ષકોને રાજ્ય સરકાર અથવા બી.સી.સી.એલ.ના લિપિકો સાથે સમકક્ષ ગણાવી શકાય નહીં. સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૯(ડી) ના અમલનો પ્રશ્ન

તાજેતરમાં આ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. ચરણજીત સિંહ (૨૦૦૬) ૯ એસ.સી.સી. ૩૨૧ માં વ્યાખ્યાયિત કર્યો હતો, જેમાં તેમના લોર્ડશીપ્સે સમગ્ર વિવાદનો અંત લાવીને એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ ના સિદ્ધાંત માટે એ કસોટી પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે કે હોદ્દાધારકો તેવા કર્મચારીઓ દ્વારા નિષ્પાદિત કાર્ય જેટલું જ સમાન અને એકસરખું કાર્ય બજાવી રહ્યા હોય, જેઓની સામે સમાન વેતનનો દાવો કરવામાં આવે છે. તેમના લોર્ડશીપ્સે આ વિષય સંબંધિત તમામ કેસોની સમીક્ષા કરી હતી અને વિગતવાર ચર્ચા પછી અંતે વિવાદનો અંત લાવી દીધો હતો કે જેમણે સમકક્ષતાનો દાવો કર્યો હોય તેમણે અદાલતને સંતોષ આપવો જોઈએ કે પરિસ્થિતિઓ એકસરખી અને સમાન છે અને તેઓ દ્વારા એકસરખી ફરજો બજાવવામાં આવી રહી છે. અમારા વિચારાર્થે અનેક કેસોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, છતાં તેનો કોઈ ઉપયોગી હેતુ સિદ્ધ થવાનો નથી, કારણ કે ચરણજીત સિંહ (૨૦૦૬) ૯ એસ.સી.સી. ૩૨૧ માં આ બધા કેસોની આ અદાલતે સમીક્ષા કરી છે. વધુમાં, જ્યારે અમે પહેલેથી જ એવો નિર્ધાર કર્યો છે કે અપીલકર્તાઓ બી.સી.સી.એલ.ના કર્મચારીઓ નથી, ત્યારે બી.સી.સી.એલ.ના લિપિકોના વેતન સાથે કોઈ સમકક્ષતા માંગવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી.

૧૮. કટજુ, ન્યાયાધીશે તેમના અલગ પરંતુ સહમતિપૂર્ણ ચુકાદામાં નીચે મુજબ મત વ્યક્ત કર્યો હતો: (એસ.સી. ચંદ્રા પ્રકરણ (૨૦૦૭) ૮ એસીસી ૨૭૯ , એસીસી પૃષ્ઠ ૨૯૦ અને ૨૯૩-૯૪, ફક્ત ૨૬ અને ૩૫)

“ ૨૬ . વેતનધોરણનું નિર્ધારણ એક સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા છે, જેના માટે નાણાકીય ક્ષમતા, જવાબદારી, શૈક્ષણિક લાયકાત, નિમણૂકની પદ્ધતિ, વગેરે સહિત વિવિધ વિચારણાઓ જરૂરી બને છે અને તેનો અનુનં. અસરકારક પ્રભાવ પડે છે. તેથી, આ અદાલતના અનુવર્તી નિર્ણયોમાં સમાન કામ માટે સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત નોંધપાત્ર રીતે શિથિલ કરવામાં આવ્યો છે, અને તાજેતરના વર્ષોમાં આ અદાલત દ્વારા તેનો બહુ ઓછો જ અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

* * *

૩૫ . અમારા મત મુજબ સમાન કામ માટે સમાન વેતનના સિદ્ધાંતનો અમલ કરીને અદાલતો દ્વારા વેતનધોરણો નક્કી કરવાથી રાજ્યના ત્રણ અંગો વચ્ચે સત્તાઓના વિભાજનના ઊંચા બંધારણીય સિદ્ધાંતને ભંગ થાય છે. આ બાબતને સમજતા, આ અદાલતે તાજેતરના વર્ષોમાં સમાન કામ માટે સમાન વેતનના સિદ્ધાંતનો અમલ કરવાનું ટાળ્યું છે, જે સુધી બે જૂથો વચ્ચે સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી સમાનતા ન હોય (અને ત્યાં પણ, અદાલત પોતે ઊંચું વેતન મંજૂર કરે તેની બદલે આ મુદ્દો સરકાર દ્વારા નિયુક્ત નિષ્ણાત સમિતિ સમક્ષ પરીક્ષણ માટે મોકલવો જોઈએ).”

૧૯. એસ.સી. ચંદ્રા કેસ (૨૦૦૭) ૮ એસ.સી.સી. ૨૭૯ માં પીઠે ઉપરોક્ત નિષ્કર્ષે પહોંચતાં ખાસ કરીને આ અદાલતની ત્રણ-ન્યાયાધીશોની પીઠના ચરણજીત સિંહ (૨૦૦૬) ૯ એસ.સી.સી. ૩૨૧ ના નિર્ણય પર આધાર મૂક્યો હતો, જેમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું: (ચરણજીત સિંહ કેસ,

એસ.સી.સી. પૃષ્ઠો ૩૨૯-૩૦ અને ૩૩૪-૩૬, પરિચ્છેદ ૯, ૧૭, ૧૮ અને ૨૨)

“ ૯ . સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. તિલક રાજ (૨૦૦૩) ૬ એસસીસી ૧૨૩ માં એવું ધારવામાં આવ્યું છે કે સમાન કામ માટે સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત હંમેશા લાગુ કરવો સહેલો નથી. એવું ધારવામાં આવ્યું છે કે વિવિધ સંસ્થાઓમાં અથવા એક જ સંસ્થામાં પણ વિવિધ વ્યક્તિઓના કાર્યની સરખામણી કરવા અને તેનું મૂલવણ કરવા અંગે મૂળભૂત મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. એવું ધારવામાં આવ્યું છે કે આ એવો સિદ્ધાંત છે, જેની લાગુ પડતાના હેતુસર, સમાન વેતનમાનનો દાવો કરનાર કર્મચારીઓના એક જૂથ અને એવા વેતનમાન પહેલેથી જ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા કર્મચારીઓના બીજા જૂથ વચ્ચે સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી સમાનતા આવશ્યક બનાવે છે. એવું ધારવામાં આવ્યું છે કે સમાન વેતન સંબંધિત પ્રશ્નને ગણિતીય સૂત્રમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય નહીં. વધુમાં, નીચે મુજબ પણ ધારવામાં આવ્યું હતું: (એસસીસી પૃ. ૧૨૭, પરિચ્છેદ ૧૧)

૧૧ . પગાર ધોરણ નિશ્ચિત પદ સાથે સંકળાયેલું હોય છે અને દૈનિક વેતનદારના કિસ્સામાં, તે કોઈ પદ ધારણ કરતો નથી. પ્રતિવાદી કામદારોને સમાન વેતન અને ભથ્થાના દાવા સહિત કોઈપણ અથવા સર્વ હેતુઓ માટે નિયમિત અને કાયમી કર્મચારીવર્ગ સાથે સરખામણીનો દાવો કરવા માટે તેઓ કોઈ પદ ધારણ કરે છે એવું માનવામાં આવી શકતું નથી. સમાનતાના આધારે રાહત માગવા માટે, દાવેદારો પર સ્પષ્ટ સમક્ષતાનો આધાર તથા તેના પરિણામે

થયેલા પ્રતિકૂળ ભેદભાવને સ્થાપિત કરવાનો ભાર છે, ત્યારબાદ જ તેઓ આક્ષેપિત ભેદભાવના સંદર્ભમાં બીજા વર્ગની સમકક્ષ હકોનો દાવો કરવા પાત્ર બને છે. બંને વર્ગોની ફરજોના સ્વરૂપ અંગે વડી અદાલત સમક્ષ કોઈ સામગ્રી રજૂ કરવામાં આવી નહોતી અને “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન”નો સિદ્ધાંત કોઈ અમૂર્ત સિદ્ધાંત છે એવું ઠરાવવું શક્ય નથી.

* * *

૧૭ . ભગવન દાસ વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા (૧૯૮૭) ૪ એસ.સી.સી. ૬૩૪ માં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે જો તાત્કાલિક નિયુક્ત કર્મચારીઓ અને નિયમિત કર્મચારીઓની ફરજો અને કાર્ય સમાન હોય, તો માત્ર પસંદગીની પદ્ધતિઓમાં તફાવતના આધારે વેતનમાં ભેદભાવ થઈ શકતો નથી. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે કાર્યના સ્વરૂપમાં સમાનતા સાબિત કરવાનો ભાર પીડિત કામદાર પર હતો. પસંદગીની પદ્ધતિઓમાં તફાવતના આધારે વેતનમાં ભેદભાવ થઈ શકતો નથી એવા દૃષ્ટિકોણ સાથે અમે સહમત થઈ શકતા નથી. જસમેર સિંહ કેસ (૧૯૯૬) ૧૧ એસ.સી.સી. ૭૭ માં યોગ્ય રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે તેમ, પરિષ્ક્રિયાનો યોગ્ય વિચાર કરીને ગુણાત્મકતા ના આધારે પસંદગી સમિતિ દ્વારા પસંદ કરાયેલ વ્યક્તિઓને ઉચ્ચ વેતનધોરણ મંજૂર કરી શકાય, કારણ કે તેમનું મૂલ્યાંકન સક્ષમ સત્તાધિકારી દ્વારા કરવામાં આવેલું હોય છે અને આવા કેસોમાં ઉચ્ચ વેતનધોરણની ચૂકવણીને પડકારવામાં આવી શકતી નથી. જસમેર સિંહ કેસનો તરુણ કે. રોય કેસ (૨૦૦૪) ૧

એસ.સી. ૩૪૭ માં સમર્થનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૯ . નિર્દેશો અને રજૂઆતો પર વિચાર કર્યા પછી અમારો એવો મત છે કે જસ્મેર સિંહ (૧૯૯૬) ૧ એસસી ૭૭, તિલક રાજ (૨૦૦૩) ૬ એસસીસી ૧૨૩, ઓરિસ્સા યુનિવર્સિટી ઓફ એગ્રીકલ્ચર એન્ડ ટેક્નોલોજી (૨૦૦૩) ૫ એસસીસી ૧૮૮ અને તરુણ કે. રોય (૨૦૦૪) ૧ એસસીસી ૩૪૭ માં દર્શાવાયેલ કાનૂની સ્થિતિ જ યોગ્ય કાનૂન નિર્ધારિત કરે છે. નિઃસંદેહ, ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’નો સિદ્ધાંત કોઈ અમૂર્ત સિદ્ધાંત નથી અને તે કાયદાની અદાલતમાં અમલમાં મુકાવી શકાય એવો છે. પરંતુ સમાન વેતન સમાન મૂલ્યના સમાન કાર્ય માટે જ હોવું જોઈએ. ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’નો સિદ્ધાંત દરેક કેસમાં યાંત્રિક રીતે લાગુ પડી શકતો નથી. અનુચ્છેદ ૧૪, ભરતી કરાયેલા અને સાથે વર્ગીકૃત કરાયેલા વ્યક્તિઓના ગુણધર્મો અથવા લક્ષણોના આધારે, બહાર રહી ગયેલાઓની સરખામણીએ, વાજબી વર્ગીકરણને મંજૂરી આપે છે. નિશ્ચિતપણે, તે ગુણધર્મો અથવા લક્ષણોનો હાંસલ કરવાના હેતુ સાથે વાજબી સંબંધ હોવો આવશ્યક છે. સેવા સંબંધિત બાબતોમાં, વહીવટમાં કાર્યક્ષમતા પ્રોત્સાહિત કરવા માટે વેતનના હેતુસર પ્રતિભા અથવા અનુભવ વર્ગીકરણનો યોગ્ય આધાર બની શકે છે. પ્રોત્સાહનના અવસરોના અભાવે થતી સ્થિરતા અથવા તેનાથી ઉપજતી નિરાશા ટાળવા માટે વધુ ઊંચો વેતનઘોરણ આપવો પણ વેતનમાં ભિન્નતા માટે સ્વીકાર્ય કારણ છે. માત્ર એ હકીકત કે વ્યક્તિ ભરતીની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયો નથી, તે પણ કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં ભેદ

ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જો શૈક્ષણિક લાયકાતો ભિન્ન હોય, તો પણ આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ ન થતો હોઈ શકે. ભલે વ્યક્તિઓ એક જ કામ કરતા હોય, તેમ છતાં તેમના કામની ગુણવત્તા ભિન્ન હોઈ શકે. જ્યાં વ્યક્તિઓની પસંદગી, પરિષ્ક્રાંતનો યોગ્ય વિચાર રાખીને, પ્રતિભાના આધારે પસંદગી સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે, ત્યાં સક્ષમ સત્તાધિકારીએ મૂલવેલા આવા વ્યક્તિઓને આપવામાં આવેલ ઊંચો વેતનધોરણ પડકારવામાં આવી શકતો નથી. શૈક્ષણિક લાયકાતોમાં રહેલા ભેદ પર આધારિત વર્ગીકરણ વેતનધોરણોમાં રહેલા ભેદને ન્યાયસંગત ઠરાવે છે. માત્ર કોઈ વ્યક્તિને, કહેવાય તેમ, સુધાર અથવા હસ્તશિલ્પી તરીકે ઓળખાવતું નામકરણ એટલું પૂરતું નથી કે તે નિયમિત સેવામાં રહેલા બીજા કોઈ સુધાર અથવા હસ્તશિલ્પી જેવું જ કાર્ય કરે છે એવો નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય. ઉત્પન્ન થતી કાર્યની ગુણવત્તા ભિન્ન હોઈ શકે છે અને સોંપવામાં આવેલ કાર્યનું સ્વરૂપ પણ ભિન્ન હોઈ શકે છે. આ માત્ર શારીરિક પ્રવૃત્તિની સરખામણીનો પ્રશ્ન નથી. ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ના સિદ્ધાંતના અમલ માટે નિર્ધારિત નોકરીના વિવિધ પરિમાણોનો વિચાર આવશ્યક છે. આવશ્યક ચોક્કસાઈ અને તે કાર્યમાં આવતી કુશળતા એક નોકરીથી બીજી નોકરીમાં ભિન્ન હોઈ શકે છે. તેનો નિર્ણય માત્ર કામના પરિમાણ પરથી થઈ શકતો નથી. વિશ્વસનીયતા અને જવાબદારી અંગે ગુણાત્મક ભેદ હોઈ શકે છે. કાર્યો એકસરખાં હોઈ શકે, પરંતુ જવાબદારીઓ ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી સામાન્ય રીતે, આ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે કે નહીં તેનો મૂલ્યાંકન અને નિર્ધારણ

નિષ્ણાત મંડળ દ્વારા જ થવા દેવું જોઈએ. આ એવી બાબતો નથી કે જેમાં રિટ અદાલત સહેલાઈથી હસ્તક્ષેપ કરે. સામાન્ય રીતે, ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’નો દાવો કરનાર પક્ષે આ બાબતે વિવાદ ઉપસ્થિત કરવો જોઈએ. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં, ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’નો દાવો કરનાર પક્ષે જરૂરી આક્ષેપો કરવાના અને તમામ બાબતો સમાન છે તે સાબિત કરવાનું હોય છે. તેથી, અદાલત દ્વારા કોઈ દિશાનિર્દેશ જારી કરી શકાય તે પહેલાં, અદાલતે પ્રથમ જોવું જોઈએ કે જરૂરી આક્ષેપો છે અને તેનો પુરાવો પણ છે. જો વડી અદાલત તેની સમક્ષ મૂકવામાં આવેલી સામગ્રીના આધારે આ બાબતે સંતોષ પામે કે સમાન ગુણવત્તાવાળું સમાન કાર્ય હતું અને અન્ય તમામ સંબંધિત પરિબલો પૂર્ણ થાય છે, તો તે સંબંધિત રિટ અરજી દાખલ થયાની તારીખથી સમાન વેતન ચુકવવાનો દિશાનિર્દેશ આપી શકે. આ તમામ કેસોમાં અમને જણાય છે કે વડી અદાલતે કોઈપણ સંબંધિત પરિબલોની તપાસ કર્યા વિના, અંધપણે આ આધાર પર આગળ વધી છે કે ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’નો સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે.

* * *

૨૨ . વધુ એક તથ્ય જે નોંધવું આવશ્યક છે તે એ છે કે સિવિલ અપીલો નં. ૬૬૪૮, ૬૬૪૭, ૬૫૭૨ અને ૬૫૭૦ સન ૨૦૦૨ કેઝ્યુઅલ અથવા દૈનિક-વેતનધારક કામદારો સંબંધિત નથી. આ કારણના આધારે નિયુક્ત કરવામાં આવેલા વ્યક્તિઓના કેસો છે. આવા વ્યક્તિઓને સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત લાગુ પડતો નથી. પૂર્ણ ખંડપીઠનો ચુકાદો માત્ર દૈનિક-

વેતનધારક અને કેઝ્યુઅલ કામદારો અંગે જ હતો. જ્યાં કોઈ વ્યક્તિને કરાર હેઠળ નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, ત્યાં સેવાની શરતો અને નિયમો કરાર દ્વારા જ નિયંત્રિત થાય છે. હરિયાણા રાજ્ય વિ. સુરીંદર કુમાર (૧૯૯૭) ૩ એસ.સી.સી. ૬૩૩ માં, કરારના આધારે નિયુક્ત કરવામાં આવેલા વ્યક્તિઓએ તેમના હોદ્દા પરસ્પર બદલવા યોગ્ય હોવાના આધારે નિયમિત કામદારો જેટલું સમાન વેતન માંગ્યું હતું. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે, જ્યાં સુધી તેમની યોગ્ય રીતે પસંદગી કરીને નિયુક્તિ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તેમને નિયમિત હોદ્દાઓ પર કોઈ હક નથી. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે તેઓ સમાન ફરજો બજાવે છે એવો દાવો કરીને તેઓ નિયમિત કર્મચારીઓ જેટલા સમાન વેતનના હકદાર નથી. એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે પસંદગીનો મૂળ હેતુ યોગ્યતા તપાસવાનો અને તે બાદ નિયમો અનુસાર નિયુક્તિ કરવાનો છે. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે પ્રતિવાદીઓની ભરતી, ભરતી માટે નિર્ધારિત નિયમો અનુસાર કરવામાં આવી નહોતી.”

--- --- ---

૨૪. હવે આ બાબતમાં કોઈ શંકા કે વિવાદ રહ્યો નથી કે “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” ના સિદ્ધાંતનો લાભ આપવો, સમાન કાર્ય, સમાન મૂલ્ય, નિમણૂકનો સ્ત્રોત અને રીત, સમૂહની સમાન ઓળખ તથા સર્વાંગી અથવા સંપૂર્ણ સમાનતા સહિતના અનેક પરિબલો પર આધારિત છે. આ અદાલતે, તાજેતરમાં પણ, યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. મહાજબીન અખ્તર (૨૦૦૮) ૧

એસ.સી.સી. ૩૬૮ માં, સ્પષ્ટપણે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું: (એસ.સી.સી. પૃષ્ઠ ૩૭૬-૭૭, પરિચ્છેદ ૧૯ અને ૨૪)

“ ૧૯ . આ અદાલતના બહુ મોટા પ્રમાણમાં આવેલા નિર્ણયો માં આ પ્રશ્ન વિચારાધીન આવ્યો હતો, જેમાં અદાલતે કોઈપણ સંકોચ વિના આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી હતી કે વેતનધોરણ નક્કી કરવાની બાબતમાં સમકક્ષતા નિર્ધારિત કરવા માટે બહુ મોટા પ્રમાણમાં પરિબળો, એટલે કે, શૈક્ષણિક લાયકાતો, ફરજનું સ્વરૂપ, જવાબદારીનું સ્વરૂપ, ભરતીની પદ્ધતિનું સ્વરૂપ, વગેરે, સંબંધિત ગણાશે. (જુઓ, ફાઈનાન્સ ડિપાર્ટમેન્ટ વિ. ડબલ્યુ.બી. રજીસ્ટ્રેશન સર્વિસ એસોસિએશન. ૧૯૯૩ સપ્લ. (૧) એસ.સી.સી. ૧૫૩, સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. વિ. જે.પી. ચૌરાસિયા (૧૯૮૯) ૧ એસ.સી.સી. ૧૨૧, યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. પ્રદીપ કુમાર દે (૨૦૦૦) ૮ એસ.સી.સી. ૫૮૦ અને સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. હરિયાણા સિવિલ સચિવાલય પર્સનલ સ્ટાફ એસોસિએશન. (૨૦૦૨) ૬ એસ.સી.સી. ૭૨)

* * *

૨૪ . તેથી, આ કેસમાં પ્રાપ્ત તથ્યોના આધારે, અમારો એવો મત છે કે સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત અહીં લાગુ પડતો નથી. જો વેતનધોરણોનું નિર્ધારણ શૈક્ષણિક લાયકાત, ફરજોના સ્વરૂપ અને અન્ય સંબંધિત પરિબળોના આધારે કરવામાં આવ્યું હોત, તો બાબત ભિન્ન હોઈ શકતી. અમે આ હકીકતથી પણ અજાણ નથી કે સામાન્ય રીતે વિવિધ વિભાગોમાં

કાર્યરત કર્મચારીઓના વેતનધોરણોને સમકક્ષ માનવા જોઈએ અને સમાન વેતનધોરણની ભલામણ થવી જોઈએ. પ્રતિવાદીએ પોતાની સેવાઓ પ્રતિનિયુક્તિ પર મૂકવા માટે વિકલ્પ પસંદ કર્યો નહોતો. તેમણે વધારાના કર્મચારી તરીકે સરકારી સેવામાં જ રહેવાનો વિકલ્પ પસંદ કર્યો હતો. તેમને નેશનલ ગેલેરી ઓફ મોડર્ન આર્ટમાં ગ્રંથપાલ તરીકે યાદીમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. તેમને સહાયક ગ્રંથપાલ અને માહિતી સહાયક તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તેમનું વેતનધોરણ રૂપિયા ૬૫૦૦-૧૦,૫૦૦ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું, જે સુધારેલ વેતનધોરણ હતું. સ્વીકારેલી સ્થિતિ એવી છે કે તેમના કેસ પર પાંચમા વેતન સુધારા આયોગે વિચારણા કરી નથી. જો ઉચ્ચ શ્રેણીમાં વેતનધોરણનું પુનર્નિર્ધારણ કોઈ નિષ્ણાત સંસ્થાએ શૈક્ષણિક લાયકાતો અને અન્ય સંબંધિત પરિબલોને ધ્યાનમાં રાખીને કર્યું હોય, તો તેના પ્રત્યે કોઈ અપવાદ લેવો શક્ય નથી. નિર્વિવાદ રીતે, તેમને ભિન્ન વેતનધોરણમાં મૂકવા માટે યોગ્ય કારણો દર્શાવવાનો ભાર ભારત સંઘ પર હતો. તે કરવામાં આવ્યું છે. અમે અગાઉ અહીં નોંધ્યું છે કે માત્ર આવશ્યક શૈક્ષણિક લાયકાતો જ ભિન્ન નથી, પરંતુ ફરજોના સ્વરૂપમાં પણ ભિન્નતા છે. ભારતના બંધારણનો અનુચ્છેદ ૩૯(ડી) તથા અનુચ્છેદ ૧૪, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, આ પૂર્વધારણા પર લાગુ કરવાના છે કે સમાનતાનો પ્રાવધાન એવા લોકોના સંદર્ભમાં જ આહ્વાન કરવામાં આવવો જોઈએ, જે તમામ બાબતોમાં સમાન સ્થિતિમાં હોય.”

ઉક્ત સિદ્ધાંતનો વિવિધ તથ્યપરિસ્થિતિઓમાં કેવી રીતે અમલ કરવો તે

જ એકમાત્ર પ્રશ્ન છે. જ્યારે આ અદાલતે તેમાંના અરજદારો પાસે આવશ્યક લાયકાત ન હોવાથી ઉક્ત સિદ્ધાંત લાગુ કરવાનો ઇનકાર કર્યો હતો; ત્યારે યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. દિનેશન કે.કે. (૨૦૦૮) ૧ એસ.સી.સી. ૫૮૬ માં, નિયમના અમલનો પ્રશ્ન નિષ્ણાત સંસ્થાને છોડવો જોઈએ તેવી વકાલત કરવામાં આવી હતી, એમ જણાવતાં: (દિનેશન કે.કે. કેસ) એસ.સી.સી. પૃ. ૫૯૨-૯૩, અનુચ્છેદ ૧૬)

૧૬ . ફરી એક વખત, તાજેતરના નિર્ણય રાજ્ય હરિયાણા વિ. ચરણજીત સિંહ (૨૦૦૬) ૯ એસ.સી.સી. ૩૨૧ માં, ત્રણ માનનીય ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે, આ અદાલતે રાજ્ય હરિયાણા વિ. જસમેર સિંહ (૧૯૯૬) ૧૧ એસ.સી.સી. ૭૭, તિલક રાજ (૨૦૦૩) ૬ એસ.સી.સી. ૧૨૩, ઓડિશા યુનિવર્સિટી ઓફ એગ્રીકલ્ચર એન્ડ ટેકનોલોજી વિ. મનોજ કે. મોહાંતી (૨૦૦૩) ૫ એસ.સી.સી. ૧૮૮ અને ગવર્નમેન્ટ ઓફ ડબલ્યુ.બી. વિ. તરુણ કે. રોય (૨૦૦૪) ૧ એસ.સી.સી. ૩૪૭ માં સ્વીકારેલ અભિપ્રાયને સમર્થન આપતાં, પુનરોચ્યાર કર્યો છે કે સમાન કામ માટે સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત કોઈ અભાવિધાનાત્મક સિદ્ધાંત નથી અને તે કાનૂની અદાલતમાં અમલમાં મૂકવા યોગ્ય છે. અન્ય બાબતો ઉપરાંત, આ અવલોકન કરતાં કે સમાન વેતન સમાન મૂલ્યના સમાન કામ માટે જ હોવું જોઈએ અને સમાન કામ માટે સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત દરેક કેસમાં ગણિતીય રીતે લાગુ પડતો નથી, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૧૪, ભરતી કરાયેલા અને એકસાથે વર્ગીકૃત કરાયેલા વ્યક્તિઓના

ગુણધર્મો અથવા લક્ષણોના આધારે, બહાર રાખવામાં આવેલા વ્યક્તિઓની સરખામણીએ, ચુકિતસંગત વર્ગીકરણને મંજૂરી આપે છે. અલબત્ત, આવા ગુણધર્મો અથવા લક્ષણોનો હાંસલ કરવા માગવામાં આવેલા હેતુ સાથે ચુકિતસંગત સંબંધ હોવો આવશ્યક છે. એવા અનેક પરિબલોની ગણના કરતાં, જેઓ સમાન કામ માટે સમાન વેતનના સિદ્ધાંતના અમલને વાજબી ન બનાવતા હોય શકે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે કારણ કે ઉક્ત સિદ્ધાંત માટે કોઈ નિર્ધારિત કામના વિવિધ પરિમાણોની વિચારણા આવશ્યક બને છે, સામાન્ય રીતે આ સિદ્ધાંતની લાગુ પડતાની મૂલવણી અને નિર્ધારણ નિષ્ણાત મંડળ પર છોડવામાં આવવું જોઈએ અને જ્યાં સુધી અદાલતને એથી સંતોષ ન થાય કે જે આવશ્યક સામગ્રીના આધારે દાવો કરવામાં આવ્યો છે તે જરૂરી પુરાવા સાથે નોંધપોથીમાં ઉપલબ્ધ છે અને સમાન ગુણવત્તાવાળું સમાન કામ તથા અન્ય તમામ સંબંધિત પરિબલો પૂર્ણ થાય છે, ત્યાં સુધી અદાલતે હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ નહીં.

રપ. એવું હોઈ શકે છે કે ચરણજીત સિંહ (૨૦૦૬) ૯ એસ.સી.સી. ૩૨૧ માં, ત્રણ-ન્યાયાધીશોની પીઠ માટે બોલતાં વરિયાવા, જેએ, ભરતીના સ્ત્રોત અંગે “કદાચ” શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હોય, પરંતુ ચુકાદાના કાર્યકારી ભાગમાંથી જે દર્શાય છે તે મુજબ તેને સંબંધિત પરિબલ તરીકે જ માનવું પડે. તેથી, ચરણજીત સિંહ આ અદાલતના અન્ય નિર્ણયોનો વિરોધ કરતું નથી, જેમાં તે સિદ્ધાંતને આહ્વાન કરવા માટે નિમણૂકની રીત અને પ્રક્રિયાને સંબંધિત પરિબલ માનવામાં આવ્યા છે. ઉપરોક્ત ત્રણ-ન્યાયાધીશોની પીઠના નિર્ણયથી અમે

બંધાયેલા છીએ.”

૬૭. સ્ટીલ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ અને અન્ય વિ. દિબ્ચેંદુ ભટ્ટાચાર્ય૧૪ માં ડૉ. ચૌહાણ, ન્યાયાધીશે જણાવ્યું:

“૨૩. આ અદાલતે પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિ. પશ્ચિમ બંગાળ ન્યૂનતમ વેતન નિરીક્ષકો સંઘ (૨૦૧૦) ૫ એસ.સી.સી. ૨૨૫ માં સમાન પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું: (એસ.સી.સી. પૃ. ૨૩૨, અનુચ્છેદો ૧૮-૨૦)

“ ૧૮ વિવિધ પદોના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓની મૂલવણી તથા એવા પદોને લાગુ પડતા વેતનધોરણોનું નિર્ધારણ અને કર્તવ્યો તથા જવાબદારીઓમાં સમકક્ષતાનું નિર્ધારણ, નિષ્ણાત મંડળીઓ દ્વારા કરવામાં આવનાર જટિલ કાર્યપાલક કાર્યો છે. વેતનધોરણમાં સમકક્ષતા આપવી તે તુલનાત્મક કાર્યમૂલવણી અને પદોની સમતા નક્કી કરવા પર આધારિત છે.

૧૯ . ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ નો સિદ્ધાંત કોઈ મૂળભૂત અધિકાર નથી, પરંતુ એક બંધારણીય ધ્યેય છે. તે શૈક્ષણિક લાયકાતો, નોકરીઓના સ્વરૂપ, બજાવવાનાં કર્તવ્યો, નિભાવવાનાં દાયિત્વો, અનુભવ, ભરતીની પદ્ધતિ વગેરે જેવા વિવિધ પરિબલો પર નિર્ભર છે. માત્ર પદોના પદનામના આધારે કરવામાં આવતી સરખામણી ભ્રાંતિયુક્ત છે. અદાલતોએ આવા મુદ્દાઓમાં સંયમપૂર્વક અભિગમ અપનાવવો જોઈએ અને માત્ર ત્યારે જ હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ જ્યારે તેઓ આ બાબતે સંતુષ્ટ થાય કે સરકારનો નિર્ણય સ્પષ્ટપણે અતર્કસંગત, અન્યાયી અને કર્મચારીઓના કોઈ વિશિષ્ટ વર્ગને હાનિકારક છે .

૨૦ . અસમાનતા સાબિત કરવાનો ભાર સમાનતા નો દાવો કરતા કર્મચારીઓ પર છે....”

૩૦. ઉપરોક્તના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, આ મુદ્દા અંગેનો કાયદો આ રીતે સંક્ષેપિત કરી શકાય કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૩૯(ડી) ની જોગવાઈઓનો આશ્રય લઈને વેતન સમાનતાનો દાવો ત્યારે કરી શકાય, જ્યારે તે સ્થાપિત કરવામાં આવે કે બંને પદો માટેની પાત્રતા, પસંદગી/ભરતીની પદ્ધતિ, કાર્યનું સ્વરૂપ અને ગુણવત્તા તથા ફરજો અને પ્રયત્ન, વિશ્વસનીયતા, ગોપનીયતા, કુશળતા, કાર્યાત્મક આવશ્યકતા અને જવાબદારીઓ તથા દરજ્જો સમાન છે. કાર્યો સમાન હોઈ શકે, પરંતુ કૌશલ્ય અને જવાબદારીઓ વાસ્તવમાં અને નોંધપાત્ર રીતે અલગ હોઈ શકે. બીજું પદ કોઈ ઉચ્ચતર લાયકાત, પરિષ્ઠતા અથવા તેવા અન્ય પરિબલોની માંગ કરતું ન પણ હોઈ શકે. વેતન ધોરણોમાં સમાનતા આપવાનું નિર્ભર કાર્યના તુલનાત્મક મૂલ્યાંકન અને પદોની સમકક્ષતા પર છે. સમાનતાનો દાવો કરનાર વ્યક્તિએ આવશ્યક નિવેદનો રજૂ કરવા તથા સંબંધિત પદો વચ્ચે તમામ બાબતોમાં સમાનતા છે તે સાબિત કરવું આવશ્યક છે. આવા જટિલ મુદ્દાનો નિર્ણય પક્ષકારોએ દાખલ કરેલ સોગંદનામાઓનું મૂલ્યાંકન કરીને કરી શકાય તેમ નથી.

૩૧. નોકરદાતાએ ભેદભાવ કર્યો છે તે સ્થાપિત કરવાનો ભાર સમાન વેતનની દાવેદારી કરનાર વ્યક્તિ પર રહે છે. આવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય નિષ્ણાત

સમિતિએ કરવો હોય છે, કારણ કે વેતનશ્રેણીઓનું નિર્ધારણ વગેરે કાર્યપાલિકાના વિશિષ્ટ કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે. જ્યાં સુધી વહીવટ માટે જવાબદાર સત્તાધિકારીઓ, એટલે કે સેવા શરતો વગેરે વિષે કરેલું તેમનું મૂલ્યાંકન સદભાવપૂર્વકનું, વાજબી અને સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવા માપદંડો પર આધારિત હોવાનું જણાય, અને તે ભિન્નીકરણના હેતુ સાથે ચુકિતસંગત સંબંધ ધરાવતું હોય, ત્યાં સુધી એવું ભિન્નીકરણ ભેદભાવ ગણાશે નહીં. સમાન કેડરમાં પદોની બે શ્રેણીઓ રાખવી કાયદાથી પ્રતિબંધિત નથી. તેથી, કોઈ પદનું નામકરણ માત્ર એકમાત્ર નિર્ધારક પરિબલ બની શકે નહીં. અદાલતો, ન્યાયિક પુનર્વિલોકનની તેમની મર્યાદિત સત્તાનો ઉપયોગ કરતાં, ફક્ત એટલું જ તપાસી શકે છે કે રાજ્ય સત્તાધિકારીઓનો નિર્ણય ચુકિતસંગત અને ન્યાયસંગત છે કે નહીં, અથવા તે કર્મચારીઓના કોઈ નિશ્ચિત વર્ગ માટે હાનિકારક છે કે નહીં. અદાલતે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી પડે કે સેવા શરતોમાં માત્ર તફાવત હોવો એ ભેદભાવ સમાન નથી. જ્યાં સુધી બે પદો વચ્ચે સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી સમાનતા ન હોય, ત્યાં સુધી તેમને સમકક્ષ માનવા જોઈએ નહીં અને અદાલતે “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” ના સિદ્ધાંતનો અમલ કરવાનો ટાળવો જોઈએ.”

૬૮. ઉપર ઉલ્લેખિત નિર્ણયોનું વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે આ અદાલતે ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ ના સિદ્ધાંતની લાગુપડતાને અનુસંધાને નીચેની મર્યાદાઓ અથવા લાયકાતો સ્વીકારી છે:—

૧) ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ નો સિદ્ધાંત કોઈ અમૂર્ત સિદ્ધાંત

નથી.

૨) ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ નો સિદ્ધાંત દરેક કેસમાં યાંત્રિક રીતે લાગુ પડતો નથી.

૩) વ્યક્તિ ભરતીની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયો નથી, એ જ હકીકત કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં સ્વયં ભિન્નતા ઊભી કરી શકે છે.૪) ‘સમાન કામ માટે સમાન વેતન’ના સિદ્ધાંતના અમલીકરણ માટે નિર્ધારિત કાર્યના વિવિધ પરિમાણોનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

૫) તેથી, સામાન્ય રીતે, આ સિદ્ધાંતની લાગુ પડતાની બાબતનું મૂલવણ અને નિર્ધારણ નિષ્ણાત સંસ્થાને સોંપવામાં આવવું જોઈએ. આ એવી બાબતો નથી કે જેમાં રિટ અદાલત સહેલાઈથી હસ્તક્ષેપ કરી શકે.

૬) પગાર ધોરણો મંજૂર કરવું સંપૂર્ણપણે કાર્યપાલક કાર્ય છે અને તેથી અદાલતે તેમાં હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ નહીં. તેનાથી અનુસારી અસર ઊભી થઈ શકે છે, જેના પરિણામે સરકાર અને સત્તાધિકારીઓ માટે વિવિધ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ શકે છે.

૭) હોદ્દાઓનું સમીકરણ અને વેતન નક્કી કરવું એક જટિલ વિષય છે, જે નિષ્ણાત સંસ્થાને સોંપવામાં આવવો જોઈએ.

૮) અદાલત દ્વારા વેતન સમતાનો મંજૂર કરવો કાસ્કેડિંગ અસર અને પ્રતિક્રિયાનું પરિણામ આપી શકે છે, જેના પ્રતિકૂળ પરિણામો થઈ શકે છે.૯) સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનના સિદ્ધાંત પર આધારિત દાવાને વિચારણા હેઠળ

લઈને સ્વીકારતા પહેલાં, અદાલતે ભરતી તથા નિયુક્તિના સ્ત્રોત અને પદ્ધતિ જેવા પરિબલોને અવશ્ય ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

૧૦) આપેલ કેસમાં, પસંદગીની પદ્ધતિ એવો એક પરિબલ ગણાવી શકાય છે, જે ભિન્નતા ઊભી કરી શકે છે.

૬૯. નિયોજિત શિક્ષકોની તરફથી જેમાં ભારે નિર્ભરતા મુકવામાં આવી હતી એવો તાજાતમો નિર્ણય પંજાબ રાજ્ય તથા અન્ય વિ. જગજીત સિંહ તથા અન્યર માં બે ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા આપવામાં આવ્યો હતો. વિચારણા માટે ઊભા થયેલા પ્રશ્નો પેરા ૫ માં નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યા હતા:— “૫. અમારા વિચાર માટે જે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તે આ છે: શું તાત્કાલિક રીતે નિમણૂક કરાયેલા કર્મચારીઓ (દૈનિક વેતનધારી કર્મચારીઓ, એડ હોક નિમણૂક પામેલા, આકસ્મિક ધોરણે નિમણૂક કરાયેલા કર્મચારીઓ, કરાર આધારિત કર્મચારીઓ અને તેવા સમાન), મંજૂર થયેલ પદો સામે નિયમિત ધોરણે નિયુક્ત કરવામાં આવેલા કર્મચારીઓ જે ફરજો બજાવે છે એ જ ફરજો પોતે બજાવતા હોવાના આધારે, મોંઘવારી ભથ્થા સહિત (સમયાંતરે કરવામાં આવતી સુધારણા મુજબ) નિયમિત વેતનમાનના લઘુત્તમ હિસ્સા મેળવવા હકદાર છે કે કેમ? વડી અદાલતની પૂર્ણ ખંડપીઠે (અવતાર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય, ૨૦૧૧ એસ.સી.સી. ઓનલાઈન પી એન્ડ એચ ૧૫૩૨૬) ઉપરોક્ત વિવાદનું નિરાકરણ કરતાં એવો નિષ્કર્ષ કર્યો હતો કે માત્ર એટલા કારણસર કે દૈનિક વેતનધારીઓ અને નિયમિત કર્મચારીઓ દ્વારા કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓ

સમાન હતી, તેવા પ્રકારના તાત્કાલિક કર્મચારીઓ નિયમિત વેતનમાનના લઘુત્તમ હિસ્સા મેળવવા હકદાર નહોતા. જોકે, તેણે બે અપવાદો નિર્ધારિત કર્યા હતા અને તેવા કર્મચારીઓને નિયમિત વેતનના લઘુત્તમ હિસ્સાનો લાભ આપ્યો હતો. વડી અદાલતની પૂર્ણ ખંડપીઠ દ્વારા પડકારાયેલ ચુકાદામાં નોંધાયેલા અપવાદો નીચે ઉતારવામાં આવે છે: (અવતાર સિંહ કેસ , એસ.સી.સી. ઓનલાઈન પી એન્ડ એચ પેરા ૩૭)

“(૧) દૈનિક વેતનદાર, એડ હોક અથવા કરારાધીન નિયુક્તિપામેલ વ્યક્તિ, જો નિયમિત મંજૂર થયેલ પદો સામે તમામ અન્ય પાત્ર ઉમેદવારોને ન્યાયસંગતતા અને સમાન અવસરના આધારે યોજાયેલી પસંદગી પ્રક્રિયા પસાર કરીને નિયુક્ત કરવામાં આવેલ હોય, તો તેને નિયુક્તિની તારીખથી નિયમિત વેતનધોરણના લઘુત્તમનો હકદાર ગણાશે.

(૨) પરંતુ જો દૈનિક વેતનધારકો, તદર્થ અથવા કરારાધીન નિમણૂકધારકોને નિયમિત મંજૂર પદો સામે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા ન હોય અને રાજ્ય સરકાર અથવા તેની સાધક સંસ્થાઓ દ્વારા તેમની સેવાઓનો કલ્પિત વિરામો સાથે સતત, પૂરતા લાંબા ગાળે એટલે કે ૧૦ વર્ષ સુધી ઉપયોગ લેવામાં આવ્યો હોય, તો આવા દૈનિક વેતનધારકો, તદર્થ અથવા કરારાધીન નિમણૂકધારકોને, કામ સદૈવ સ્વરૂપનું ઉપલબ્ધ છે એવી ધારણાના આધારે અને એટલા લાંબા ગાળે કામ કર્યું હોવાથી, આવા વર્ગના વ્યક્તિઓમાં સમતા આધારિત અધિકાર ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી કોઈપણ ભથ્થાં વિના નિયમિત

પગારધોરણના લઘુત્તમ દરનો હક રહેશે. તેમની નિયમિતીકરણ બાબતની માંગણી, જો કોઈ હોય, તો કાયદેસર રીતે માન્ય યોજના મુજબ અલગથી વિચારવામાં આવવી પડશે.

(૩) એવી સ્થિતિમાં, ૧૦ ના પૂર્ણ થવાથી ત્રણ વર્ષ અને બે મહિનાથી વધુ સમય પછી લઘુત્તમ વેતનધોરણ માટે દાવો કરવામાં આવે તો

સતત સેવા આપવાના વર્ષોના આધાર પર, દૈનિક મજૂર, તદર્થ અથવા કરાર આધારિત કર્મચારીને ત્રણ વર્ષ અને બે મહિનાની અવધિ માટે બાકી રકમ મેળવવાનો હક રહેશે.”

૭૦. ઉપરોક્ત મુદ્દાનો વિચાર કરતાં આ અદાલતે વેતન સમતાના મુદ્દે રણધીર સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૩૧ થી આરંભી તે મુદ્દા સંબંધિત તમામ નિર્ણયો નોંધ્યા હતા અને ત્યારબાદ પરિચ્છેદ જર માં નિષ્કર્ષોએ પહોંચી હતી. ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ના સિદ્ધાંતના અમલ અંગેની મર્યાદાઓ અથવા લાયકાતોનો પણ પરિચ્છેદ જર માં વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો અને પરિચ્છેદ જ૩ થી આગળ તાત્કાલિક કર્મચારીઓ (વર્ક-ચાર્જ, દૈનિક વેતનધારી, કેઝ્યુઅલ, એડ હોક, કરાર આધારિત અને તેવા અન્ય રીતે નિર્ધારિત) દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલ વેતન સમતાનો દાવો પણ વિચારવામાં આવ્યો હતો. મુદ્દા પર ચર્ચા કર્યા પછી, બાબતનો નિષ્કર્ષ આ રીતે કરવામાં આવ્યો હતો:—

૫૭. તેમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા માટે કોઈ સ્થાન નથી કે “સમાન કાર્ય

માટે સમાન વેતન” નો સિદ્ધાંત બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓના અર્થઘટનમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે. આ સિદ્ધાંતનું સ્પષ્ટીકરણ આ અદાલતે આપેલા અસંખ્ય ચુકાદાઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે અને તે આ અદાલતે જાહેર કરેલો કાયદો બને છે. તે જ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૧ હેઠળ ભારતની તમામ અદાલતો પર બંધનકારક છે. આ સિદ્ધાંતના પરિમાણોનો સારાંશ અમે ઉપરોક્ત પરિષ્કેદ ૪૨માં આપ્યો છે. “સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન” નો સિદ્ધાંત અસ્થાયી કર્મચારીઓ સુધી પણ વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો છે (જેઓને ભિન્ન રીતે વર્ક-ચાર્જ, દૈનિક વેતનધારી, કેઝ્યુઅલ, એડ હોક, કરારાધીન અને તેવા અન્ય રૂપે વર્ણવવામાં આવે છે). અસ્થાયી કર્મચારીઓ સંબંધિત કાનૂની સ્થિતિનો સારાંશ અમે ઉપરોક્ત પરિષ્કેદ ૪૪માં આપ્યો છે. ઉપરોક્ત કાનૂની સ્થિતિ, જેની વારંવાર જાહેરાત કરવામાં આવી છે, તેને અમે ફરી એકવાર પુનરોચ્ચાર કરીએ છીએ.

૭૧. ઉપર ઉલ્લેખિત નિર્ણયો માં જે માન્ય અને સ્વીકારેલ છે તે મુજબ ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ ના સિદ્ધાંતની લાગુ પડતાને સંબંધિત અપવાદો સુસ્થાપિત છે. જગજીત સિંઘ ના નિર્ણયમાં ફરીથી આવા કેટલાક અપવાદોનું પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યું હતું. આ મર્યાદાઓ અથવા અપવાદો ક્ષીણ કરવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ વધુ મજબૂત બનાવવામાં આવ્યા છે.

૭૨. આ તબક્કે, અમે રાજ્યની તરફથી કરવામાં આવેલી તે દલીલનો વિચાર કરી શકીએ છીએ કે જગજીત સિંઘના મામલામાં આપાયેલ નિર્ણયમાં આ

અદાલતે અગાઉ રાજ્ય ઑફ પંજાબ વિ. જોગિન્દર સિંહરત તથા જબર સિંહ વિ. હરિયાણા રાજ્યરત અને અન્યના મામલાઓમાં આપેલા નિર્ણયો ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા નહોતાં.

પ્રથમ કેસમાં, પ્રતિવાદી જોર્ગિંદર સિંહ ૧.૧૦.૧૯૫૭ પહેલાં હોશિયારપુરની જિલ્લા બોર્ડ વડી અદાલતમાં શિક્ષક તરીકે કાર્યરત હતા. સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૭માં લેવાયેલા અને ૧.૧૦.૧૯૫૭થી અમલમાં આવેલ સરકારના નિર્ણયના પરિણામે, જિલ્લા બોર્ડ અને મ્યુનિસિપલ બોર્ડની શાળાઓમાં નોકરી કરતા પ્રતિવાદી જોર્ગિંદર સિંહ જેવા બધા શિક્ષકો રાજ્યના કર્મચારી બન્યા. એવો નિર્ણય લેવાયો તે પહેલાં, રાજ્યએ રાજ્ય સેવામાં કાર્યરત શિક્ષકોની બે શ્રેણીઓ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. શિક્ષકોની કુલ સંખ્યામાંથી ૧૫% ને પગારધોરણના મધ્યમ ધોરણમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે બાકીના ૮૫% ને નીચા ધોરણમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. પરિણામે, પહેલાની શ્રેણીને આગળના સ્તરો પર બઢતી મેળવવાની વધુ સારી તક હતી. જિલ્લા બોર્ડ અને મ્યુનિસિપલ બોર્ડો દ્વારા સંચાલિત શાળાઓનો કબજો લીધા બાદ, જેને ‘પ્રાંતીયકરણ’ કહેવામાં આવ્યું, પ્રતિવાદી જોર્ગિંદર સિંહ જેવા શિક્ષકો રાજ્યના કર્મચારી બન્યા હોવા છતાં, તેઓ પ્રાંતીયકૃત શિક્ષકોના કેડરનો ભાગ હતા, જે રાજ્યના શિક્ષકોના કેડરથી અલગ હતો. વધુમાં, પ્રાંતીયકૃત કેડરમાં કોઈ વધુ નિમણૂકો ન કરવાની પણ નિર્ણય લેવાયો અને તેથી ઉક્ત કેડર ક્ષીણ થતું અથવા લુપ્ત થતું કેડર બનવાનું હતું. તે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે પ્રાંતીયકૃત

કેડરનું વિભાજન રાજ્ય કેડરમાં જે રીતે ૧૫:૮૫ના સમાન ધોરણે કરવામાં આવ્યું હતું તે જ રીતે કરવામાં આવશે; પરંતુ પ્રાંતીયકૃત કેડરમાં થતી નિવૃત્તિઓના કારણે તે કેડરમાં નવી નિમણૂકો કરવામાં આવશે નહીં; તેના બદલે યોગ્ય સંખ્યા રાજ્ય કેડરમાં ઉમેરાશે અને નવી નિમણૂકો માત્ર રાજ્ય કેડરમાં જ કરવામાં આવશે. નોંધવું જરૂરી છે કે બન્ને કેડરના કર્મચારીઓને સમાન પગારધોરણ આપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ બઢતીની તેમની તકો સંપૂર્ણપણે ભિન્ન હતી. સમય જતા પ્રાંતીયકૃત કેડરની સંખ્યા સતત ઘટતી જશે અને પરિણામે બઢતી મેળવવાની તેમજ ૧૫%ના જૂથનો ભાગ બનવાની તકો પણ ઘટતી જશે, અને તેથી પ્રાંતીયકૃત કેડરના કર્મચારીઓને અણન્યાય થશે, એવી રજૂઆત વડી અદાલતે સ્વીકારી હતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ પંજાબ વિ. જોર્જીંદર સિંહરત માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:—

“૨૨. હવે તે મુદ્દા પર વિચાર કરવો બાકી રહે છે જે ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો કે રાજ્ય એકસરખું કામ કરતા કર્મચારીઓથી બનેલી, પરંતુ જુદા જુદા વેતનધોરણો ધરાવતી અથવા સેવા સંબંધિત જુદી જુદી શરતોને આધીન એવી બે સેવાઓ રચી શકતું નથી અને આવી સેવાઓની રચના અનુરુદ્ધ ૧૪નું ઉદ્ધંધનકારી ગણાશે. આ રજૂઆતના આધારભૂત બે સૂત્રો છે: (૧) સમાન કામ માટે સમાન વેતન મળવું જોઈએ, અને (૨) જો વેતન અને કામમાં સમાનતા હોય તો સેવા સંબંધિત શરતો પણ સમાન હોવી જોઈએ. જ્યાં સુધી પ્રથમ સૂત્રનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી આ અદાલતે કિશોરી મોહનલાલમાં તેને નિશ્ચિતપણે નકારી

કાઢ્યો છે

વિ. ભારત સંઘ (૧૯૬૨ એસસી એઆઈઆર ૧૧૩૯) દાસ ગુપ્તા, ન્યાયાધીશે અદાલત તરફથી બોલતાં જણાવ્યું:

ઉઠાવવામાં આવેલી એકમાત્ર બીજી દલીલ એ છે કે વર્ગ ૧ અને વર્ગ ૨ના અધિકારીઓ વચ્ચે ભેદભાવ છે, કારણ કે તેઓ એક જ પ્રકારનું કામ કરતાં હોવા છતાં તેમના વેતનધોરણો ભિન્ન છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે આથી બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન થાય છે. જો આ દલીલમાં કોઈ માન્યતા હોત, તો અધિકારીની સેવાની અવધિ પર આધારિત વધારાવાળા વેતનધોરણો નક્કી કરી શકાય નહીં. સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતનનો અમૂર્ત સિદ્ધાંતનો અનુચ્છેદ ૧૪ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તેથી, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન થયું છે એવી દલીલ પણ નિષ્ફળ જાય છે.

બીજું પણ, અમારી દૃષ્ટિએ, સબળ નથી. ઉદાહરણ તરીકે, જો કોઈ વર્તમાન સેવા માટે નિશ્ચિત લાયકાતના આધારે ભરતી કરવામાં આવતી હોય, તો એ જ કાર્ય કરવા માટે બીજી સેવા રચવામાં આવે, ભલે તે સમાન રીતથી હોય પરંતુ બઢતીની વધુ સારી શક્યતાઓ સાથે હોય, તો માત્ર એટલા કારણે તેને અસંવિધાનિક કહી શકાય નહીં, અને આ હકીકત કે ઘડાયેલા નિયમો બંને જૂથોના કર્મચારીઓના એકબીજાના હોદ્દાઓ પર મુક્ત બદલીને મંજૂરી આપે છે, તેનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી. અમે આ ઉત્તર કોઈ એવા સિદ્ધાંતના આધારે આપતા નથી કે જો કોઈ સરકારી સેવક પોતાની સેવાની શરતોનું નિયમન કરતો

કોઈ કસર કરે, તો તે પોતાના કસરથી બંધાયેલો હોવાથી સંવિધાનિક બાંહેધરીઓનો આશરો લઈ શકતો નથી. પરંતુ આ નિષ્કર્ષ ભિન્ન અને વધુ વ્યાપક જાહેર આધાર પર આધારિત છે, અર્થાત્, જે સરકાર વહીવટ ચલાવે છે તેને વહીવટ ચલાવવા માટેની સેવાઓની રચના અંગે પસંદગીનો અધિકાર હોવો અનિવાર્ય છે અને સંવિધાન દ્વારા લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓ એવી નથી કે જે આવી સેવાઓની રચનાને અવરોધે. ઉપરાંત, ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ તાત્કાલિક જરૂરિયાત અથવા આપત્તિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે તાત્કાલિક ભરતી પણ કરવામાં આવી શકે, જે નોંધપાત્ર સમયગાળા સુધી ચાલુ રહેવાની અપેક્ષા ન હોય. સરકારને આ સત્તાથી વંચિત રાખવી કે તે કેડરની સંખ્યા મર્યાદામાં આવેલા અન્ય કાયમી હોદ્દેદારો જેટલું જ વેતન લેતા અને એ જ કામ કરતા, પરંતુ ભિન્ન નિયમો અને સેવાની શરતોથી શાસિત, અને તેમાં બઢતીનો પણ સમાવેશ થતો હોય, એવા કામચલાઉ સ્ટાફની ભરતી ન કરી શકે, એ વહીવટ કરવાની રીત પર એવી બંધનો લાદવા સમાન થશે કે જે સંવિધાનનો આશય હતો એવું અમે માનતા નથી. આ અપીલના નિર્ણયના હેતુ માટે અહીં ચર્ચાયેલો પ્રશ્ન ઘણો અંશે શૈક્ષણિક સ્વરૂપનો છે, પરંતુ અમારા સમક્ષ રજૂ કરાયેલા દલીલોને ધ્યાનમાં રાખીને અમે તેના વિષે અમારા મત વ્યક્ત કરી રહ્યા છીએ.

૨૩. પડકારાયેલા નિયમોની નિયમ ૩ દ્વારા રચાયેલ પ્રાંતીયીકૃત અને રાજ્ય કેડરના શિક્ષકો વચ્ચે બઢતીની તકોમાં રહેલી અસમાનતા ઉપરાંત, વડી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ એવું ઠરાવ્યું હતું કે રાજ્ય કેડરના શિક્ષકો

વિભાગીય યાદીમાં સમાવિષ્ટ હોવાને કારણે વધુ એક અસમાનતા પણ હતી, જ્યારે નિયમો હેઠળ “પ્રાંતીયીકૃત” શિક્ષકોની આંતરિક જયેષ્ઠતા અને બઢતીઓ જિલ્લાવાર નક્કી કરવામાં આવતી હતી. અપીલકર્તાની તરફથી વિદ્વાન સોલિસિટર-જનરલે દર્શાવ્યું હતું કે તે સેવાના સભ્યોની સંખ્યા અત્યંત ઓછી હોવાને કારણે રાજ્ય કેડર વિભાગીય આધારે રાખવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે પ્રાંતીયીકૃત સેવાના સભ્યો માટે સમાન ભૌગોલિક વર્ગીકરણ રાખવું વહીવટી રીતે અસાનુકૂળ જણાયું હતું અને તે કારણસર, તેમજ અન્ય કોઈ કારણસર નહીં, પ્રાંતીયીકૃત શિક્ષકો માટે જિલ્લાવાર જયેષ્ઠતા, બઢતી અને બદલીની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. પ્રતિવાદી તરફના વિદ્વાન વકીલે હાલની અપીલ હેઠળના પ્રકરણનો નિર્ણય કરતી વખતે વડી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશોના આ તર્ક પર આધાર મૂક્યો ન હતો. તેથી, અમે તેના વિષે વધુ કોઈ ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક માનતા નથી.

૨૪. જેમ અમે અગાઉ જ જણાવ્યું છે, તે મુજબ આ બે સેવાઓ સ્વતંત્ર સેવાઓ તરીકે શરૂ થઈ હતી. પ્રત્યેકમાં પ્રવેશ માટે નિર્ધારિત લાયકાતો ભિન્ન હતી, ભરતીની પદ્ધતિ અને તે માટેની વ્યવસ્થા પણ ભિન્ન હતી, અને પ્રત્યેક વર્ગના સભ્યો પાસે મોટા ભાગે રહેલી સામાન્ય લાયકાતો પણ ભિન્ન હોવાને કારણે, તેઓ બે અલગ વર્ગો તરીકે શરૂ થયા હતા. જો ૨૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૭નો સરકારનો આદેશ તેમને એકમાત્ર સેવામાં એકીકૃત કરતો ન હોય, તો તેનાથી એવો પરિણામ નીકળે કે આ બંને, જેમ શરૂ થયા તેમ, બે અલગ સેવાઓ તરીકે

જ યથાવત્ રહ્યા. જો તેઓ અલગ સેવાઓ હતા, તો બંને સેવાઓના સભ્યો વચ્ચે પરસ્પર પરિષ્ક્રિતાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી, તેમજ અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા અનુચ્છેદ ૧૬(૧)ના આધારે દલીલ સ્થાપિત કરવા માટે બઢતીના પ્રશ્નમાં બંને વચ્ચે કોઈ તુલનાનો પ્રશ્ન પણ ઊભો થતો નથી. તેઓ અસમાન રીતે શરૂ થયા હતા અને અસમાન રીતે જ આગળ ચાલુ રહ્યા હતા, અને તેમના પ્રત્યેના વર્તનમાં રહેલી કોઈપણ અસમાનતા સમાન અવસરના ઈનકાર સમાન ગણાય નહીં, કારણ કે એ બાબતે કોઈ વિવાદ નથી કે દરેક જૂથની અંદર આ બંને અનુચ્છેદો દ્વારા ખાતરી અપાયેલ તે સ્વતંત્રતાનો ઈનકાર થતો નથી. તેથી, વડી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશોનો એ ચુકાદો કે પડકારાયેલ નિયમોએ, જે અગાઉ એક જ વર્ગ હતો, તેમાંથી બે વર્ગો ઊભા કર્યા અને બંને વચ્ચે ભેદભાવના તત્વો દાખલ કર્યા, તેને કોઈ તથ્યાધાર નથી, જો કે, જેમ અમે ઠરાવ્યું છે, ૨૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૭ના આદેશે આ બે સેવાઓનું સંપૂર્ણ એકીકરણ કાર્યાન્વિત કર્યું નહોતું. આ દષ્ટિકોણથી, એવો પરિણામ નીકળે છે કે પડકારાયેલ નિયમોને બંધારણના ભંગરૂપ હોવાનું કહીને રદ કરી શકાય નહીં.

૨૫. નિષ્કર્ષ પર પહોંચતાં પહેલાં આ બાબત સૂચવવી આવશ્યક છે કે, અગાઉ સમજાવ્યા મુજબ, આક્ષેપિત નિયમોથી “પ્રાંતીયકૃત” શિક્ષકોને થયેલ પૂર્વગ્રહનું મૂળ બે કેડરોને અલગ રાખવામાં નહોતું, પરંતુ એ હકીકતમાં હતું કે “પ્રાંતીયકૃત” કેડરને ધીમે ધીમે સમાપ્ત કરવાની મનશા રાખવામાં આવી હતી. તેથી વિચારણા માટેનો વાસ્તવિક પ્રશ્ન એ રહેશે કે આ બાબતમાં સરકારના

નિર્ણયમાં કંઈ અસંવિધાનિક હતું કે નહીં. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, શું પ્રતિવાદી અને તેના વર્ગને તેમના કેડરની સંખ્યા અક્ષુન્ન અને અઘટિત રાખવાનો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર હતો? તેનો જવાબ માત્ર નકારાત્મક જ હોઈ શકે. જો તેમના કેડરની સંખ્યા ઘટી ગઈ હોય, તો તેમાં કેટલા વ્યક્તિઓ ગ્રેડમાં રહી શકે તેની પ્રમાણસર મર્યાદા, એટલે કે કુલ સંખ્યાના ૧૫% તરીકે, અગાઉથી નિર્ધારિત હોઈ, પસંદગીના પદોની સંખ્યામાં અનિવાર્ય રીતે ક્રમશઃ ઘટાડો થવાનો જ. અન્ય શબ્દોમાં, માત્ર કેડરની સંખ્યામાં ઘટાડો થવાથી જ એવો પરિણામ આવશે અને જો સુધી પ્રતિવાદી એ સ્થાપિત ન કરી શકે કે કાયદા મુજબ સરકાર “પ્રાંતીયકૃત” કેડરમાં આવેલી બધી ખાલી જગ્યાઓ તે જ કેડરમાં નવી ભરતી દ્વારા ભરવા બાધ્ય હતી અને આ રીતે તેની સંખ્યા ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ ના દિવસે જેટલી હતી એટલી જ જાળવી રાખવાની ફરજ હેઠળ હતી, તો તેને નિષ્ફળ જવું પડે. સ્પષ્ટ છે કે એવો દલીલપ્રસ્તાવ સ્વયંસ્પષ્ટ રીતે અસહ્ય છે.”

૭૩. બીજા નિર્ણયમાં એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે જોર્જિંદર સિંહના કેસમાં બંધારણીય પીઠ દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણયનું પુનર્વિચારણ જરૂરી હતું અને તેથી સાત ન્યાયાધીશોની પીઠ રચવામાં આવી, જેણે જબર સિંહ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય ૨૯ માં આ મુદ્દાનો વિચાર કર્યો હતો. પરિણેદ ૨૭ થી ૩૦, ૩૨ થી ૩૩ અને ૩૫, ૩૬ તથા ૪૦ માં થયેલ ચર્ચા નીચે મુજબ હતી:—

“૨૭ . ઉપરોક્ત વિશ્લેષણમાંથી જે સ્થિતિ સ્પષ્ટ થાય છે તે એવી છે કે ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ પહેલાં શિક્ષકોની બે શ્રેણીઓ, એટલે કે સ્થાનિક સંસ્થાઓની શાળાઓમાં સેવા આપતા અને સરકારી શાળાઓમાં સેવા આપતા, અલગ હતી. ન્યૂનતમ લાયકાતો અને વેતનના ધોરણો એકસરખા હોવા છતાં, ભરતીની પદ્ધતિ, નિવૃત્તિ લાભો, જયેષ્ઠતા નિર્ધારણના નિયમો વગેરે જેવી અન્ય બાબતોમાં તફાવતો હતા. આ પણ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સરકારી શાળાનો શિક્ષક કમિશનરના વિભાગભરમાં કોઈપણ સ્થાને બદલીપાત્ર હતો, ત્યાં સ્થાનિક સંસ્થાનો શિક્ષક ફક્ત તે સંસ્થાની પ્રાદેશિક સીમાઓની અંદર જ બદલીપાત્ર હતો. સ્થાનિક સંસ્થાઓની શાળાઓમાં નિયુક્તિઓ, નિશ્ચિતપણે, સરકાર દ્વારા નિયુક્ત નિરીક્ષકો દ્વારા કરવામાં આવતી હતી, પરંતુ તેઓ એવી સંસ્થાના અધ્યક્ષ અથવા પ્રમુખ સાથે પરામર્શ કરીને જ તે કરી શકતા હતા. શિસ્તસંબંધિત બાબતો અંગે પણ એ જ સ્થિતિ હતી. વધુમાં, નિર્ધારિત ન્યૂનતમ લાયકાતો સમાન હોવા છતાં, વાસ્તવમાં સ્થાનિક સંસ્થાઓના શિક્ષકોમાં ૫૦% અથવા તેથી વધુ બિન-મેટ્રિક હતા અને આવા બિન-મેટ્રિક શિક્ષકોમાં ઘણાં પાસે બેસિક ટ્રેનિંગની લાયકાત પણ ન હતી; જ્યારે સરકારી શાળાઓમાં થોડાક જ બિન-મેટ્રિક હતા અને એવા બેસિક ટ્રેનિંગ વિના એકેય ન હતો. કોઈપણ સ્થિતિમાં, માત્ર એટલા પરથી કે ન્યૂનતમ લાયકાતો અને વેતનના ધોરણો સમાન હતા, સેવાની અન્ય અસમાન શરતોને ધ્યાનમાં લેતાં એમ કહી શકાય નહીં કે શિક્ષકોની આ બે શ્રેણીઓ એક જ વર્ગ રચતી હતી. ખરેખર, શ્રી તારકુંડે

એ પણ સ્વીકાર્યું હતું, અને અન્યથા પણ તે સ્પષ્ટ જ છે, કે ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ પહેલાં સ્થાનિક સંસ્થાઓની શાળાઓના અને સરકારી શાળાઓના શિક્ષકો એક જ વર્ગ રચતા ન હતા.

૨૮ . જ્યાં સુધી ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ની સ્થિતિનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી, જેમ અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે, સરકારની શાળાના શિક્ષકો ૧૯૫૫ના નિયમોથી શાસિત હતા અને તેમ જ શાસિત રહેતા રહ્યા, જે નિયમો, નિઃસંદેહ, ૩૦ મે, ૧૯૫૭થી અમલમાં આવ્યા હતા અને જેમાં બેઝિક ટ્રેનિંગ ઉપરાંત મેટ્રિક્યુલેશનને લઘુત્તમ લાયકાત તરીકે નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી. સરકારની શાળાના શિક્ષકો, જેઓ ૧૯૩૭ના નિયમો હેઠળ ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન દ્વારા ભરતી કરવામાં આવતા હતા, તેઓ ૧૯૫૪થી તેમના પ્રારંભિક વેતનમાં દર મહિને રૂપિયા ૪૭½માંથી વધારીને રૂપિયા ૫૦ કરવામાં આવ્યા પછી સિલેક્શન બોર્ડ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવતા હતા. બીજી તરફ, સ્થાનિક સંસ્થાઓના શિક્ષકોની ભરતી તે સંસ્થાઓના પ્રમુખો અથવા અધ્યક્ષો સાથે પરામર્શ કરીને ઇન્સ્પેક્ટરો દ્વારા જુલાઈ ૧૯૫૭ સુધી કરવામાં આવતી હતી, ત્યારબાદ તે શાળાઓમાં ઊભી થયેલી ખાલી જગ્યાઓમાં નવી નિમણૂકો બંધ કરવામાં આવી હતી. ૧૯૫૫ના નવા નિયમો હેઠળ, સરકારે ૧૫% પદો માટે પસંદગી કક્ષાની જોગવાઈ કરી હતી. હકીકતમાં, ૧૯૫૫ના નિયમો ઘડાયા તે પહેલાં જ તેમને આવી કક્ષા આપવામાં આવી હતી અને નવા નિયમોએ માત્ર તે લાભ ચાલુ રાખ્યો હતો. વ્યાપક રીતે કહીએ તો, ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ની સ્થિતિ

એવી હતી કે શિક્ષકોની આ બે શ્રેણીઓ અલગ વર્ગો રચતી હતી. તેમ છતાં તેઓ સમાન ફરજો બજાવતા હતા, તેમ છતાં તેઓ એક એકીકૃત વર્ગ રચે છે એવું કહી શકાય તેમ નહોતું.

૨૯ . ત્યારબાદ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, શું સરકારી શાળાના શિક્ષકો અને પ્રાંતીયીકૃત શિક્ષકો ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ના રોજ બે અલગ વર્ગો રચતા હોવા છતાં, તે તારીખ અને ૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧ વચ્ચેના સમયગાળા દરમિયાન તેઓ એક જ વર્ગમાં સમાવી દેવામાં આવ્યા હતા, જેને આ નિયમો દ્વારા બે કેડરમાં વહેંચવામાં આવ્યો? પ્રાંતીયીકરણની પૂર્વસંધ્યાએ યોજાયેલ પ્રેસ કોન્ફરન્સમાં શિક્ષણ મંત્રી દ્વારા કરાયેલ નિવેદન પરથી કદાચ એવું જણાઈ શકે કે શરૂઆતમાં સરકારને બંને પ્રકારના શિક્ષકો વચ્ચે એકીકરણ લાવવાનો વિચાર હતો. પરંતુ એવો કોઈ દઢ નિર્ણય ક્યારેય લેવાયો નહોતો. આ તબક્કે કેટલીક તારીખો પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી શકે છે. ઉપરોક્ત મુજબ, સ્થાનિક સંસ્થાઓની શાળાઓનું પ્રાંતીયીકરણ કરવાનો નિર્ણય ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૫૭ના રોજ લેવાયો હતો. તે નિર્ણયના અનુસંધાનમાં, સરકારે ૨ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૭ના રોજ સ્થાનિક સંસ્થાઓની શાળાઓમાં શિક્ષકોની કોઈ નવી ભરતી કરવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. ૨૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૭ના રોજ રાજ્યપાલે પ્રાંતીયીકરણની યોજના મંજૂર કરી હતી અને તે જ સમયે પ્રાંતીયીકૃત શાળાઓના વર્તમાન કર્મચારીવર્ગને સમાવી લેવા માટે ૨૦,૦૦૦થી વધુ નવી જગ્યાઓને પણ મંજૂરી આપી હતી. પ્રાંતીયીકરણ સાથે જ, સરકારે ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ના રોજ પ્રાંતીયીકૃત

શિક્ષકોને તે જ વેતનધોરણો આપ્યા હતા, જે સરકારી શાળાના શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ હતા. જોકે, પ્રશ્ન એ હતો કે પ્રાંતીયીકૃત શિક્ષકોને સરકારી સેવામાં કેવી રીતે સ્થાન આપવું અને સમાયોજિત કરવા તેમજ તેમની પરસ્પર જ્યેષ્ઠતા અને સરકારી શાળાના શિક્ષકોની સરખામણીએ તેમની જ્યેષ્ઠતા કેવી રીતે નક્કી કરવી.

૩૦ . ૧૯૬૧-નિયમો સાથે પ્રકાશિત કરાયેલા સ્મૃતિપત્ર પરથી એટલું તો પૂરતું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સરકાર યોગ્ય સૂત્ર શોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી. જણાય છે કે આ પ્રક્રિયા ૨૩ નવેમ્બર, ૧૯૫૯થી ચાલી રહી હતી, જ્યારે ચર્ચા માટે વૈકલ્પિક પ્રસ્તાવો ઘડવામાં આવ્યા હતા અને તે પ્રસ્તાવો શિક્ષકોની માન્ય સંસ્થાઓને મોકલવામાં આવ્યા હતા. કારણ કે શિક્ષકો પાસેથી પોતપોતામાં કોઈ સંમત સહમતિ પ્રાપ્ત થઈ નહોતી, તેથી સરકારે પોતાના નિર્ણયો કર્યા, જેમ શિક્ષણ વિભાગના સચિવે ૨૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૬૦ના રોજ જાહેર શિક્ષણ નિયામકને લખેલા તેમના પત્રમાં વ્યક્ત કર્યા હતા. આ નિર્ણયો ત્રણ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના આધારે લેવામાં આવ્યા હતા: (૧) કે બંને સંવર્ગો અગાઉની જેમ અલગ જ રહેશે; (૨) કે પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ સંવર્ગ ઘટતો જતો સંવર્ગ રહેશે; અને (૩) (૧) અને (૨)ના અનુસંધાનમાં, પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ સંવર્ગમાં બઢતી, નિવૃત્તિ, રાજીનામાં વગેરેના પરિણામે ઊભી થતી ખાલી જગ્યાઓ રાજ્ય સંવર્ગમાં સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવવી જોઈએ જેથી અંતે અંદાજે ત્રીસ વર્ષ પછી પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ સંવર્ગ સંપૂર્ણપણે લુપ્ત થઈ

જાગ્ય અને ક્ષેત્રમાં માત્ર રાજ્ય સંવર્ગ જ બાકી રહે. આ ઘટનાઓથી કોઈ શંકા રહેતી નથી કે ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ પછી કોઈ પણ સમયે શિક્ષકોની આ બે શ્રેણીઓનું એકીકરણ કરવાનો કોઈ નિર્ણય લેવાયો ન હતો, જોકે ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ પછી નવા શિક્ષકોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી અને તેમને પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ તેમજ સરકારી શાળાઓ બન્નેમાં મુકવામાં આવ્યા હતા, જેમણે સમાન ફરજો બજાવી હતી અને પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ શિક્ષકો જેટલાં જ વેતનધોરણો તેમને આપવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ આવા નવા શિક્ષકોને સરકારે નક્કી કરેલા બે સિદ્ધાંતોના કારણે રાજ્ય સંવર્ગમાં નિમણૂક પામેલા માનવાના હતા, (૧) પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ સંવર્ગનું ઘટતું સ્વરૂપ, અને (૨) તે સંવર્ગને ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ પહેલાંથી જ સ્થિર કરી દેવાયો હતો. આમ, બંને શ્રેણીઓ અલગ જ રહી અને તેમનું ક્યારેય એકીકરણ થયું નહોતું. સરકારી શાળાના શિક્ષકો અને ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ પછી નિમાયેલા શિક્ષકો પર ૧૯૫૫-નિયમો લાગુ પડતા હતા, જ્યારે પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ શિક્ષકો માટે સરકાર દ્વારા નવા નિયમો ઘડાયા ત્યાં સુધી તેઓ સંભવતઃ જિલ્લા બોર્ડોના નિયમોથી સંચાલિત થતા રહ્યા હતા. તેથી ૧૯૬૧ના નિયમોએ એક એકીકૃત સંવર્ગ રચતા શિક્ષકોને વિભાજિત કરીને બે નવા સંવર્ગોમાં વહેંચી દીધા હતા એવું કહી શકાય નહીં. આ નિયમો બનાવવાનું કારણ એ હતું કે જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં જુદી જુદી સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા નિમાયેલા પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ શિક્ષકો વચ્ચેની પરસ્પર જ્યેષ્ઠતા નક્કી કરવી હતી અને સેવામાં તેમની સ્થિતિનું સમાયોજન કરવું હતું. આ નિયમો

૨૭ જુલાઈ, ૧૯૬૦ના રોજ સરકાર દ્વારા લેવાયેલા નિર્ણયોમાં ઘડાયેલા સિદ્ધાંતોના આધારે બનાવવામાં આવ્યા હતા.

૩૨ . એ નોંધવામાં આવશે કે, પ્રાંતીયીકૃત શિક્ષકોને રાજ્ય કેડરના શિક્ષકો જેટલા જ પગારધોરણો આપવામાં આવ્યા હોવા છતાં, નિયમોમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે, બાદવાળાઓથી ભિન્ન રીતે, તેઓને માત્ર તે જ જિલ્લામાં, જ્યાં તેઓ સેવા બજાવતા હતા, ત્યાં સુધી જ બદલી કરી શકાય. પ્રાંતીયીકરણ પહેલાં જેઓની પુષ્ટિ થઈ ચૂકી હતી, તેઓને પણ આ નિયમો હેઠળ પુષ્ટિ પામેલ માનવામાં આવ્યા. તેનો અર્થ એ હતો કે તેમની વરિષ્ઠતાના હેતુઓ માટે તેમની સંપૂર્ણ સેવા, જેમાં આવી પુષ્ટિ પહેલાંની સેવા પણ સમાવેશ પામે છે, ગણતરીમાં લેવામાં આવશે, સિવાય કે પસંદગી ગ્રેડમાં બઢતી પામેલાઓની પરસ્પર વરિષ્ઠતા તે ગ્રેડમાં તેમની પુષ્ટિ થયેલી તારીખથી નક્કી કરવાની હતી.

૩૩. આ રીતે, બંને વર્ગના શિક્ષકોને સમાન વેતનધોરણો આપવામાં આવ્યા હતા અને તેઓ સમાન પ્રકારનું કાર્ય કરતાં હતા તથા ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ પછી નિયુક્ત થયેલાઓને પણ પ્રાંતિયકૃત વર્ગના શિક્ષકોની જેમ એ જ પ્રાંતિયકૃત શાળાઓમાં મુકવામાં આવ્યા હતા અને તેઓએ ત્યાં કામ કર્યું હતું, છતાં હકીકત એ હતી કે રાજ્ય વર્ગના શિક્ષકો ૧૯૫૫-નિયમોથી શાસિત હતા અને રહેતા રહ્યા હતા, જ્યારે પ્રાંતિયકૃત શિક્ષકો ૧૯૬૧-નિયમોથી શાસિત

હતા. આ હકીકત, અને સાથે સાથે એ હકીકત કે એક જિલ્લાકક્ષાનો વર્ગ હતો અને બીજો વિભાગીય વર્ગ હતો, એનો અર્થ એવો થતો હતો કે અગાઉની જેમ બંને વર્ગો અલગ વર્ગો તરીકે યથાવત્ રહ્યા હતા. તેમ છતાં, નવા નિયમોની મુખ્ય અસર એ હતી કે વર્ગમાં પદોની સંખ્યા ધીમે ધીમે ઘટતી જશે અને તેની સાથે, પસંદગી દરજ્જામાં કુલ પદોની સંખ્યા પણ ઘટશે, યદ્યપિ પંદર ટકાનો પ્રમાણ અખંડિત રહેશે. પરંતુ તે એક તરફ વર્ગને સ્થગિત કરી દેવાયા હોવાનો અને બીજી તરફ તે ઘટતો જતો વર્ગ હોવાનો અનિવાર્ય પરિણામ હતું. રાજ્ય વર્ગ તે પ્રમાણે વિસ્તરતો જતો વર્ગ બની ગયો, જ્યારે તમામ શાળાઓ માટેના, સરકારી તેમજ પ્રાંતિયકૃત, કુલ પદોની સંખ્યા લગભગ સ્થિર જ રહી.

....

૩૫ . તેથી વિવાદનો મૂળ પ્રશ્ન ખરેખર એ બાબતે નિર્ભર છે કે શું સરકારે શિક્ષકોની આ બે શ્રેણીઓને એકીકૃત કરીને એક જ વર્ગમાં સમાવેશ કરવો બંધનકારક હતો અને અગાઉની માફક તેમને અલગ વર્ગો તરીકે જ ચાલુ ન રાખવા જોઈએ, તથા શું એમ ન કરવાના તેના ઈનકારે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા અનુચ્છેદ ૧૬માંથી કોઈનું પણ ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. એ સાચું છે કે આ અદાલતે પંજાબ વિ. જોર્જિંદર માં ૧૯૬૧-ના નિયમોની માન્યતા જાળવી રાખ્યા હોવા છતાં, તે સમયની પંજાબ સરકારે ૧૯૬૫માં બંને વર્ગો માટે રૂપિયા ૬૦- રૂપિયા ૧૭૫ નો એકસમાન ચલ પગારધોરણ અને ઉચ્ચ કક્ષાના પદો માટે સામાન્ય ૧૫% અપનાવ્યો હતો. પરંતુ તે નિર્ણયનો ૧૯૬૧-ના નિયમોની

માન્યતાના પ્રશ્ન સાથે કોઈ સંબંધ નથી, અને જો તે નિયમો માન્ય હતા, તો પંજાબ રાજ્ય દ્વારા અપનાવવામાં આવેલ સામાન્ય ચલ પગારધોરણને બદલે નવા હરિયાણા રાજ્યએ તે નિયમો અમલમાં મૂકવાના નિર્ણયની માન્યતા સાથે પણ તેનો કોઈ સંબંધ નથી.

૩૬ . ભેદભાવ અને અનુચ્છેદ ૧૪ તથા ૧૬ના ભંગનું પરિણામ થયેલું કહેવાય તેવા જે સિદ્ધાંતો છે, તે હવે સુધી એટલા સુસ્થાપિત થઈ ચૂક્યા છે કે તેમને અહીં ફરી એકવાર દોહરાવવાની જરૂર છે એવું અમે માનતા નથી. જેમ અગાઉ જોવામાં આવ્યું છે તેમ, ૧૯૩૭થી અને તે પહેલાંથી પણ, શિક્ષકોની આ બન્ને શ્રેણીઓ હંમેશાં અલગ જ રહી હતી, જુદા જુદા નિયમસમૂહો દ્વારા શાસિત હતી, જુદી જુદી સત્તાઓ દ્વારા ભરતી થતી હતી અને વેતનધોરણો તથા લાયકાતોના વિષયો સિવાય સેવા શરતો પણ જુદી જુદી હતી. આ સ્થિતિ ૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧ સુધી ચથાવત રહી હતી. તે દિવસે, જ્યારે રાજ્ય કેડરના શિક્ષકો ૧૯૫૫-નિયમો દ્વારા શાસિત હતા, ત્યારે પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ શિક્ષકો માટે હજી નિયમો બનાવવાના બાકી હતા. તેથી, આ બન્ને કેડર અલગ હોવાથી, ખાસ કરીને પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ કેડરને ક્રમશઃ ઘટતું બનાવવાનો અને તે સિદ્ધાંત દ્વારા અંતે તબક્કાવાર રીતે ક્ષેત્રમાં માત્ર એક જ કેડર રહે તેવો નિર્ણય સરકાર દ્વારા લેવાયેલો હોવા અંગે, સરકાર પર એકીકૃત કેડર રચવાની કોઈ બાંહેધરી નહોતી. જો ઐતિહાસિક કારણોને લીધે શિક્ષકો બે અલગ શ્રેણીઓમાં રહ્યા હોય, તો પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ શિક્ષકોને અલગ કેડરમાં વર્ગીકૃત કરવું અનુચ્છેદ ૧૪

અથવા અનુચ્છેદ ૧૬નો ભંગ કરે છે એવું કહી શકાય નહીં. સરકાર માટે ૧૯૬૧-નિયમો બન્ને શ્રેણીના શિક્ષકોને એકસરખા રીતે લાગુ પડે તે રીતે બનાવવું પણ ફરજિયાત નહોતું, પ્રથમ તો એ કારણે કે નિયમ બનાવવાની સત્તાધિકારી દરેક શ્રેણી માટે કાયદેસર જોગવાઈ કરવી જ પડે એવું નથી અને તે કઈ શ્રેણી માટે જોગવાઈ કરવી તે પસંદ કરી શકે છે (જુઓ સખાવત અલી વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસા (૧૯૫૫) ૧ એસ.સી.આર. ૧૦૦૪ ; મધુભાઈ અમથાલાલ ગાંધી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૬૧) ૧ એસ.સી.આર. ૧૯૧ અને વિવિયન જોસેફ ફેરેરા વિ. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન ઓફ ગ્રેટર બોમ્બે (૧૯૭૨) ૧ એસ.સી.સી. ૭૦) અને બીજું, કારણ કે તેણે પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ કેડરને ધીમે ધીમે ઓછું કરવાનો પહેલેથી જ નિર્ણય લીધો હતો જેથી અંતે સેવામાં માત્ર રાજ્ય કેડર જ રહે. આંતર-જ્યેષ્ઠતાની જટિલ મુશ્કેલી ઉકેલવાનો એ એક માર્ગ હતો. જો કર્મચારીઓની બે શ્રેણીઓ હોય, તો સરકાર પાસે એકમાં ભરતી કરવાનો અને બીજામાં ભરતી ન કરવાનો અધિકાર છે તેમાં કોઈ શંકા રહી શકતી નથી. કોઈ સરકારી કર્મચારીને એ હક નથી કે તે સરકારને તેણે જે કેડરમાં સ્થાન ધરાવે છે તે કેડરમાં નવી નિમણૂકો કરવા માટે બાધ્ય કરે. સરકારને પશ્ચાદલક્ષી અસરથી નિયમો બનાવવાની સત્તા હતી, અને તેથી તે તેમાં આવી જોગવાઈ કરી શકતી હતી કે ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ અને ૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૧ વચ્ચે કરવામાં આવેલી નિમણૂકોને રાજ્ય કેડરની નિમણૂકો તરીકે ગણવામાં આવશે. આવું કરવું એ સાદા કારણસર જરૂરી હતું કે પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ કેડર ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭

પહેલાં જ સ્થગિત થઈ ચૂક્યું હતું અને સરકારએ તે કેડરમાં નવી નિમણૂકો ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, કારણ કે તે કેડર ક્રમશઃ ઘટતું જવાનું હતું.

૪૦ . પ્રતિવાદી નં. ૩૭ થી ૯૬ અંગે, તેઓ બધાં પ્રાંતિયકરણ પછી નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓ સેવા-વરીયતામાં અરજદારો તથા પ્રાંતિયકૃત કેડરમાં રહેલા કેટલાક અન્ય લોકોથી જુનિયર છે. પરંતુ તેમનો કેસ તુલનાત્મક નથી, કારણ કે તેઓ ૧૯૫૫-ના નિયમો હેઠળ અને તે નિયમો હેઠળ નિર્ધારિત ભરતી સત્તાધિકારીઓ, એટલે કે, પસંદગી બોર્ડ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. સ્પષ્ટ છે કે, તેઓને પ્રાંતિયકૃત કેડરમાં નિયુક્ત કરી શકાય તેમ નહોતાં, કારણ કે તે કેડર ૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૭ પહેલાં જ સ્થગિત કરવામાં આવ્યું હતું. તેઓને પ્રાંતિયકૃત શાળાઓમાં મુકવામાં આવ્યા હોઈ શકે, પરંતુ તેથી એવો અર્થ નીકળી શકે નહીં કે તેઓને તે કેડરમાં નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તેમની નિયુક્તિ અલગ કેડરમાં થયેલી હોવાથી, તેઓ સમાન પરિસ્થિતિમાં હતા એવું કહેવું અશક્ય છે. રાજ્ય કેડરમાં તેમની ભરતી થયેલ હોવાના કારણે, તેમની સેવાની શરતો, જેમાં તેમના બઢતીના અવસરો અને તેમની વરીયતા સહિત, ૧૯૫૫-ના નિયમો દ્વારા શાસિત થશે અને તે માત્ર તે કેડરમાં રહેલાઓ સાથે જ તુલનાત્મક ગણાશે.”

૭૪. ઉપરોક્ત નિર્ણયોએ વિદ્વાન એટર્ની જનરલ તથા રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ દ્વારા ભારે નિર્ભરતા ધરાવવામાં આવી હતી. એવું રજૂ

કરવામાં આવ્યું હતું કે પ્રોવિન્શિયલાઈઝ્ડ કેડર અને રાજ્ય કેડરના શિક્ષકો સમાન ફરજો બજાવતા હતા અને એકસરખી જવાબદારીઓ નિભાવતા હતા તથા હકીકતમા સમાન પગાર અને પરિભાવો મેળવેતા હોવા છતાં, તેમની સેવાઓ ભિન્ન અને અલગ માનવામાં આવતી હતી. તે મામલાઓમાં એ લક્ષણ પણ હાજર હતું કે કેડરોમાંથી એક કેડર સમાપ્ત થતો અથવા અદૃશ્ય થતો કેડર બનવાનો હતો. આ અદાલતે સ્વીકાર્યું હતું કે રાજ્યને એ હક્ક હતો કે કોઈ વિશિષ્ટ સેવા અથવા કેડરને સમાપ્ત થતો અથવા અદૃશ્ય થતો કેડર તરીકે રાખી શકે અને બન્ને સેવાઓની અલગ ઓળખ જાળવી રાખીને બીજી સેવામાં નિમણૂકો કરતું રહી શકે, ભલે બન્ને કેડરમાંથી આવતા શિક્ષકો એકસરખું કાર્ય કરતા હોય. યદ્યપિ, કડક અર્થમાં કહીએ તો, તે બન્ને મામલાઓમાં ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન પગાર’ ની સંકલ્પના સંકળાયેલી નહોતી, છતાં આ કેસો એ દર્શાવે છે કે રાજ્ય આવી ભિન્નતા અથવા ભેદભાવ કાયદેસર રીતે કરી શકે છે. તેથી, વિદ્વાન એટર્ની જનરલ અને રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ આ બે નિર્ણયોના આધાર લેતા યોગ્ય હતા. આ ઉપરાંત, એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુગામી ચુકાદાઓમાં આ અદાલતના જોગિન્દર સિંહ ૨૮ અને જબર સિંહ ૨૯ ના નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. વર્તમાન ચર્ચાના હેતુઓ માટે, અમે આ આધારે આગળ વધશું કે બન્ને કેડરના શિક્ષકો સમાન ફરજો અને જવાબદારીઓ નિભાવતા હોવા છતાં, આ બે કેડરની અલગ ઓળખ જાળવી રાખવાનો રાજ્ય સરકારનો નિર્ણય આ અદાલતને આક્ષેપાર્થ લાગ્યો ન હતો અને

વધુમાં આ બંને કેડરો વચ્ચે પરસ્પર ભિન્નતાઓ પણ હોઈ શકતી હતી. એ સાચું છે કે બંને કેડરો સમાન પગાર માળખાનો લાભ લેતા હતા, પરંતુ બઢતીની તકો પણ સમાન હોવી જોઈએ એવી દલીલ અદાલતે સ્વીકારી નહોતી.

૭૫. આ અદાલતે સચિવ, નાણાં વિભાગ અને અન્ય વિ. પશ્ચિમ બંગાળ નોંધણી સેવા સંઘ અને અન્ય ૮ મામલામાં પોતાના નિર્ણયના ફકરા ૧૨ માં કરેલી નોંધોનો પણ અમારે વિચાર કરવો આવશ્યક છે, જે દર્શાવે છે કે ‘વેતન માળખું’ કેવી રીતે વિકસાવવામાં આવે છે. ઉક્ત ફકરાનો સંબંધિત ભાગ આ પ્રમાણે હતો:—

૧૨. ... સામાન્ય રીતે વેતન માળખું અનેક પરિબલોને ધ્યાનમાં રાખીને વિકસાવવામાં આવે છે, ઉદાહરણ તરીકે, (૧) ભરતીની પદ્ધતિ, (૨) જે સ્તરે ભરતી કરવામાં આવે છે તે સ્તર, (૩) નિર્ધારિત કેડરમાં સેવાકીય પદાનુક્રમ, (૪) આવશ્યક ન્યૂનતમ શૈક્ષણિક/તકનીકી લાયકાતો, (૫) બઢતીની તકો, (૬) ફરજો અને જવાબદારીઓનું સ્વરૂપ, (૭) સમાન નોકરીઓ સાથેની આડકી અને ઊભી સંબંધિત સમતુલનાઓ, (૮) જાહેર વ્યવહાર, (૯) સંતોષનું સ્તર, (૧૦) નોકરીદાતાની વેતન ચૂકવવાની ક્ષમતા, વગેરે. અમે આ મુદ્દાઓનો કેટલીક વિગતથી ઉદ્દેખ માત્ર એ બાબત ઉપર ભાર મૂકવા માટે કર્યો છે કે વેતન માળખું વિકસાવતી વખતે અનેક પરિબલોને ધ્યાનમાં રાખવા પડે છે અને પદાનુક્રમ. ગોઠવણ, બઢતીની તકો વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને આડકી અને ઊભી સંબંધિત સમતુલનાઓને

સાવધાનીપૂર્વક સંતુલિત કરવી પડે છે. આવી રીતે સાવધાનીપૂર્વક વિકસાવાયેલું વેતન માળખું સામાન્ય રીતે ભંગ કરવું જોઈએ નહીં, કારણ કે તે સંતુલન બગાડી શકે છે અને અન્ય કેડરોમાં પણ ટાળી શકાય તેવી અસરો પેદા કરી શકે છે....

૭૬. તેથી, અમારે નીચે દર્શાવેલ મૂળભૂત પૂર્વધારણા પર આગળ વધવું પડશે:—

અ) રાજ્ય માટે ‘સરકારી શિક્ષકો’ અને ‘નિયોજિત શિક્ષકો’ એમ બે અલગ કેડર રાખવા ખુદ્દું હતું, જેમાં સરકારી શિક્ષકોનો કેડર સમાપ્તિ પામતો અથવા લુપ્ત થતો કેડર હોય. આ બંને કેડરના સેવાકીય પરિબલો ભિન્ન હોઈ શકે. માત્ર આ કલ્પના પોતાના બળે ભેદભાવપૂર્ણ ગણાય નહીં.

બી) નિયોજિત શિક્ષકોને આપવામાં આવેલ પગાર માળખું નિશ્ચિતરૂપે સરકારી શિક્ષકોને આપવામાં આવેલ પગાર માળખા કરતાં ઓછું હતું, પરંતુ સરકારી શિક્ષકોની સંખ્યા નિયોજિત શિક્ષકોની સંખ્યા કરતાં નોંધપાત્ર રીતે ઓછી હતી.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ, વર્તમાનમાં રાજ્યમાં લગભગ ૪ લાખ નિયોજિત શિક્ષકોની સામે માત્ર અંદાજે ૬૬,૦૦૦ સરકારી શિક્ષકો જ છે. લગભગ ૧ લાખ શિક્ષકોની વધુ નિમણૂક માટે અવકાશ છે, જેના અર્થ એ થાય છે કે ૫ લાખ શિક્ષકોની સરખામણીએ રાજ્યના શિક્ષકોની સંખ્યા ક્રમશઃ ઘટતી જશે.

ક) જે સમાનતાનો દાવો કરવામાં આવ્યો છે તે, ઉપર જણાવ્યા મુજબ,

નાનાં સમૂહની સાથે મોટા સમૂહ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે, અને તે પોતે જ ક્ષયમાન અથવા લુપ્તપ્રાય કેડર છે.

૬) ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિયોજિત શિક્ષકોની ભરતીની પદ્ધતિ સરકારી શિક્ષકોની ભરતીની પદ્ધતિથી સંપૂર્ણપણે ભિન્ન છે.

૭૭. જો વેતન રચના સામાન્ય રીતે “ ભરતીની પદ્ધતિ ” અને “ નોકરીદાતાની ચૂકવણી કરવાની ક્ષમતા ” જેવા પરિબલોને ધ્યાનમાં રાખીને વિકસાવવાની હોતી હોય, અને ‘સમાન કાર્ય માટે સમાન વેતન’ ના સિદ્ધાંતની લાગુ પડતાને લગતી મર્યાદાઓ અથવા લાયકાતો ભરતીની પ્રક્રિયાના આધારે ભેદને, અન્ય બાબતો સાથે, માન્યતા આપતી હોય, તો રાજ્ય સરકાર તરફથી લેવાયેલો અભિગમ અયોગ્ય અથવા અવિવેકી ગણાવી શકાય નહીં. ઉપર દર્શાવેલ તથ્યો અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા રજૂ કરાયેલા આંકડાશાસ્ત્રીય આંકડાઓને જોતા, અતિ દૂરના વિસ્તારો સુધી શિક્ષણનો વ્યાપ અને પહોંચ સુનિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય અત્યંત વિશાળ હતું. વધુમાં, રાજ્યનો સાક્ષરતા દર, જે રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી ઘણો પાછળ હતો, તે પણ એવો મુદ્દો હતો જેને ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા હતી. આ મોરચાઓ પર રાજ્યએ કરેલી પ્રગતિ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. આ બધું સાધનોના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગથી શક્ય બન્યું હતું. સાધનોનો શ્રેષ્ઠ રીતે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો અથવા વિનિયોગ કરવો અને કયા પરિબલોને કેટલું મહત્વ આપવું તે બધું નીતિ સંબંધિત બાબતો છે અને અમારા વિચારપૂર્વકના મત મુજબ રાજ્ય કોઈપણ બાબતમાં ચૂક્યું નહોતું. આ અદાલતે

જોર્જિંદર સિંહ ૨૮ અને ઝબર સિંહ ૨૯ ના ચુકાદાઓમાં જે રીતે નિર્ધારિત કર્યું છે તે મુજબ, રાજ્ય બે અલગ પ્રવાહો અથવા સંવર્ગો રાખવામાં ન્યાયસંગત હતું. પસંદગીની પ્રક્રિયા પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને સોંપવાનો પ્રયાસ અને રાજ્ય શિક્ષકોના સંવર્ગને ક્રમશઃ સમાપ્તિ પામતો અથવા લુપ્ત થતો સંવર્ગ બનવા દેવું, શિક્ષણના વ્યાપને સિદ્ધ કરવાની એ જ પદ્ધતિનો ભાગ હતો. આ બધા મુદ્દાઓ એક સંકલિત નીતિનો ભાગ હતા અને જો ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ દ્વારા નિયોજિત શિક્ષકોને સમાન વેતન અને પરિલાભો ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે કોઈ દિશાનિર્દેશો આપવામાં આવે, તો તે ભારે અસંતુલન ઊભું કરી શકે અને બજેટીય સાધનો પર ગંભીર બોજ પેદા કરી શકે.

૭૮. આ સત્ય છે કે જો નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોય, તો બજેટીય મર્યાદાઓ અથવા નાણાકીય અસર ક્યારેય આધાર બની શકતી નથી. તે જ રીતે, આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ તથા તેના હેઠળ ઘડાયેલા નિયમોની જોગવાઈઓનું અર્થઘટન કરતી વખતે, એવો અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ કે જેના દ્વારા અનુચ્છેદ ૨૧એ હેઠળ ઉપલબ્ધ અધિકાર વાસ્તવિકતા સ્વરૂપે અમલમાં આવે. જેમ અનુચ્છેદના લખાણથી સ્પષ્ટ થાય છે, તેમ આ જોગવાઈ મૂળભૂત રીતે બાળક-કેન્દ્રિત છે. આ મુદ્દે બે મત હોઈ શકે નહીં કે નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ હોવું જોઈએ. તેમ છતાં, આવી પૂર્વધારણાથી આ આગળનું નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય નહીં કે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે નિયોજિત શિક્ષકોને રાજ્ય શિક્ષકોને લાગુ પડતા સમાન

સ્તરના વેતનભથ્થાં ચૂકવવા જ જોઈએ. નિષ્ણાત શિક્ષકો કઈ રીતોથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે, તે સારાં વેતનધોરણો આપીને અને/અથવા ટી.ઈ.ટી. પરીક્ષા જેવી પરીક્ષાઓ દ્વારા ચકાસી શકાય તેવી લઘુત્તમ ક્ષમતાનો આગ્રહ રાખીને, તે અંગે વિચારવું કાર્યપાલિકાનું કાર્ય છે.

૭૯. અમારા વિચારપૂર્વકના મત અનુસાર, નિયોજિત શિક્ષકોના હકોનું કોઈ ઉદ્ધંધન થયું નથી અને તેમ સામે કોઈ ભેદભાવ પણ રાખવામાં આવ્યો નથી. રાજ્ય સરકારની તરફથી કરવામાં આવેલા પ્રયત્નોને અન્યાયી અથવા ભેદભાવપૂર્ણ તરીકે ગણાવી શકાય એવું અમને લાગતું નથી. પરિણામે, નાણાં કેવી રીતે અને કઈ રીતે ઉપજાવી શકાય તથા ઉપજાવવામાં આવવા જોઈએ અને તેનાથી રાજ્ય સરકાર તથા કેન્દ્ર સરકાર પર કેટલો ભાર આવશે તે અંગેની રજૂઆતો વિચારણા માટે ઉદ્ભવતી નથી.

અમારા મતે, છેલ્લા દાયકામાં રાજ્ય દ્વારા નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરવામાં આવી છે. તેણે પોતાને કાર્યમાં સક્રિય બનાવ્યું છે અને માત્ર દરેક પડોશમાં શાળાઓ હોવાના ઉદ્દેશ્યો હાંસલ કર્યા નથી, પરંતુ સાક્ષરતા દરમાં વધારો કરવામાં પણ સફળતા મેળવી છે. તેણે વધુ બાળિકાઓને શિક્ષણની મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડવામાં પણ સફળતા મેળવી છે અને પરિણામે, ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ, ટીએફઆર માં પણ મોટા પાયે સુધારો થયો છે. જો આ તે લાભો અથવા પ્રતિફળો હોય, જે સમાજને પ્રાપ્ત થવાના અને હાંસલ થવાના છે, તો રાજ્યને યોગ્ય મુક્ત અવકાશ આપવો જોઈએ. રાજ્ય દ્વારા નોંધ પર મૂકવામાં આવેલા કોષ્ટકીય ચાર્ટો પણ

નિયોજિત શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવેલા પેકેજોમાં રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલા સતત સુધારાઓ દર્શાવે છે. ઉક્ત પ્રયત્નો એ પણ દર્શાવે છે કે રાજ્ય યોગ્ય દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે અને સરકારના શિક્ષકો અને નિયોજિત શિક્ષકો વચ્ચે હાલ અસ્તિત્વમાં રહેલો અંતરક્રમશઃ ઘટતો જશે. સરકારના શિક્ષકોની સરખામણીએ નિયોજિત શિક્ષકોની વિશાળ સંખ્યાને ધ્યાનમાં લેતાં, રાજ્ય દ્વારા લેવામાં આવેલા અને તેના દ્વારા રજૂ કરાયેલા વિવિધ કોષ્ટકીય ચાર્ટોમાંથી સ્પષ્ટ થતા પગલાં યોગ્ય દિશામાં છે. આ તબક્કે, વડી અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલા જેવા કોઈપણ નિર્દેશો રાજ્ય સતત રીતે હાંસલ કરી શક્યું છે તે સમતુલિત ગતિને ભંગ કરી શકે છે.

૮૦. તે જ સમયે, પ્રારંભિક તબક્કે નિયોજિત શિક્ષકોને તે જ શાળાના પીઓનો અને લિપિકો કરતાં ઓછા માનધન આપવામાં આવે છે એવી રજૂઆત એવો મુદ્દો છે, જે ધ્યાનમાં લેવાની આવશ્યકતા ધરાવે છે. એ સાચું છે કે બે વર્ષની સેવા પૂર્ણ કર્યા પછી નિયોજિત શિક્ષકોને ઉપલબ્ધ થતું માનધન કંઈક હદે સુધારો દર્શાવે છે, પરંતુ પ્રારંભિક તબક્કે રહેલી અસમાનતા સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદિત થાય છે. રાજ્ય નિશ્ચિતપણે નિયોજિત શિક્ષકો માટે વેતનરચના ઘડવા હકદાર હોઈ શકે છે અને નીતિ વિષયક બાબતોમાં અદાલતો હસ્તક્ષેપ ન કરે, પરંતુ જો આ અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલા સ્વરૂપની અસમતુલા હોય, તો તે બાબત ચિંતાનો વિષય ઊભો કરે છે. શિક્ષકો યોગ્ય અને સન્માનજનક માનધન મેળવવા હકદાર હોવા જોઈએ. ઉપરોક્ત પરિચ્છેદ ૩૨(સી) માં ઉલ્લેખિત

ચાર્ટમાં, ત્રણ સભ્યોની સમિતિની ભલામણો મુજબ પ્રસ્તાવિત વધારો સાથે બે વર્ષની સેવા પછી નિયોજિત શિક્ષકોને ચૂકવવાના ધોરણોમાં પીઓનો અને લિપિકોને લગતા ધોરણોની સરખામણીએ કંઈક વધારો દર્શાવાશે. રાજ્ય સમિતિએ સૂચવેલા સ્તર સુધી ઓછામાં ઓછા નિયોજિત શિક્ષકોના ધોરણોમાં વધારો કરવા બાબત, સમિતિએ સલાહ આપેલી કોઈ કસોટી અથવા પરીક્ષા ઉપર આગ્રહ રાખ્યા વગર, વિચારણા કરી શકે છે. આવી કસોટી અથવા પરીક્ષા પાસ કરનારાઓને તેથી પણ વધુ સારા ધોરણો આપવામાં આવી શકે. આ માત્ર એક સૂચન છે, જે અંગે રાજ્ય વિચારણા કરી શકે.

૮૧. પરિસ્થિતિઓમાં, અમે રાજ્ય દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી આ અપીલો મંજૂર કરીએ છીએ, પડકારાધીન ચુકાદો અને આદેશ રદ કરીએ છીએ અને નિયોજિત શિક્ષકો વતી દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ અરજીઓ નામંજૂર કરીએ છીએ.

૮૨. અંતે, અમારી સમક્ષ રજૂ થયેલ આ મામલાઓમાં ઉપસ્થિત રહેલા તમામ માનનીય વકીલોએ આપેલી સહાય માટે અમે અમારી હાર્દિક કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવી આવશ્યક માનીએ છીએ. અમે તમામ માનનીય વકીલો પ્રત્યે આભારી છીએ.

૮૩. આ અપીલો ઉપરોક્ત શરતો મુજબ મંજૂર કરવામાં આવે છે. ખર્ચ બાબતે કોઈ આદેશ નહીં.

અભય મનોહર સાપ્રે, ન્યાયાધીશ.

૧. મારા આદરણીય ભાઈ ન્યાયમૂર્તિ ઉદય ઉમેશ લલિત દ્વારા પ્રસ્તાવિત વિગતવાર, સુવિચારિત અને વિદ્વંતાપૂર્વક તૈયાર કરાયેલા ચુકાદાનો અભ્યાસ કરવાની મને સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ છે.

૨. હું મારા વિદ્વાન ભાઈએ રજૂ કરેલા તર્ક અને નિષ્કર્ષ સાથે સંપૂર્ણ સહમત છું, જે અત્યંત સ્પષ્ટ અને સુવ્યવસ્થિત તર્કપ્રક્રિયા પર આધારિત છે. તેમ છતાં, આ અપીલોમાં સામેલ વિવાદના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેતાં, જે અંગે વરિષ્ઠ વકીલો દ્વારા તેમની તેમની રજૂઆતોમાં કુશળતાપૂર્વક દલીલો કરવામાં આવી હતી, હું મારી તરફથી થોડા શબ્દો ઉમેરવા ઇચ્છું છું.

૩. આ મામલો મને આ અદાલતના એક પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ વિવિયન બોઝ જે. દ્વારા, બીડી સપ્લાય કો. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૬ એસ.સી. ૪૭૯ કેસમાં તેમના સહમતિસભર અભિપ્રાયમાં કરાયેલ યોગ્ય અવલોકનોની યાદ અપાવે છે. વિદ્વાન ન્યાયાધીશે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ના હેતુ અને વ્યાપની તપાસ કરતી વખતે આ અવલોકનો કર્યા હતા.

૪. તેમના નિષ્કળંક અને વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ લેખનશૈલીમાં, માનનીય ન્યાયાધીશે પરિચ્છેદ ૧૫ અને ૧૬ માં નીચે મુજબનાં અવલોકનો કર્યા હતા: “૧૫. અતિઉચ્ચ સન્માન સાથે કહું તો, મને એવું જણાય છે કે સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કરતાં આ બધું તૂટી પડે છે, કારણ કે સમાન લોકો વચ્ચે પણ દંડના પ્રશ્નમાં ન્યાયાધીશે વિશાળ વિવેકાધિકાર છોડવામાં આવ્યો છે, અને ફરિયાદ

ચલાવવી કે નહીં તે બાબતમાં પોલીસ તથા રાજ્યને પણ, તેમજ પરમિટ અથવા લાયસન્સ આપવું કે રોકી રાખવું તે બાબતમાં અનેક અધિકારીઓને પણ એવો જ વિવેકાધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. અંતે, આ અનુચ્છેદની આસપાસ બહુ પાંડિત્યપૂર્ણ ચર્ચા કર્યા પછી પણ, જ્યારે અમે શરૂ કર્યું ત્યારે જેટલા જ અજાણ હતા, તેનાથી વધુ જ્ઞાનવાન થતા નથી અને અંતે તેની સરળ ભાષા તરફ પાછા ફરીએ છીએ—

ભારતના પ્રદેશની અંદર રાજ્ય કોઈપણ વ્યક્તિને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા કાયદાઓના સમાન સંરક્ષણથી વંચિત રાખશે નહીં.

૧૬. સત્ય એ છે કે ચોક્કસતા સાથે કંઈ કહેવું અશક્ય છે, કારણ કે આપણે અમૂર્ત બાબતો સાથે કાર્ય કરી રહ્યા છીએ અને પરિણામો સ્પષ્ટ હોવા છતાં વિચારને કોઈ ચોક્કસ વિશ્લેષણમાં બાંધી દેવું અશક્ય છે. મારા મતે, અનુચ્છેદ ૧૪ કોઈ ચોક્કસ કાનૂની નિયમ કરતાં મનની દૃષ્ટિ, જીવન જીવવાનો એક માર્ગ વધુ પ્રતિપાદિત કરે છે. તે સામાન્ય જનમાનસની ચેતનામાં રહેલી એવી કોઈ બાબત અંગેની સર્વસામાન્ય જાગૃતિને આવરી લે છે, જે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને અતિ વાસ્તવિક છે, પરંતુ જેને તથ્યોના કોઈ ચોક્કસ વિશ્લેષણમાં બાંધી શકાતી નથી; સિવાય એટલું કહેવા જેટલું કે કોઈ નિર્દિષ્ટ મામલામાં તે રેખાની આ બાજુ આવે છે કે બીજી, અને તે કારણે એક જ મુદ્દા પરના નિર્ણયો પરિસ્થિતિઓ બદલાતી હોય તેમ બદલાતા રહેશે; દેશના એક ભાગમાં એક નિષ્કર્ષ અને અન્યત્ર બીજું; આજે એક નિર્ણય અને આવતી કાલે બીજું, જ્યારે

સમાજનો આધાર બદલાઈ ગયો હોય અને વર્તમાન સામાજિક વિચારસરણીની રચના ભિન્ન બની ગઈ હોય. બદલાતું કાનૂન નથી, પરંતુ સમયની બદલાતી પરિસ્થિતિઓ છે, અને અનુરુદ્ધ ૧૪ અંતે હકીકતના એવા પ્રશ્ન સુધી સીમિત થાય છે, જેનો દરેક મામલો ઉદ્ભવે ત્યારે દેશના સર્વોચ્ચ ન્યાયાધીશો દ્વારા નિર્ણય થવો આવશ્યક છે. (આ મુદ્દે બોમેન વિ. સેક્યુલર સોસાયટી લિમિટેડ, ૧૯૧૭ એસી ૪૦૬ માં લોર્ડ સમ્નરના તર્કની શ્રેણી જુઓ.) આવા મામલાઓમાં હંમેશાં પરસ્પર વિરુદ્ધ દાવાઓનો સંઘર્ષ રહેલો હોય છે અને તેમની વચ્ચે સમાધાન સુધી પહોંચવું એ ન્યાયપ્રક્રિયાનું મર્મ છે. જો માત્ર એક જ સિદ્ધાંત વિવાદમાં હોય તો કોઈપણ વ્યક્તિ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકે. મુશ્કેલીનું કેન્દ્રીય કારણ એ છે કે અદાલતો સમક્ષ આવતો એવો ભાગ્યે જ કોઈ પ્રશ્ન હોય છે, જેમાં એક કરતાં વધુ કહેવાતા સિદ્ધાંતો સંકળાયેલા ન હોય. અમેરિકાની અપીલ અદાલતના ન્યાયાધીશ લિયોનર્ડ હેન્ડે અમેરિકન બંધારણ વિષે એમ કહ્યું હતું.”

૫. ન્યાયમૂર્તિ વિવિધ બોજના ઉપરોક્ત અવલોકનોને, તેથી, હાલના પ્રકરણ સહિત દરેક કેસમાં ઉપસ્થિત થતી પ્રકૃતિના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતી વખતે હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

૬. જેમ માનનીય ભાઈ લલિત જે. દ્વારા યોગ્ય રીતે ઠરાવવામાં આવ્યું છે, તેમ આ અપીલોમાં સંકળાયેલ મુદ્દાનો ઉત્તર આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠના બે નિર્ણયો દ્વારા આપવામાં આવે છે, એટલે કે, સ્ટેટ ઓફ પંજાબ વિ. જોગિન્દર સિંહ, ૧૯૬૩ સપ્લૂ(૨) એસ.સી.આર. ૧૬૯ અને ઝબર સિંહ તથા

અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા અને અન્ય.

(૧૯૭૨) ૨ એસસીસી ૨૭૫.

૭. મારા મત મુજબ પણ, જે મુદ્દો આ અપીલોનો વિષયવસ્તુ છે, તે અંગેનો નિર્ણય આ અદાલતે બંધારણીય પીઠના ઉપરોક્ત બે નિર્ણયોમાં પ્રતિપાદિત કરેલા કાયદાને ધ્યાનમાં રાખીને કરવો જરૂરી છે.

૮. હું, આ તબક્કે, એન. મીરા રાણી વિ. તમિલનાડુ સરકાર અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૨૦૨૭ ના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરી શકું છું. આ મામલામાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે અપીલમાં સંકળાયેલ પ્રશ્ન પર રામેશ્વર શો વિ. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ, બર્દવાન, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૩૩૪ માં બંધારણીય ખંડપીઠના નિર્ણયનું શાસન છે. આ બાબત ઉલ્લેખનીય છે કે એ જ પ્રશ્નનો નિર્ણય આ અદાલતે પણ કર્યો હતો, પરંતુ બંધારણીય ખંડપીઠના નિર્ણય પછીના અનેક અન્ય મામલાઓમાં તે નિર્ણય આપવામાં આવ્યો હતો. જોકે, એ જ પ્રશ્ન અંગેના અનુવર્તી નિર્ણયો ન્યાયાધીશોની ઓછી સંખ્યાવાળી ખંડપીઠોએ આપેલા હતા.

૯. લોર્ડશીપ જે.એસ. વર્મા (જેમ તે સમયે તેમની લોર્ડશીપ હતી), ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેન્ચ માટે બોલતાં, એમ ઠરાવ્યું કે તેમની સમક્ષની અપીલમાં સામેલ પ્રશ્નનો નિર્ણય, તેથી, બંધારણીય બેન્ચ દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ કાનૂનની દૃષ્ટિએ કરવો જરૂરી છે, કારણ કે પ્રથમ, તે બંધારણીય બેન્ચ દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણય છે; બીજું, તે સમયક્રમમાં અગાઉનો છે; અને ત્રીજું,

બાદના નિર્ણયોમાં નિર્ધારિત કાનૂનને બંધારણીય બેન્ચ દ્વારા નિર્ધારિત કાનૂનની દૃષ્ટિએ વાંચવું જરૂરી છે. પરિણેદ ૧૩ માં તેમની લોર્ડશીપે આ પ્રમાણે જણાવ્યું હતું:

૧૩. હવે અમે તે નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ જેના આધાર પર આ મુદ્દાનો નિર્ણય કરવો છે. પ્રારંભ બિંદુ રમેશ્વર શૌ વિ. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ, બર્દવાન, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૩૩૪ માં સંવિધાન પીઠના નિર્ણયથી થાય છે. જે અનુગામી નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેઓ સૌને આ સંવિધાન પીઠના નિર્ણયના પ્રકાશમાં વાંચવા પડે, કારણ કે તે ઓછા સંખ્યાના ન્યાયાધીશો ધરાવતી પીઠોના નિર્ણયો છે. સ્પષ્ટ છે કે આ પૈકીના કોઈપણ અનુગામી નિર્ણયનો હેતુ રમેશ્વર શૌ કેસમાં સંવિધાન પીઠે લીધેલા અભિપ્રાયના વિરુદ્ધ અભિપ્રાય લેવાનો હોઈ શકતો નથી.

૧૦. એન. મીરા રાણી (ઉપરોક્ત) માં પ્રતિપાદિત કાયદાને ધ્યાનમાં રાખતાં, મારું એવું મત છે કે આ અપીલોમાં સંકળાયેલ પ્રશ્નનો નિર્ણય જોગીંદર સિંહ (ઉપરોક્ત) અને ઝબર સિંહ (ઉપરોક્ત) માં સંવિધાન પીઠ દ્વારા આપવામાં આવેલા બે નિર્ણયોમાં પ્રતિપાદિત કાયદાના પ્રકાશમાં કરવામાં આવવો જરૂરી છે.

૧૧. પ્રતિસાદીઓ તરફથી વિદ્વાન વકીલે એવી દલીલ કરવામાં પોતાના તરફથી નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્નો કર્યા હતા કે જોગિન્દર સિંહ (ઉપરોક્ત) અને ઝબર સિંહ (ઉપરોક્ત) માં પ્રતિપાદિત કાયદો આ અપીલોમાં ઉદ્ભવેલા પ્રશ્ન પર લાગુ

પડતો નથી, કારણ કે તેમાં સંકળાયેલા તથ્યો આ અપીલોમાં સંકળાયેલા તથ્યો સાથે સમાન નથી, છતાં અમને ભય છે કે અમે આ રજૂઆત સ્વીકારી શકતા નથી. મારા મત મુજબ, એવું નથી.

૧૨. માનનીય લલિત, ન્યાયાધીશે આ પ્રશ્નનો તેમના અભિપ્રાયના પરિચ્છેદ ૭૨ થી ૭૪ માં વિગતવાર વિચાર કર્યો છે. તેમાં સમાયેલ તેમના તર્ક સાથે હું આદરપૂર્વક સહમત છું.

૧૩. તેથી, હું પણ આ મતનો છું કે અપીલો મંજૂર થવા લાયક છે અને તે અનુસાર મંજૂર કરવામાં આવે છે. આક્ષેપિત ચુકાદો રદ કરવામાં આવે છે અને પ્રતિવાદીઓ દ્વારા વડી અદાલત સમક્ષ દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ અરજીઓ નામંજૂર કરવામાં આવે છે.

કલ્પના કે. ત્રિપાઠી

અપીલો મંજૂર કરવામાં આવે છે.

*The translation of this judgment has been provided by M/s.
Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.